

БАСТАМЪ ШКОЛГО

GEOGRAFIJA

UCEBNIK

EKINCI BÖLYK

OGIZ NOVOSIBIRSK 1936

IV klassıñ geografija usennikta çastra vazılganını temdekter çazaganı.

Str.	Çolb	Vazılganı	Kıybatıǵa kerек
6	aldınan 22	tura	turur
16	aldınан 6	vazır	vazır
21	ystınen 18	ytınde	ystınde
21	aldınан 2	vogob	vogonı
27	ystınen 18	kede	çyre
28	aldınан 18	ocogı	ot-ordı
30	” 6	çys kelır çat	çys ulıstar kelır çat
31	” 6	kıjı	kıjık
32	ystınen 7		eñ valu tundranın andarın koldogı mal-çылар fermaда esky-гур çat.
40	ystınen 7	vazыктар	андар

Замеченные опечатки в учебнике „География“ для 4 класса на ойротском языке;

L. G. TEREXOVA la V. G. ERDELI
I. SÛRKAŞEV KÖCYRDI

91
135

BAŞTAMЪ ŞKOLGO

GEOGRAFIJA

UCEBNIK

EKINCI BÖLYK

TÖRTINCI KLASSKA

Katar çaңырта çazada-la, yncinci cыgargan
RSFSR-diң, Narkomprozy çeptögen

Ojrot tiline köcyrgenin
Ojrot OblONO-nyң zaveduşciy
çeptögen

73. Kp.

94519 ✓

Горно-Алтайская Областная
• БИБЛИОТЕКА •

OGIZ
NOVOSIBIRSK
1936

Л. Г. ТЕРЕХОВА и В. Г. ЭРДЕЛИ
Перевел И. СЫРКАШЕВ

ГЕОГРАФИЯ

Часть вторая

УЧЕБНИК
ДЛЯ ЧЕТВЕРТОГО КЛАССА
НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Перевод с третьего
переработанного издания

Утвержден Наркомпросом РСФСР

Перевод на Ойротский язык
утвержден зеведующим Ойрот. ОблОНО

1933-34 ылда 4-сi klasska сыргарган географияның исеvнигин катар қаырта
қазар вудыріп алала, керке вазыр сыгарыр тургань вu.

1934 ылда 16-сi мајда SSRS-тың алваты комиссарлардың Соведи ла BSK (в)
P-ң Төс комитединиң постановление аајына вu исеvникти қаытыр катар қазаарда тьп-
дъј қерлерди қаырта вудырди:

1. Географическiй картаның ууреду-билгизин қакшь биліп ууренип альр турзын деп,
вu керек қергеleştirе уламдалыр турзын деп еткен.

2. Исеvниктеги материал қарт волзын деп, ууренип турган уурениктеринин қазына
көрө исеvнике канса-тоолу географияның қерлерин көрумчылу қарт едip вicigen. Онојдо
ок исеvниктиң ууредулу қерлерин ваза өскөрткөн, қуруктардың тоозын ваза көртөткөн.

3. 1934 ылдағь, мајдың 16-сi күниндеги постановление аајына прагамманы
өскүрткен кижининде канса қерлерди кьскарткан ваза қенілеткен еди.

Вu исеvникти вудырген авторлардан ваька, вu исеvникти қаытыр іштей тузьнда
N. I. Popyova la P. L. Terexov kozo іштей вольшкандар.

Izdatel'stvo.

Отвeтредактор перевода:—А. Сыркашев.
Техредактор:—А. Л. Темиряев.

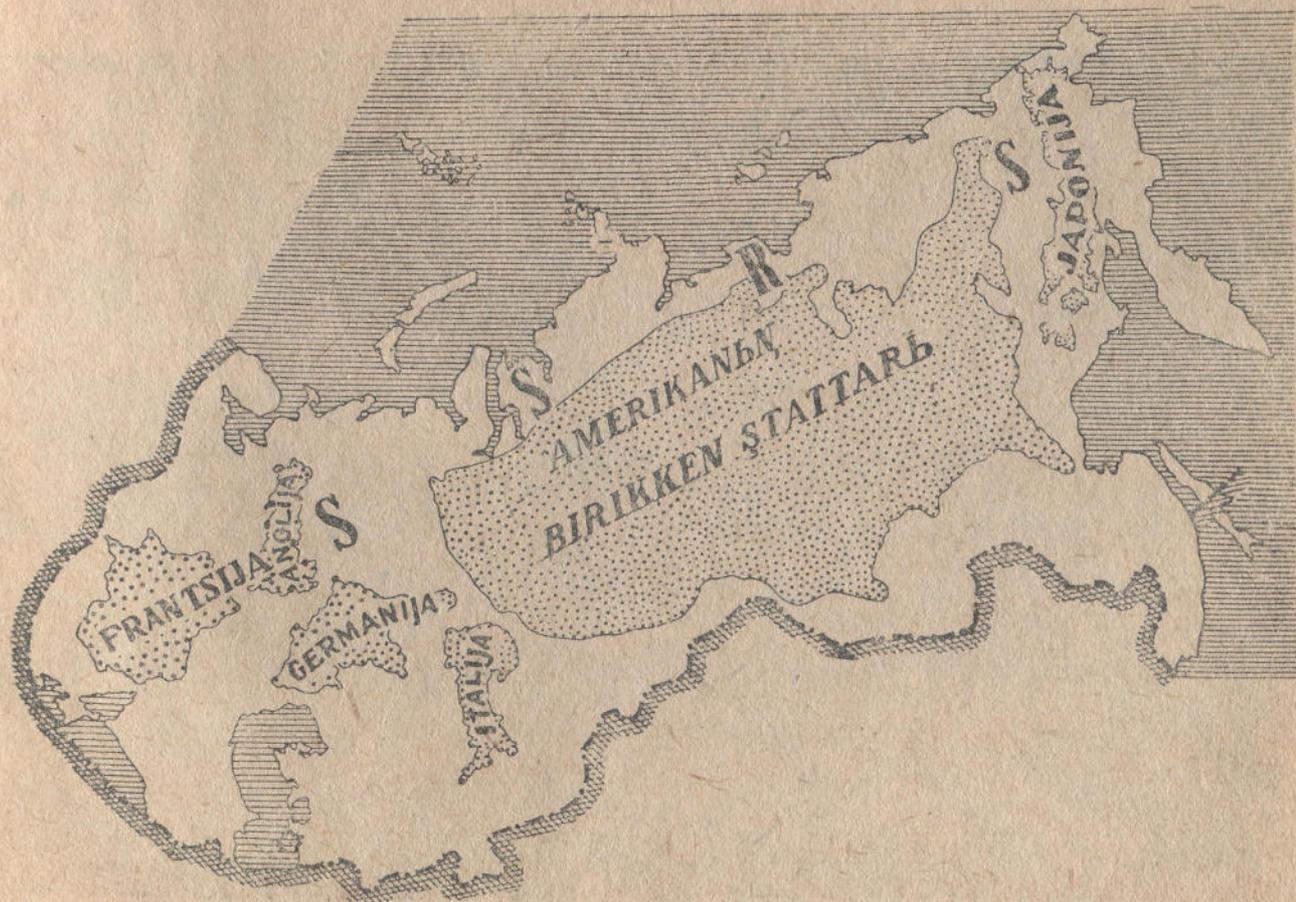
I. SSRS ÇER ŞARЫНЫҢ KANDЫJ ÇERINDE TURGANЪ.

Sovet Sotsialist Respublikalarының Sojuzы (SSRS) çer şarының kып сығьş keltegejnde çer telekejdiң eki völyginde—*Evropa* la, vaza *Azijada* turup çat.

Globustaң la çarыm şarlardың kartazыnaң telekejdiң Evropa la Azija völykterin таар алығар.

SSRS-зы Evropa la Azijaның kandyj völykterinde turup çat, көryger.

Sovet Sotsialist Respublikalarының Sojuzы çer telekejdiң eң çaan gosudarstvolorының viryuzи volыp çat. Sovet Sojuzы çer ysty- niң çurt turgan, vastra kurgak çerdiң, altыncы ylyunde turup eelenip çat. Sovet sojuzы uzada barganъ kып vadъzыnaң kып сығьzы çaar 10 muң kilometr kirezi volor. SSRS-тың kыnnиң tyndyk talazыnaң tuştyk talazы çaar çajылғанъ 4,5 muң kilometrğa vodoldu.

SSRS-тың turgan çerine eң çaan kapitalist gosudarstvolarы çenił vadъzar.

SSRS-тың картазынаң Союзтың кун вадъс taladagъ granitsazь-паң җапында турган Минск деп gorodть, кун сыгыс taladagъ grani-tsazьпың җапында, Япон talajьпың җаказындагы Vladivostok деп gorodть таар алыгар.

Bu gorodtordьң ortozьndagъ temir җoldь koryger. Tyrgeen җyger poezd bu җoldь 13 sutkada oдyp җat.

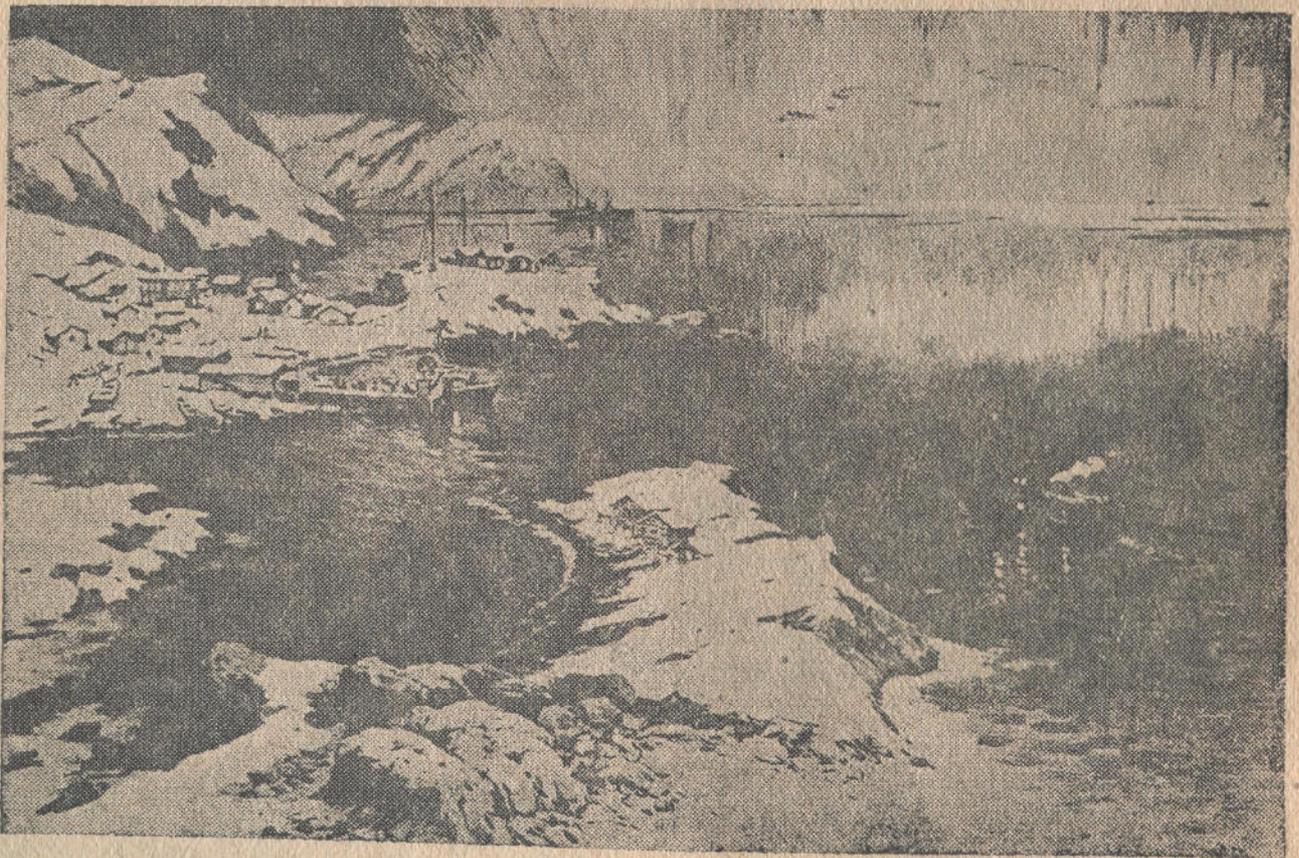
SSRS-тың Evropa la Azijadagъ velykteri vojь-vojьпаң, Uraldьң кыргарь-la, Ural деп suu-la, Kaspijskij talaj-la, vaza Kavkazтың кы-ларь-la velynip җat.

SSRS-тың Evropa la Azija velykteriniң ortodogъ granitsalarьп kartadaң таар алыгар.

TALAJDAGъ GRANITSALARь.

Karta җaar koryger: vistinь Sojuzть ajlandra канца talajlar җarat-тальр, курҗар җat. Ol talajlar la җyгyp vistinь SSR Sojuzь oске oроо-дор-lo sadu edip җat. Kynniң tyndyk talazьнда, Sojuzтың җarattarьп **Kynniң tyndyk talazьпың Toшту теңизи** (онь Kynniң tyndyk tala-зьпың Poljarnьj talaj деп vaza adap җat) канца муң kilometrга җаьлыр курҗар җat. Ol sook pojasta җадьр җатканьп sler vileriger. Onьң көр җапы кьштаң volgoj, җаььдada toшту җadar. Toшту теңисте кереп-тер җygerin ol toшtor vuudaktar җat.

җапыс-la кун vodьс talazьнда, **Kol'skij** деп җарьп ortolьk la, **Novaja Zemlja—җапы җer** деп ortolьkтың ortozьнда Toшту теңистинь кезик җери toштон kogьс. Ol—**Barentsovтың** talaj деп volor. Bu ta-lajga Atlanticeskij теңистинь **Golfstrim** деп җьлу suuzь kelip җat.

Barentsov talaj.

Ol ғылу суулар Barentsovтың талajды ғыльдыр җат, җайыда тоштор тундык талазь җаар ураj верет. Barentsovтың талaj, Кол'skij җарымортolyкты җакалaj кышкыда-да тоңвоj җат.

Barentsov талajдаң кунниң туштык талазь җаар кургак җерге *Ak-talaj* кийдире барган. Ol талajга ғылу суу келвеj җат, оның усун ol җарым ғылга тужук тошту җадар.

SSRSojuzының кун вадыш таладagy granitsага Baltijskij талajдың *Finskij* вулуң җууктар келген. Мунан агь Кун вадыш таладagy Европаа: варатань җуук ороондорго Germanijага, Anglijага, Франtsijага талaj-ла варар кыска җол вольтр җат. Finskij вулунга көр керептер келип җат: ol granitsаның агь җанынаң таварлар екелип, вистин таварды оjто арагыр җат.

Европадагы Sojuzтың вөлыгинде, кун туштык талada *Kara-talaj* вар. Ol-касанда тоңвос, ғылу суулу талaj, ol талaj виске оноjыр ок granitsаны өдөр җол верип җат.

Кунниң тундык талазынаң Кара-талajга *Крымның җарым ортоlyгы* кирип җат: ol җарым ортоlyк Кара-талajды таяс суулу *Aзовskij* талajдаң вөлып җат.

Sojuzтың кун сыгыш талазының талajдагы granitsалары—Ulu теңистин *Beringтың, Охотсктың, Японның* талajлары вольтр җат. Beringтың-ла Охотскоj талajларды җарым ортоlyк *Камчатка* вөлып җат. Бу талajлар-ла җырын тоштор кыс едип җат. Охотskij ла Японның талajлардың *Saxalin ортоlyк* вар. Saxalinның кунниң тундык келтегеji Совет Sojuzтың, туштык талазь—Японның колында. Бу талajлардың ең-ле тuzалузь—Японның талajы, ol талaj азра, вис Ulu теңиске сыгыр җадьвьс.

Кара талaj.

Taskadular: Somdu kartada SSRS-тың talajdagъ granitsalaryн көк karandaş-la cıjmderin vıcip al, Sovet sojuzының тындагъ ajdyлgan talajларының, ortolыktaгының, çarыm ortolыkтарының adыn aldыna vıcip sal. Olordың kartada turgan çerlerинle, olordың adыn unutpagar.

Finskij bulunnaң Anglijaga varatan taljadyң çolыn kartadaң көrgyzip beriger. Kara—talajdaң Frantsijaga, Vladivostoktoң Japonijaga varatan talajdyң çolыn kartadaң көrgyzip beriger.

BISTIN AJYLDASTARЫBЫS.

(Granitsazy koştoj gosudarstvolor).

SSRSojuzының çuuk degen ajyldastary: kyn vadыş taladagъ granitsada *Finljandija, Estonija, Latvija, Pol'sa, Rumьnija*; tyştyk taladagъ granitsada—*Turtsija, Iran* (eskide Persija dep adalыр turgan), *Afganistan, Kъdat, Tuvanың alvaty respublikazy, Moңol*, vaza Japonija vaktыrыр алган *Manczurija la Koreja*, Saxalin ortolыkta *Japonija*.

Bu gosudarstvolordy kartadaң таар алыгар.

Telekejdin ystynde kanca gosudarstvolordaң, vaşkarudy işmekci klasla kol kyci-le çatkan krestijandar voјының kolыna tutkan gosudarstvo çaңыs-la SSRS volыр çat.

Kommunist partijanың kol salazy la, çer telekejdegi vastralavatylyardың ortozыnda amыр çadar çadyн ucun tartызыр turgan telekej ystyndegi çaңыs la Sovet Sojuzының işmekci le krestijandardың vaşkaruuzы volыр çat.

Sovet Sojuzының alvatyзы çuu kerekсivej çat, çe voјының Sotsialist gosudarstvoзын корыр, tura сыгarga kacanda volzo velen. Kъзы cery Sovet Sojuzының granitsalaryн ачыктар корыр turu.

Taskadu: SSRS-тың somdu kartazynda kurgak çerdegi granitsalaryн къзыl karandaş-la cıjmdeger, koştoj granitsalu gosudarstvolordyң adыn vıcip salыgar.

ÇERDIN YSTI.

SSRS-тың fiziceskij kartazyн көryger. Kartаның көр çанын nogoон vuduk-la vudyган. Ol ne deze, SSRS-тың çerиниң vudyми көр çаны çавыs tys çerler volыр çat.

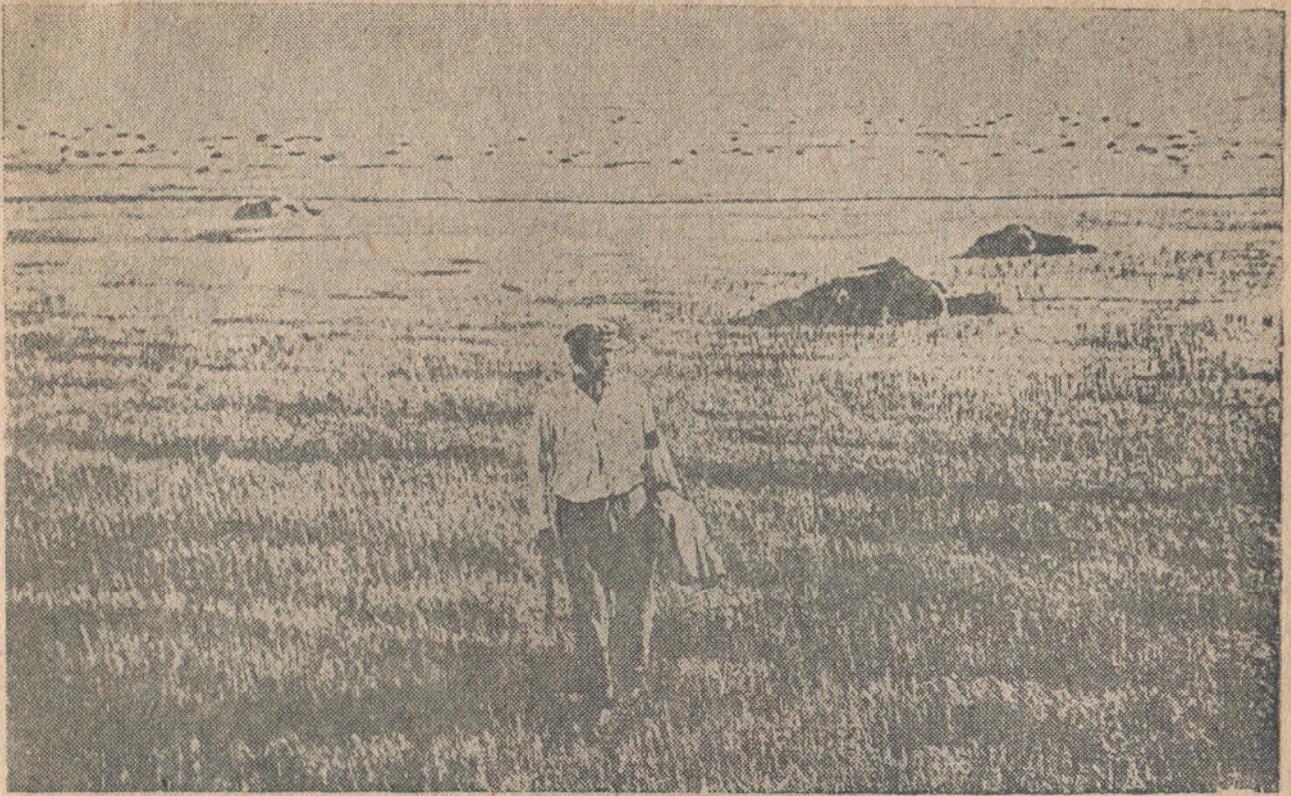
Kartada yc çавыs çaan çerler temdektelgen: *Kynсыгыs Evropanyң, Kyn vadыş Sibirdin* le *Turanskij* çerler.

Nogoон vuduktың ystynde kazы bir çerlerinde ak-sary, agытыгым sorыlar var. Ol vijik çerler: SSRSojuzының Evropadagъ velygindegi *Orustың orto vijik çerleri*, le *Volga çakazyndagъ vijikter. Azijadagъ* velyginde—*Kyn-сыгыs Sibirdin vijikteri*.

SSRSojuzының kyn tyştyk-le kyn сыгыs taladagъ granitsalaryды kuuşтыra, usыna сыгара, vaza Evropa-la Azijadagъ granitsаның ortozыnda kyreң vuduk ile turup çat—ol tuular.

SSRSojuzының Evropadagъ velyginde—*Kрымның* tuulary.

SSRSojuzының Evropadagъ vaza Azijadagъ velykterиниң granitsazynda—*Uralдың* vaza *Kavkazтың tuulary* Afganistan-la Kъdatтың granitsalaryнда—tuulu oроон *Pamir* vaza *Tjan'-şaңның* tuulary. Kъdat la Moңoldың granitsazynda—*Altajдың* tuulary.

Tys çer.

Taskadular: Fiziceskij kartada көргyzilgen іçавьs la vijik çerlerdi, vaza tuulardь kartadan көргyzip beriger, unutupagar.

SSRS-тың kartазьндaгь „Tuulardьң ең vijik ваřтарь деп çuruktь, көргyр olordь kartadan таар альгар.

ЕҢ ÇAAN AГЫҢ SUULAR LA KӨLDӨR.

SSRSojuzьnda çaan aгьн suular көр. Оньң казьзь vijik çer-lerden ваřтальр, казьзь tuulardan tyzyre aгьр çat.

Sovet Sojuzьньң aгьн suularь onь kurçap turgan казь-la' tala-daгь talajlarьна aгьр turganь kartadan көrynip çat.

Tyndyk taladaгь Tořtu теңistin talajlarьна kijdire akkan çaan suularь: *Tyndyk talanьң, Dvina, Pecora, Ob', Enisej le Lena* во-льр çat.

Oxotskijдьң talajьна—көр suulu *Amur*.

Kara talajga *Dnepr* деп aгьн suu тыřken; ol suuda Dneprдьң elektricestvo stantsijazьн vudyrip tutkan.

Dneprdan кун-сьгьř çaarь Azovтың talajьна *Don* деп suu тыř-ken. Ol suu çajгьда syrekej tajьs volьр çat, kerepterdiң Dongo çyrerin ol tajьs çerleri vuudaktap çat.

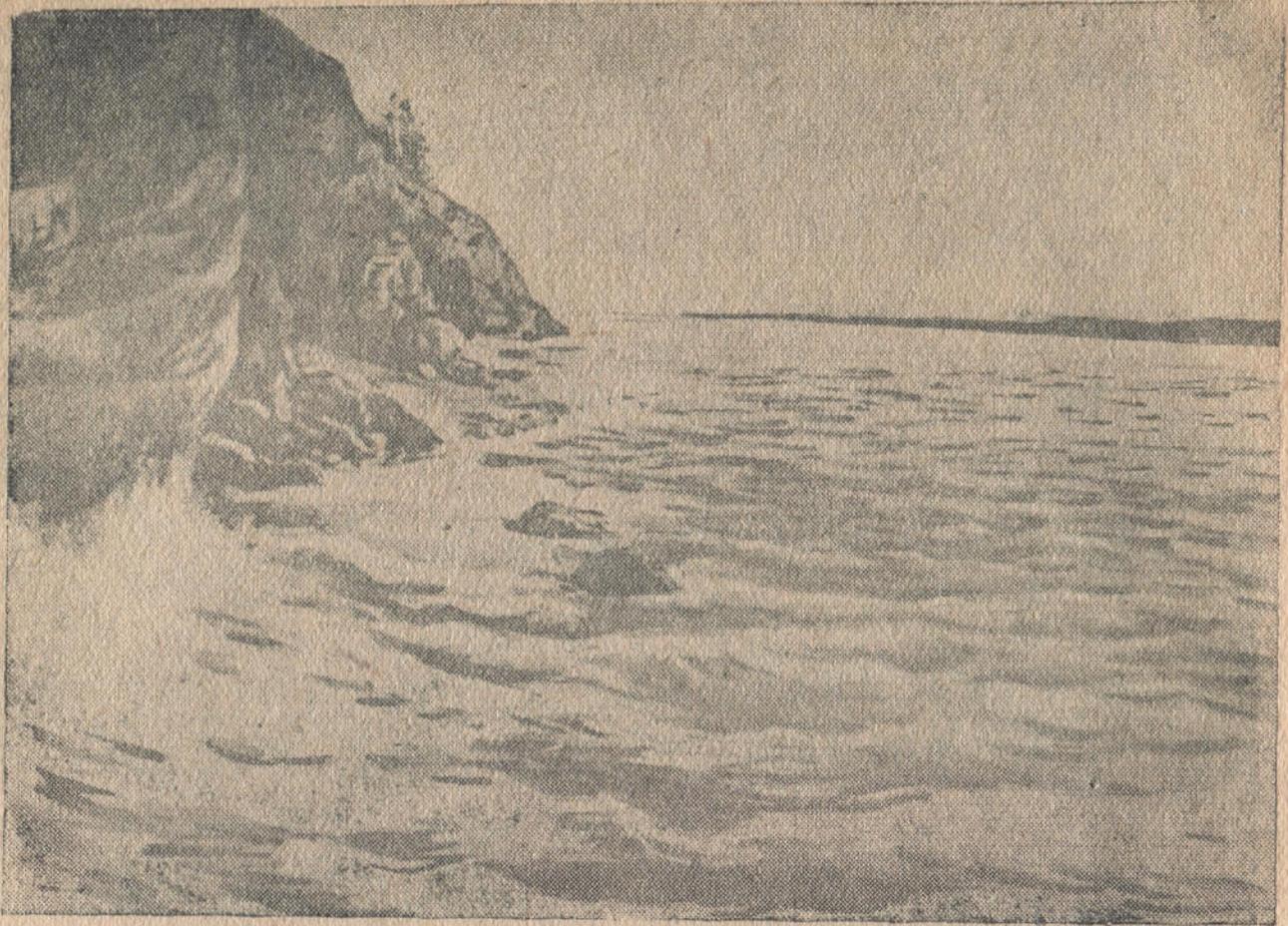
Kaspijдьң talajьна *Volga* kirip çat, SSRSojuzьньң Evropa-daгь vөlyginde ең le çaan, kerepter çyreg aгьн suu. Ol suuga syre-kej көр suular тыřken. Olordьң ең-le çaanь *Oka*, vaza *Kama* volor.

Uraldьң tuularьнаң uzak сьнду, tajьs suulu *Ural* Kaspijdiң talajьна aгьр тыřken.

Finskij vulunga кьска, çe çalbak, көр suulu *Neva* aгьр тыřken.

Bu suulardь oncoзьн kartadan таар альгар. Olordь aгьр ськан vazьнаң ala тыřken oozьна çetre аськтагар.

Sovet Sojuzьnda көр көлдөр. Tus çok suulu ең le çaan көл-

Bajkal k l.

d r: Kyn S g ş Sibirdiŋ vijikterinde tereŋ—*Bajkal*, SSRS juzynıŋ Evropadag  velyginin kynniŋ tyn dyk—vad ş talaz   aar  atkan *Ladozskij* le *Oŋezskij* k ld r.

Tustu k ld rdiŋ eŋ-le  aandar :—*Kaspijskoe*, *Aral'skoe*. Olord  tuduş-la talajlar dep ajdar.

Bu m nda ajdylgan k ld rdi kartadaŋ taap alıgar.

Taskadular. Bu m nda ajdylgan suulard  la k ld rdi somdu kartaga viciŋ salıgar.

Olordıŋ adıŋ la kartadag  aajıŋ unutupagar.

Kazyla adalgan suulard  vazıŋaŋ ala oozıŋa  etire somdu kartada k k karandaş-la tartıŋ salıgar.

Kazyla suudıŋ adıŋ onıŋ vazında viciŋ salıgar.

Kazyla adalgan k ld rdi k k karandaş-la vidup salıgar.

Somdu karta degeni ne, onıŋ kanajda  azap alar.

Somdu karta degeni—m ndıŋ aajlu karta; telekejdin talalarıŋ, kandıŋ la aldıŋaŋ vaşka oroondord , talajlard , suulard  cijimdep (sompod) salgan,  e olordıŋ  aŋıŋ la adı  ok.

Geografijanıŋ kartazıŋ syrekeŋ  akşıŋ viliŋ alar kereginde tuduş-la somdu karta-la išteer kerek: onıŋ cijimdep salgan ystıne ucurlu nemelerdi temdekteŋ, adıŋ viciŋ turar kerek.

Somdu kartanь војь edip alarga kyc emes. Bir kicinegeş geog-
rafijanь kartazьn alala onь көznөktiң şilizine çava salar. Kartanьn
ystyn aru ak saazьn-la çaar salar. Kөznөktiң şilizi aru volzo, bir
çanь çarьk volzo karta saazьndь өtkyre көrynip turar. Saazьndь өtkyre
көrynip turgan somdorьn karandaş-la vicip alar.

Онојьр ок ак çuka saazьn өtkyre kartanь көcyrip vicip alar.

II. SSR SOJUZYNDAĞY ÇURT-ALBATYZYNYN LA AR-VYTKENİN ÇYRUM-ÇADYZY.

SSRSojuzь kynnin tyndyk talazьnaң kыntyştyk çaar 4½ muң kilometrga сөjilip vargan. SSRSojuzьнын кын tyndyk talazьndağы welygi poljarnыj tegeliktiң arь çаныnda wolyр çat, tyndyk taladağы Toştu teñis onь kurсар çat, onьң usun klimadь sook wolyр çat.

SSRSojuzьнын көр çаны өjinde pojasta turup çat.

SSRSojuzьtn çeri kynnin tyndyk talazьnaң tyştyk talazь çaar көр çerge çajьla vargan, onьң usun onьң ar-vytkeni көр çyzyndy wolyр çat.

Sook pojastьң acu—koron soogь, kynnin tyştyk talazь çaar çuuktagan sajnь tam çьmzap çьlyр çat. Ajdarda, acu-koron sook klimat emeşten—өjinde wolo werer, onьң kijninde өjinde wolor, sraңaj tyştyk talazьnda өjinde—çьly wolyр çat.

Onojto, SSRSojuzьнын klimadь, tyndyk talazьnaң tyştyk talazь çaar varganda, kыbulьр çat. Klimat kыbulgan aajьnca, nele ar-vytken çerden өzөр nemeler, тынар тындular oncoзь vaza kыbulьр çat.

SSRSojuzьtn, ar-vytkenniң waşka çyzyn aajьnca, bir kanca welyk-ke, emeze *zonaga* wolyр çat.

1. POLJARNЫJ ZONA.

Çarьm şarlardьң kartazьnda la globusta көryger: Evropanyң, Azijanyң, Amerikanyң kynnin tyndyk talazьn çakalaj, tyndyk poljustь ajlandra kanca-kanca muң kilometrga Tyndyk talazьнын Toştu teñizi çajьla vargan.

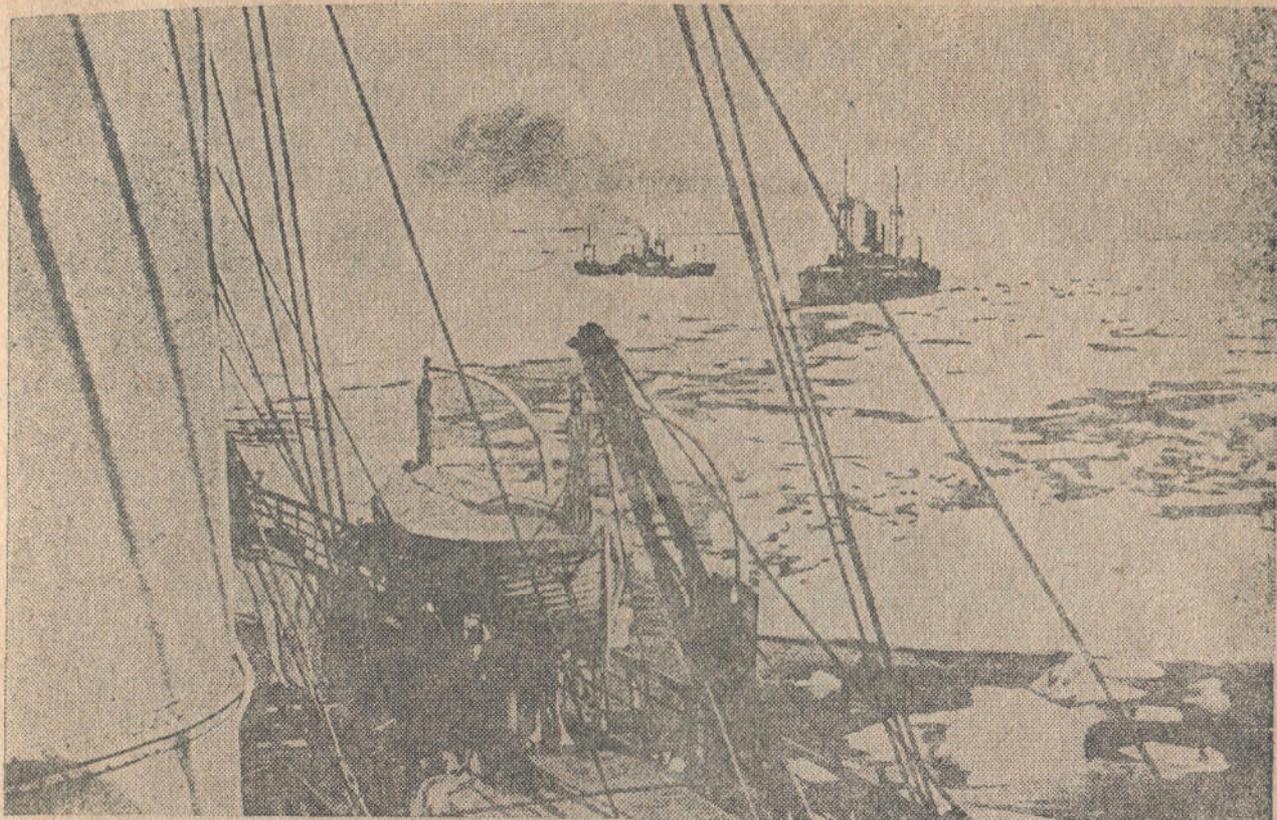
Kynnin tyndyk talazьndağы Evropa-la Azijanyң talaj çakalary oncoзьna çuuk Sovet Sojuzьtn kolynda wolyр çat. Tyndyk talazьнын Toştu teñistiң oo çuuk welynde, kanca var ortolyktarь-da Sojuzьtn kolynda turup çat.

Ol—Sovet sojuzьtn eң-le tyndyk talazьndağы welygi, *SSRS-tnь poljarnыj zonazь* wolyр çat.

Poljarnыj zonanyң ar-vytkeniniң wudymi syrekej katu. Ol çerlerde kьşkьda, kanca toolu ajlarga, kын sraңaj tijbes, *poljarnыj tyn* wolyр çat. *Kol'skij* çarьm ortolyktn tyndyk taladağы çakalarynda tyn 2 aj turar, Çaңь çerde—4 aj, tyndyk taladağы poljusta—çarьm çьl turar.

Çajьda kanca toolu ajlarga kын sraңaj aşpas—*poljarnыj tyş* wolyр çat.

Çe tal tyşte ol vijik kөdyrylwej, onьң usun çьlyuzь kirely wolyр çat.

Tyndyk taladagъ Toшту teniste.

Tyndyk taladagъ Toшту tenis.

Къшкъда. Тошту een çer usь-kuju çok tuş vaşka сөјilip var-
gan çadъr çat.

Syreen çaan toş çalaңdar tenisti vyrker salgan. Olor çыльзыр,
ysty-ystyne согыльзыр turat. Тоштор çaan тавыштапыр одыльр, „toros“
dep ysty-ystyne katalызыр kalgan көкө volъr kalar.

Acu koron sooktor volъr, şuurgan, çotkon korkuştanпыр turat.

Poljarnыj tunnиң караңујь onco nemeni vөktөp salgannaң вејi
ajdaң aza verdi. Nele тынду nemeler өlgөndij volды. Onco тындular
çazyngan. Каа—çaa çаңьs-la ak aju toş çalaң-la өдур çadat.

Өј—өјинде теңери ajazala, kileң toшту een çalaңga çылдыстар
surkugar, ajдың çarkынь çedip turar. Kazь birde poljarnыj çarkынь
çarkындапыр сыgat.

Çajъda. Kanca toolu ajlarga kyn sraңaj aşpaj çat. Tenistin
ystynдеgi toзь emeşteң eerip, kajыпыр turat. Тошту çalaң oодыльр,
тавынса kajыпыр, çaj turkununa tenistin ysty-le çыльр çyret.

Tjulen'der toşтың ystyne çылыңгылар çadat. Къзык, treska, onоңдо
өskө көр yyr valыктar көrynip çat.

Çаңь Çerdиң kaja-taшту çarattарыньң çапында көр yyr morztor,
Azijaпың çakazyнда deze, ker-valыктar көrynip kelet.

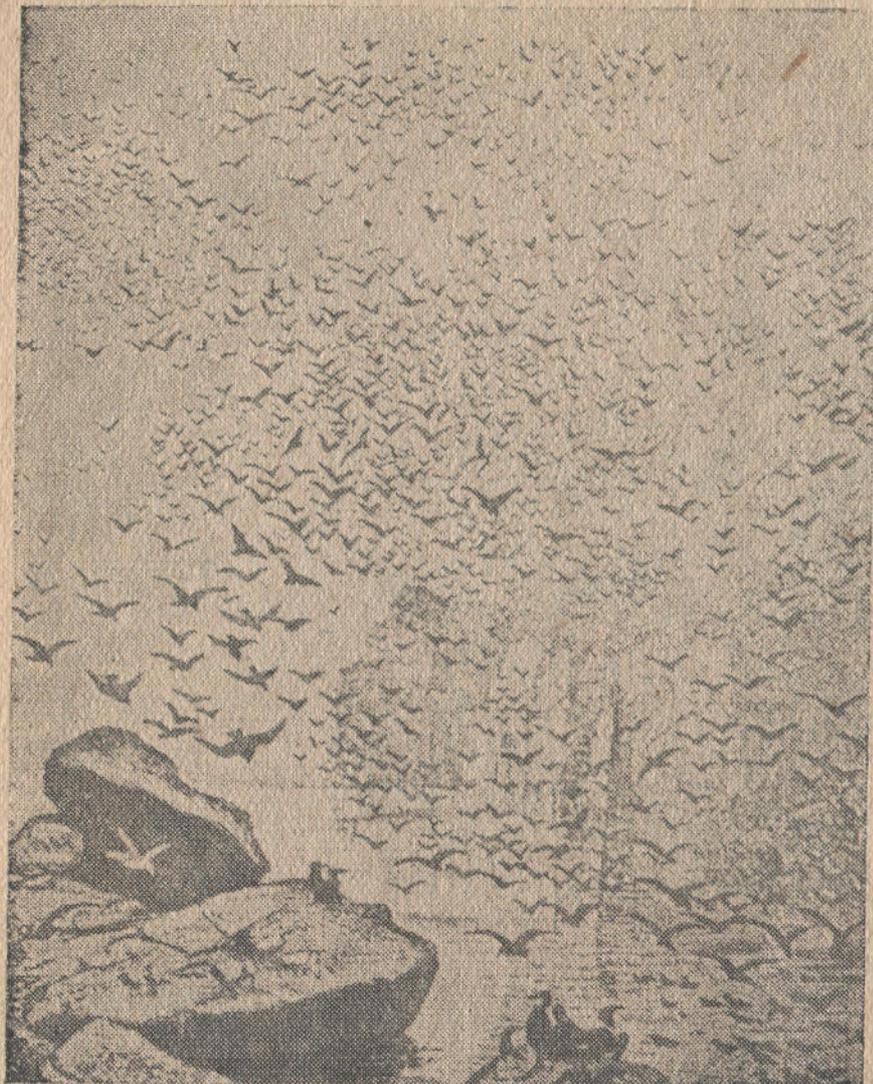
SSRSozuzka kirip turgan Tyndyk taladagъ Toшту tenistin vөlygin çarыm şar-
lardың kartazyнаң таар алыgar.

Barentстың, Ak la Karskij dep talajlardъ таар алыgar.

Poljarnyj ortolyktar.

Tyndyk taladagь Toştu teñistin, toş-la çavььp kalğan, ystynde çaan la kicy көp ortolyktar көdyrylip kalğan turular.

Çыдьң tal ortozьнаң көp kynderde poljarnyj ortolyktarda кьş volьp çat, ortolyktar, teñis-le kozo toş-lo, kar-la çavььp kalğan turup çat.

Куштардьң vazarь.

Ar-vytken 2-3 aj-dьң la turkununa тыndanьp çat. Toş-lo kar kajььp çat. Kaja-taştar acььp, көrynip keler. Kezik çerlerde komoj özymder: cokьr lişajnikter, çeñestің çazьl çastьktarь, olordьң ortozьnda oogoş cecекter — poljarnyj mak, nezavudkalar, kolokol'cikter көryner.

Çaratka çuuk ortolykтың çakazьndagь kaja-taştarga, тоozь çok, көp kuştar ucup kelet. Ondo uja çazarga gaga, gagara, çajka degen kuştar keler. Olordьң ol ujalарь kazь birde kanca-kanca kilometrge ulaj tuduş varьp çat. Kuştar kara vulutтыj kaja-

таштың ysty-le кьjмьразьp turar. Куштардьң тавьзь кей çalаңга çаңьланьp, тоьp turat. Оньң ucup onдыj çerlerdi *kuşтың vazarь* деп adағань temeј emes.

Çe poljarnyj ortolyktarda çaj кьska. Kar-la toş kajььlarga çetkelekte, sook vaza katar çede-kelet. Kuştar тыстык тала çaar ucup varьp çat, uzak ta çok кьş vaza katar tyzyp kelet.

Poljarnyj ortolyktardьң ar-vytkeni syrekej katu.

Olordo vi-la çuukta ulus çurtaar volьp vardь.

Çаңь Çerde.

Ваштаркь көckyn ulustar. Мьнан, алтон çыл ozo, Foma Vьlka деп nenets uktu аңсь kizi воjьпньң vilezi-le, vaza пөкөрлөri-le Çаңь Çerge çyзyp kelgen.

SSR Sojuzьпньң kartazьнаң Çаңь Çerdің ortolyktарьп таар аььгар.

Olor suudьң җарадына сығала, кая-таштарга сыктылар.

Вьлка евреде каяр көрди. Кар-ла поокыльр калган кара таş кылар, сыгыктарында ваза җенес... Бирде тынду неме җок... Бирде тавыş җок. Коркушту вольд.

Айлың җаар ојто җана җузерже санангандар, җе суудьң җаказында җајрадыльр калган турасак тавала, ондо артыр калдылар. Ғери аңдаарга ерты волгон: тјулен'дердиң җаан уурлери веји җузур келир тургандар, тууларында деже ак-кижиктер көр волгон.

Аңсылар көр аң өлтыргилер, айлы-җуртына җанарга тергенир алдылар.

Вьлка айлы-җурттын җаар җанарга кууни җок вольр, емегени ле, вала-варказы-ла, нөкөри ле ортолыкта җада калды. Турасак туткулар алдылар. Азык-тылык-ле, ок-таары җеткил волгон.

Кыş җедир келди. Талај тоş-ло җавыльркалды. Кун сылыды, салькын шуулај верди. Карлу шуургандар сыгыгыза верди. Онсо җерди кар альр салды. Кышыда сыreen кыс вольд. Турасак кардың алдына көмулип калган, тыстына тууныктең сыгарга келизир турды. Кандыј бир неме тавар волорыт-ва дер, ајулар канса-канса катар җууктар келир турдылар. Ғе онсозынаң-ла кыси караңуј ла соок вольд. Вьлканьң нөкөри җаскы кунди сакыр волвој—өлур калды.

Ғе, кун көрунди. Ғас келди. Талајдагы тоş кыжыкталды. 'Тоштын устыне тјулелер сыгыр турды. Куштар учур келди. Туулараң шуулар тавыштаныр тышти. Вьлка талај аңдарын ла куштарын көр өлтырир алды.

Ғе улус сагызына кирир, ериге верди. Олорды ведреп җаратты җакалај җузур-ийди. Ондыда волзо каядаң-да бир-де кизи тапалды.

Кыş җедир, ваза катар, өдө верди. Езендеги җаста Вьлка, тундрадаң келген, аңсыларга учурашкан. Ол, аңдар тапканын олорго садала, ордына олордоң тары, мултык, азык-тылык алган. Аңсылар тундрага келеле, Ғаңы Ғерде аң аңдар таварга сыreen җакшы, ондо Вьлка дер кизи җадыр аңдар җат дер куусындадылар.

Ол тушта тундрадаң җокту-ненетстар көкылееси вольдылар. Ғаңы Ғерде онојыр ващаркы җурт вуткени ол.

Ғаңы көккундер өмөликке биригир алала Вьлкань starosta (ващсызы) едир tudur алгандар.

Ғаңы Ғердеги көккун улустардың җурум-җадыны иур волгон. Олордың көр саваазы кыылган: кем кизи тсынга дер оорудаң ла торолор өлгөн, кем кизи сууга тышкен, кезиги тоштордың ортозына учураган, емеже тоş-ло козо асык талај җаар альр варган.

Ғаңы Ғердеги җурум—җадын канайда кувулган. Октјаврскиј револјутсийаның кижинде Ғаңы Ғердеги җурум-җадын сырекеј кувулды.

Енди ондо 300-ке җуук җурт-улусту төрт дөревне вар. Ненетстар аң аңдајтан өмөликке бириктилер. Талајдың аңын аңдаарга моторлу кемеle (вота-ла) җуурп җадылар. Көр аалу—ак тыкылер, ајулар өлтырир җадылар.

Ғылда еки катар веји керептер келир, ненетстерге не-ле керекты азык-тылыкты, ок-таарыны, мултыктарды екилер, олордың аңдар таар алган алуун, җуузын ојто арагыр җадылар.

Школа-ла еки волнитса вудырир алды. Еки радиостансия вудырди. Енди Ғаңы Ғердиң җурт-улузы ваstra Сојуз-ла тил-де альзар аргалу вольд. Неме шыңзилер көрөтөн стансия вуткен. Ол стансияда Ғаңы Ғердиң ар-вуткенин шыңзилер көрур җат.

Çаңь çерде.

Çаңь çердең çаңь көскын улустың çурум-çадьның çарандьыр турган, совет бар. Оның predsedateli Ылканьң угунаң ськан кизи воьр çат.

Poljarnьj аң-кушть аңдап иштener хозjajstvoзь.

SSRSоjузьның poljarnьj зоназьнда талайдьң аңь, вальктар ла куштар көр.

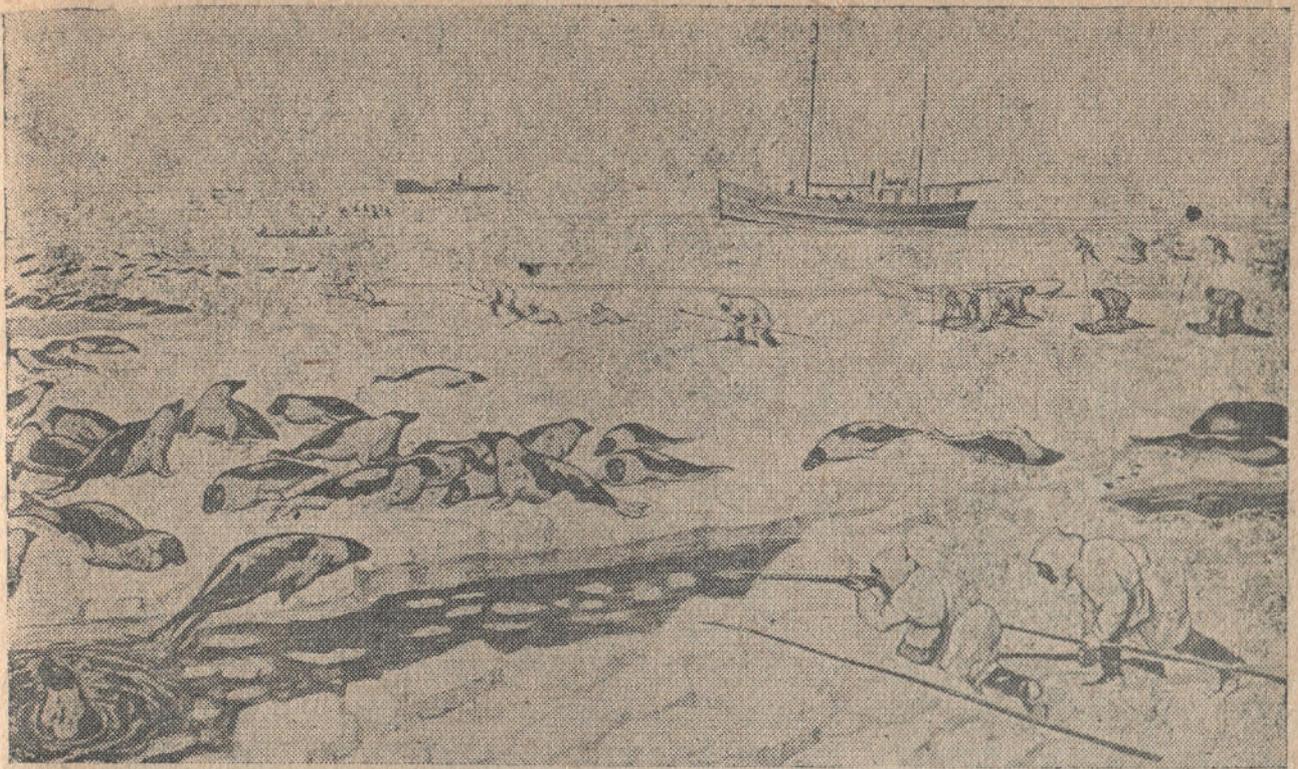
Ол вайльк çөөзөни тuzаланар керегинде, совет вақкаруу мында *poljarnьj аңдап иштener хозjajstvo* вудырип çат. Аң аңдаар ла вальк tudar kolhozтор вудур çат. Вальк tudar vazalar edip çат. Казь-ла vazada канса-ла кирези вальктаjтан кереpter бар. Ондогь аңдап иштener хозjajstvolorgo воьш çетирерге тош оодось кереpter, aeroplандар, radio тuzаланьр çат.

Тош оодор кереpte тjulен' аңдагань.

Саңкьр өнды çарьк тоштордың устынде çаскь кыннуң изууне тjulен'дер сьльнгьлар çат. Оlor муң toolu. Кунге сьльган воjлогь, оlor kezikte арь-вери аңданьр аьр, toolu castarga ургылеп çадат.

Çаңьсла, taskap kalган, kargan-karulськ тjulен уjуктаваj çат.

Өрө теңериде вижик aeroplan усьр өtti. Ол аң аңдаjтаң тош оодосьның кейдеги kajусьзь (razvedcik) volор. Тjulenderдиң çадьның Ijotcik көрур алала, olордың çаткан çerin radio-ло тош оодосьга тил çетирип çат.

Tjulën'der andaganь.

Uzak çokton uragьnda toş oodocь kerep көrynip kelet. Tjulën'derdi yrkыtpeske, olordьң çatkan çerineң ol uzaak toktopчат. Аңсылар ак kijimneң kijele toşko tyzyp çat. Olor koldorьnda multьktu tjulën'derge араaj өңлер çat. Çakşь degen aduicь aldьnan. Cecen adьзь-la vaş orto adьp karulcьktь ol өltyrip çat.

Tyrgeñ-tyrgeñ adьş vaştalьp çat, udagan çok çysten көp tjul'ender өlyp kalgan çatкылар çat. Aducьлар onоң arь varьp çat.

Aducьlardь eeciј çuujtan sojoocьлар varьp çat. Olordьң kolьnda çaan kurcььsaktar. Olor atkan tjulenderdiң terezin sojьp, çuuzьp ajьp çat.

Toş oodocь kelele, tapkan çөөzөni çuup, salьp alala, onоң arь tjulenderdiң екinci çadььна varьp çat. Ol çadььndь lјotcik radio azьra til çetirip bergen.

Вальк andajtan iş.

Kol'skij çarьm ortolьktyң tyndyk taladagь çakazьnda çyzyn-çuyp çerlerde valьksьlardьң odularь, valьktyң vazalarь sacьlyp kalgan çadat.

SSRSojuzьnyң kartazьnan Kol'skij çarьm-ortolьkty таар альgar.

Oo tuduş-la parustu kerepter, motorlu kemeler kelip, talajdьң viluңьna toktop çat. Olordьң kazьзь tutkan valьkty ekelip salar, kazьзь azьk-tylyk, kandьj-la valьktajtan çepsel арагьp çadar, valьk-tar cьgьp çadar.

Baştар valьktagan kijinde, valьkty yzyk çok tazьp turat. Pristan'ga tyzyrip, vockolorgo salьp, tuzap, skladtarga tavьştьgьp çat.

Treska dep valьk, bir kanca kilometr uzadazь la tuurazь, syrekej koju-kalьң volьp, çoldu varar. Onojьp-ok kьзьk (seledka) varьp

çat. Ol talajdın çakazna çuuk çyrer, ыттык булуңдarga кирер. Ajdarda оны çaan шыуңдер-ле тужуктар, вөктөйлө, сускуш-ла, таар-ла, көнөк-лө сузыр çat.

Ваькты тузар, кургадыр, ыштар çat.

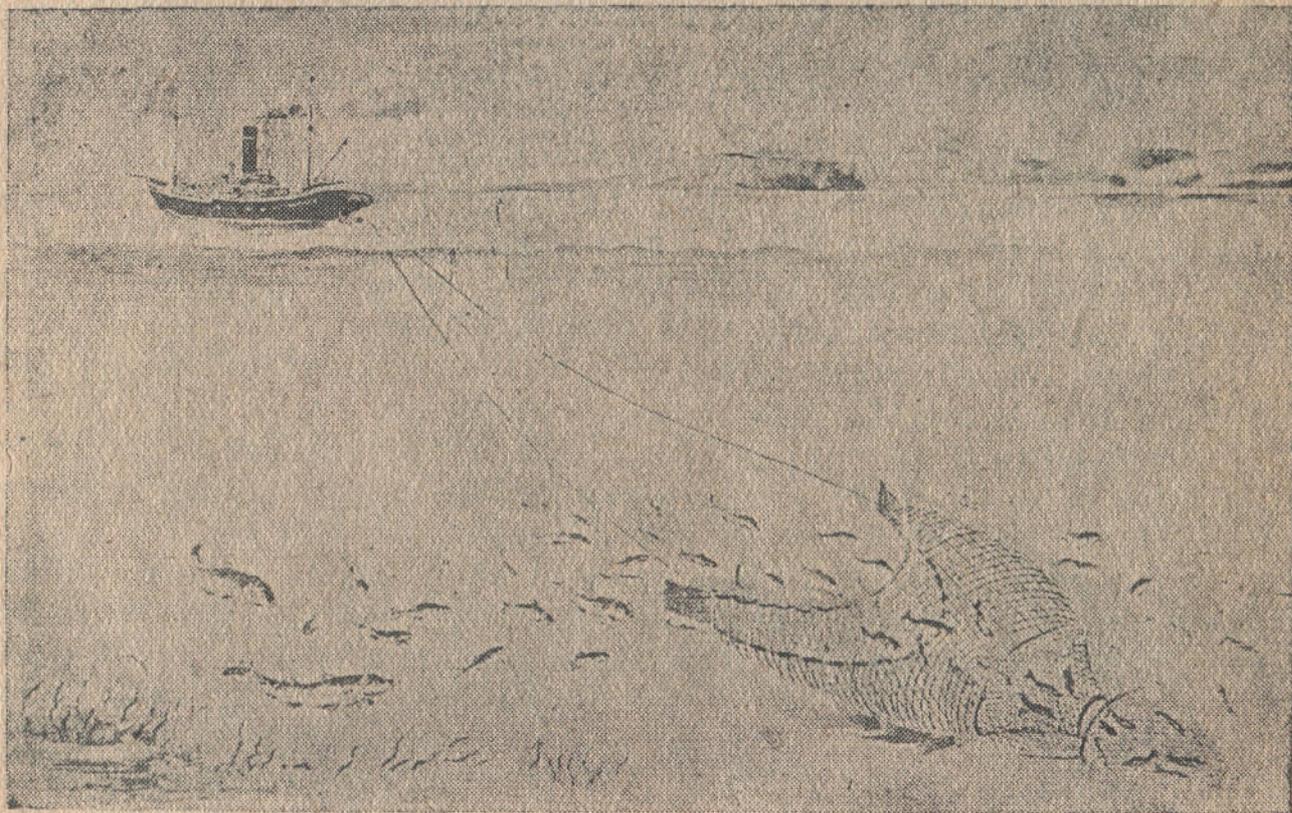
Сырекей көр ваькты траулер деп керептерде тудур çat. Советтин çаңь траулеры—сууга çyрер четкил завод ошкош воьр çat.

Ol treska деп ваькты тудардаң волгој, оны иштейле, велең çиір едир çазар çat.

Траулер талайга çайымдар сыкса-ла, оның радиолоры иштей берер. Радист талайда канса барган траулерлерле тил алызыр çat, оның тил четир-гени-ле, кайда ваьктың брааткан çолың билір, капитан аңдајтан çерди темдектер çat.

Траулер ајтығылу çерге барар. Талайга трал (çазалду ии) возодор. Керер токтовој вагыр, ваькты шыур браадар.

Бир çастың кийинде тралды өтө ралубага көдырүр аьр-сыгар, ваьк деңе оноң тудуш иа „төгулып“ турар. Çас саяң тралды ралуба çаар көдырер, көдырген тоозына муң килограмнаң ваьк алар.

Траулер-ла ваьк туткань.

Оның кийинде ваькты çазаары ваьталыр çat. Иш улай-телеј ле вагыр çat. Матростың вируузи тресканы çаан vilka-ла саяла, устың темір-ле çаркан, агу stol çаар таштар çat. Ваза вируузи курц малта-ла ваьктың вазыр кеңе саар çat, вазы çок ваьк килең столдың усты-ле сылыгар вагыр çat. Мында оны тозыр тудала, курц вьсак иа ичин çара кезип, иси—кардың агулар çat.

Ваьк колдоң колго барар. Ваьктың терезин сојоло, тал-ортозынан çара кезип, арка сөегин аьр таштар çat. Ваьктың çымзак едін тузайла, тјум çаар тазыр çat.

Baza ol-la traulerde valьkтың sөөginen, sөөktiң kulurьn eder, treska-valьkтың viurьnaң valьkтың yzyn kajьlтыр җат, ol emge-de kursakka-da җараар.

Tyndyk talazьnyң talaj җolь.

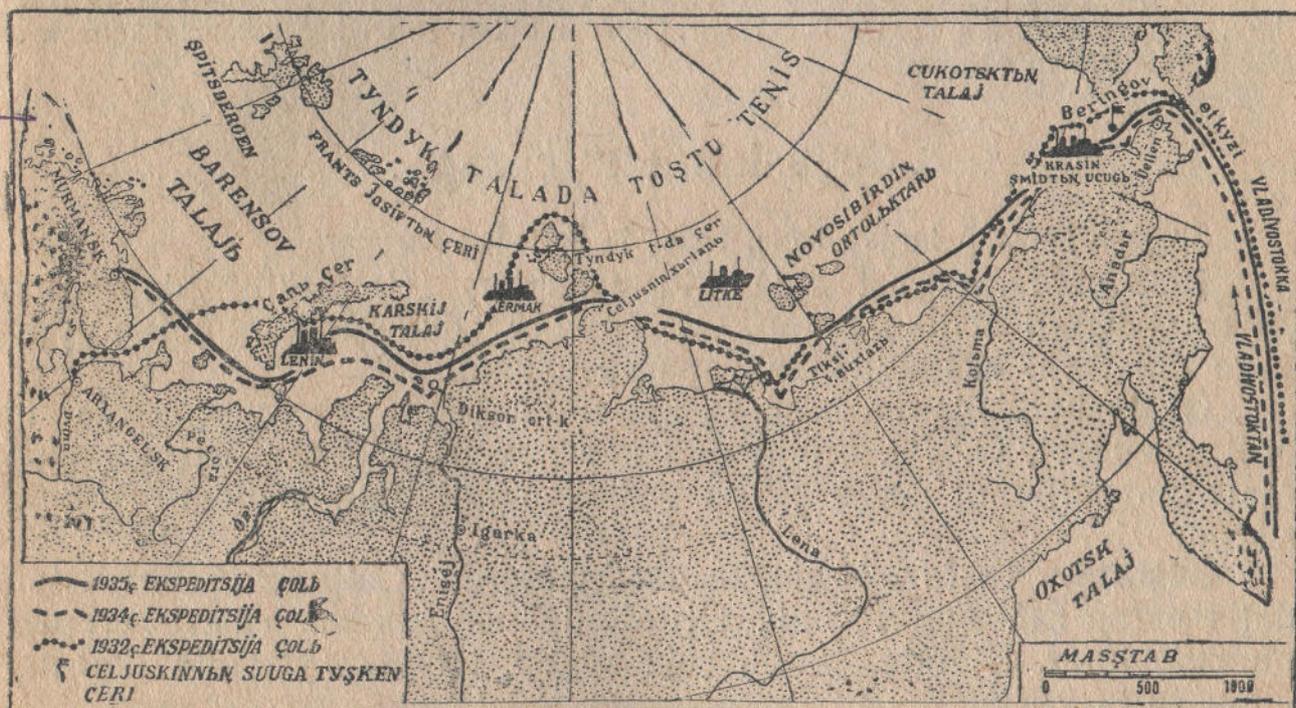
Bistiң Sojuzьvьstyң uraak tyndyk talazьnda ar-vytkeniң җөөzi көр.

җалбак җol-la канса муң километрге җеврен-сактагь җыс агаş сөjilip bargан, ol агашта ваалу алу-андар көр. җyzyn-җуур җерлерде таş көмуьр, нефт' графит, оноң-do өскө казыр алар тuzалу немелер тавьлган.

җе ви җөөзөni tundраньң la tajғаньң өдөргө кыс, elбек җери-le канajда tartыр сьгарар?

Sovet Sojuzтың kartазьn көьуьгер. Sojuzтың tyndyk taladagь vastra keltegejin көр суulu җаан суулар көр җерлерде агьр өткөн, olor воjьnyң суун tyndyk taladagь poljарныj talajlarga ekelip җат. җajдың өjinde ви talajlardь өtkyre Sojuzтың tyndyk taladagь җаказьnyң kajьzьla uraak җеринде, оноң-do өскө talalarga җедер.

җе tyndyk taladagь poljарныj talajlar-la җызерге кыс-te korkуштuda. Ol talajlarda, тоştorgo кьрсьдьр, көр кереpter вазьлган.

Tyndyk taladagь talaj җol-la җорьktajтан ekspeditsijalardьn kartазь.

Bu talajlardь җакшы şinziler, SSR Sojuzтың tyndyk taladagь vastra җарадыnyң сыныса, җалтаньş җок, җуьгер talaj җolьn acar деп, Sovet ваşkarу тургускан.

Оның usун җьлдың sajьn syrekej кысты тоş оодосьлар, aeroplандар, şinzicilerdiң ekspeditsijazьn ijip җат. Olor poljарныj talajlardь şinziler көьуьр, yуrenip җадылар.

Ortolьktarьnda bir канса poljарныj stantsijalar edip kojгон, olor tudуş-la кyпniң аajьn la, poljарныj тоştordьn агьр vraatkan аajьn şinziler җадылар. Olor воjьnyң şinzilegenin radio-lo, poljарныj talajlar-la җырген vastra кереpterге til җетирip җат.

Bu kalgancы ғыldarda sovettin toғ oodocыларь Karskij talaj-la  sk  gosudarstvony n k p saduu kerepterin  tkyrip  at.

Bir  ajda, vistin Sojuzыvystыn tyndyk taladagы  arattary-la Toғtu tenisti sovettin  aпыs-la toolu ekspeditsijazы  tk n emes.

 ajgyda 1935 ғыlda Murmansktan Vladivostokko k p toolu kerepter atkarylyp  at. Tyndyk talazыndagы talaj  oыnda t rt  erde  aan toғ oodocыlar turar. Olor poljarnыj talajdagы toғtordыn ortozы-la kerepter  tkyrer.

„Sivirjakov“, „Litke“ ekspeditsijalaryn  oыn-la, Tyndyk tala  aar talaj la 1935  .  ajgyda vагыр  atkan kerepterin  oыn kartadan таар алығар.

 e poljarnыj talajlardы текђi vilip, yurenip albаgan, k p  erle-rinde  yzyp  yrerge syreen korkuђtu. Onыn usun tyndyk taladagы poljarnыj talajlardы ђinzileerin emdigede toktogon  ok.  aпы ekspeditsijalar atkarylyp  at.  yzyn- yur  erlerde  aпы poljarnыj stantsijalar vudyp  at.

Poljarnыj stantsijalardagы  yrum- adыђ syrekej katu. Poljarnыj talajdыn toғtorыnыn ortozыnan  dyp  yreri onon-do kys. Poljarnыj talajdыn katu ar-vytkeni-le tartыzыp,  enip, tyndyk talajdыn Ulu  oыn tavarga, vistin poljarnыj zonanы vilerge kyrezip, albadanyр turuzыp  atkan sovettin talajыларь, ђinzicileri,  sk   oғыkыларь syrekej, katu sanaalu,  altanvas, kajkamсыk сыdaamal ulus volыp  at.

Urok  ok  jindegi iђ. Bu  ыgy ғыlda poljarnыj ekspeditsijalar kanajda  tk n, onы gazetterden k rup kысыгығар. Olordыn  tk n  oыn kicinек таанысактар-la kartada temdekter salығар.

„Seljuskinny“  oғыgy.

Statjany kысыгыр turgan tuђta, tuduђ la kartadan k ryger.

1933 ғыlda, avgust ajda Murmansktan „Seljuskin“ dep  aan poljarnыj kerep atanыp сыkan. Ol, Tyndyk taladagы talaj  oыn yuren-gerge vraatkan, ekspeditsijanyр aragyр  atkan.

Ol ekspeditsijanyн vaсызы atu-siulu  aan yuredyly, poljarnыj  erdi ђinzileeci, O. Ju. Smidt dep kizi volgon. Kerepti vaђtar алыр vraatkanyр poljarnыj  erge  yuryp taskagan poljarnыj kapitan Voronin volgon.

Vaђtarkы toғtor. Vaђtarkы eki kynderde „Seljuskin“ Barentстыn talajla vагыр  at. Amyр.  ыlu.  ji- jinde valыktajtan  aan kerepter usurazыp turat. Kezikte, suudy  aja sogыp, talajdыn ystynde ker-valыkтыn сыrtы k rynet.

Usuncy kynynde kerep  aпы  erdiн karla vurkylip kalgan kaja-taђtu  arattaryna  edip vraat.  tkyђ-le ortolыktardыn ortozыnca Karskij talajga сыгыр  at.

Kerepti Karskij talaj toғtor-lo utkup  at. „Seljuskin“ udavas-la tuduђ toғtordыn ortozыna kirdi.

Toғtor syreen  aan ky-ci-le kereptin kыгыna (vortыna) tavaryp-sogyр  at. Toғtordыn tavaryp-sogyр turganyн krelendirejin dep, kapitan Voronin, vагыр  atkan  oыnыn aajыn ulam-la  sk lendirip  at.  e onыn onдыz izineд k p-t  tuza volvoj  at.  aan toғtorlo vaђtarkы la katar tavaryђkan tuђta „Seljuskin“ ojo sokтыгыр  at.  azadarga keliђti.

Усь-кujunda тоштор өдүр воlвос воlьр вaрдь. „Селжускин“ ерик чок-ко токтоп турдь. Radio lo til верип алдыр алган тош оодось „Красин“ онь иур тоштордың ортозьнаң сыгарь чат.

Кереп чол аьр, оноң арь вагьр чат. Оndo, биригип аьр иштер турган иш, бир-де минутка узылвей чат. Капитан воjьльн туруп чаткан кyринең талajдь шижилер көгүр турат. Штурманньң верип турган чакa-гуузь тын-тыш угулуп турат. Керептин (казандарьна) машинаа вуу верип турган котjoldорьньң чапьнда тын-тыш мажинистар туруп чат. Казьла төрт castьң вазьнда матростордың вaxталарь selizip турат. Уyредулы ишчилер тудуш-ла шижыу izin иштегилер чат.

Кереп Карский талaj-ла араjьннаң өдүр вагьр чат. Тоштордоң өдүр сыгала, ол кожу туманньң ортозьна учурап чат. Туманньң ортозьнаң чук-ле араjдан өдүр сыгьр алганда, вазa ла өдүр воlвос тоштор волот.

Усь-учунда, ончетинци кунунде кереп Селжускинньң учугьна чедип келди. Sygyngenibis кандьj! Мында ол Совет Соjузьньң веш полjарньj ең артык керептери-ле туштазьр чат.

„Селжускин“ Сукотский талajдың тошту олчозьнда. Селжускин учуктың арь чапьнда кереп Беринговтың өткүш чаар 10 сутка вуудак чокко вагьр чат.

Vrangeldiң ортольгь ураак чок, оноң арь калгансь талaj—Сукотскоje. Че ол вагьр чаткан чолдың oncoзьнаң ла кыс вөлүги. „Селжускин“ вазa катар иур тоштордың ортозьна кирип чат.

Кьш чууктар klaat. Тоштор тоңьр тудузарьна ваштап чат. Кереп там-ла араjьнаң чузур вагьр чат. Керепти тоштор syreen кьзьр турган учун, ол олордың кьзуу-ла вагьр чат.

Усь-кujunda Беринговтың өткүзи... Kenetijin тоштор керепти ojto kajra кьзьр, онь вазa катар ojto Сукотский талaj чаар арагьр чат...

Кьш чедип келди, тошторды тудуштара тоңьгьр чат. Тош чалапньң ортозьнда кереп вуудактальр тоңьр чат. Тоштордың ортозьнда кьштаарга келизип чат. Одын көр өртөлвөзин деп, peckelerди өсүгип чат.

Че селжускintsалар кьшть санаа-сагьш ла utkup турган emes. Уyредулы ишчилер вар-ла кыци-ле шижыу иштерин өткүгип чат. Oncoзь-ла уyредуни кичеер өткүргилер чат.

„Селжускинньң“ сууга тышкени. Сукотский талajдың тошторьнда „Селжускин“ 2 аjдан артык кьштап чат. Чаан чалаң тош-ло козо ол талaj-ла кайкылар чузур чат.

Талajдь чаар салган тош чалаң воjь-воjьн кьзьзьр чат.

Тавьш-ла, сызырт-ла сыньр, оодьльр воjь-воjьньң устыне согьльзьр чадат.

Декавр', январ өtti. Fevral' аjдың 13-ци кyни вольдь. „Селжускиндагь“ чыгум-чадыңj eski-ле ааjьнца, ондыда волзо, алдындагьзьндыj emes, оодьльр турган тоштордың тавьзь, сызыртть угульр турат. Че ву тавьштың oncoзьна olor уyренип калган. Керептин командньj составь Шmidt ла Voronin ваштагандар тоштың ааjьн шижилер көгүр чадьлар. Че ол темей калвадь.

Kenetijin тыш өjиниң 2 casta кулак tungady тавьш вольдь, согьльр калган syrekej чаан тош „Селжускин“ чаан торгьланат. Керептин воштьнда чаан чагьк вольдь.

„Celjuskinnъ“ suuga tykeni.

Aзык-tylykting en kerektuyn toško сьгарзын деп çakaru berildi. Toolu sekundtyң vazьnda oncolorь војь-војьның çerlerinde, toško neme сьгарарь tyrgendej verdi. Tujmeen-de çok, tavьş-ta çok...

Kerep çaar toštordьң çañь tavaruuzь voldь. Kereptiң tьş çañьп çaar salgan tal-temirleri birden-birden çarььp turdь. Kereptiң sol çañь (vortь) yzylgen. Icine suu kireri vaštaldь. „Celjuskin“ сөңур çat. Мында oncolorь çart көрүр çat. Кьжь-da, kunugarь-da çok. Iş eski-le aajьnca işteliр çat. Udagan çok азык-tylykting kerektuuzь, naucьпj çepselder le materijaldar oncozь tošto. Kereptiң tumcuğь suu төмөн çавьzaj verdi. Palubanь suu альp-ijdi. „Oncogor kerepteң сьгьgar“ деп komanda uguldь.

Kereptiң tumcuğь suu төмөн tyrgen сөңур çat. Kormazь suudaң өгө vijik көdyrylip çat.

Kerepteң kalgancьzьnda tyzyp turgandarь—ekspeditsijanьң na-cal'nigь Šmidt la kapitan Voronin. Bazala toolu sekundtar, „Celjuskin“ toštьң aldь төмөн сөңур-kөryпbej kaldь.

Toštogь odu. Kerep suu төмөн сөңөbergen, toшту een çerdin ortozьnda ulus kirer çeri çok çada-kaldьlar.

Karaңuj. Şuurgan. Syreen sook.

Meңdej-şьndaj radiomacta turguzьp, vajkandar tartьlar. Išteerge syreen kyc voldь: çepselder (instrumentter) çok, sookton kol vygyl-bej turdь, salkьп but-vazьnaң сьga sogьp, şuurgan көsti tuj bekter turdь. Ucunda, arьp-сыlagan, suuga өдүр, tongon vojlорь vajkan-пьң aldьnda kolьң ujukь-la ujuktap verdiler.

Taң erten argalanar arga varьп çetirip çat: Uellendegi radio-stantsija (Cukotskij çarьm-ortolьkta) celjuskinsalardь ugup çat. Kereptiң suuga tyşkenin Šmidt radio-lo Moskvaа til çetirip çat.

„Argalar alar... Sagьştь vek tudunup sakььr kerek“ деп kazьla kizi sanapьp çat.

Çyrym-çadьп bir emeşteң çaranьp çat. Odudьң ystynde sovetiң kьzьl maanьzь çalьrap çat.

Boľş edip aeroplantar, dirizavl'dar la toş oodocъ „Krasin“ ijilip çat dep, Moskvadan radio lo til çetti. Oncozъnъң sagъzъ onoң do omok voldъ. Aeroplan kelip tyzeten çer vedrep, onъ arlaarъ vaştaldъ.

Çe odu odulanъp turgan toş çalaң tuduş-la çыlp çat. Anda-mъnda çaan çarъktar көrynyp, çaan toştor ysty-ystyneң azъp, voļъ-voļъna cogъlzъp çat. Aerodromdor eecij-teecij oodыlp turat. Toş-tyң tolkuзъ kursak azatan çerdi (kuxnjанъ) vuzup çat, екinci katar varakъ vuzup çok edip çat. Bir katar radiomacta araj-la toştъң aldъ төмөн varvadъ. Minut toozъna-la odu çetkerde voldъ. Boľş deze kelvej çat. Bir ajga çuuk toştъң ystynde odu talaj suuda kajkalap agъp çyret. Ondъjda volzo celjuskintsalar sanaarkavaj çat. Olor toştor-lo çaan cireş-le çeңizip, Cukotskij talajdъ şinъzileerin өtkyrip çat. Kommunister le komsomoldor, kajdada volzo, uur-la karuuna turar işte, ozocы volъp iştegiler çat.

Omok sagъştarъnъ ыскъnvazъnъ dep oļъn oļnop, vicik kъcъrъp, kozoң kozoңdor, „Bakpassъbъs“ dep gazet cъgarъp çat.

Ucunda, bir katar, tumandъ la şuurgandъ өdyp cъkan aeroplan odudъң yttynde көrynip kelgen. Celjuskintselerdiң vaştarkъ partija-zъ (belygi) argalandъ.

Çe tuman la şuurgan tam la тыңp çat. Baza la bir kezekke sakъrъga kerek volъp çat.

Kajkalap çyзyp çyrgen oduda, toştor-lo vaza bir ajga tartъzъp çadыlar.

Uraak tyndyk le kyn cъgъş talada ne volъp turganъnъ vastra Sovet Sojuzъ gazetterden көryp açыktap çat. Cukotskij talajda ajas тымъk kynder voloръnъ oncolorъ sakъp çat.

Ucunda, ondъj kynder aprel' ajdъң ucъnda çedip keldi. Aero-plandar eecij-teecij toşko tyзip celjuskintselerdi onoң aļp cъgarъp çat. Aprel' ajdъң 13-ci kyninde kalgancъ la altъ kizi ucup cъgъp çat. Oncolorъ tyvekten ajrыlp, ezen kaldъ.

Çeljuskintselerdi le olordъ өlymneң korъp алган geroj-ljotcik-terdi vastra oроон-çurtъbъs sygynyş-le utkup çat.

„Celjuskин“ kereptiң suuga тыşkeni Tyndyk taladagъ talaj ço-lyп şinъzilerin toktotpodъ. Beş ajdъң vazъnda toş oodocъ „Litke“ Beringov өtkyşteң ala Murmanskka çetire Tyndyk taladagъ Toştu teңistinъ vastra çoļ-la өdyp keldi.

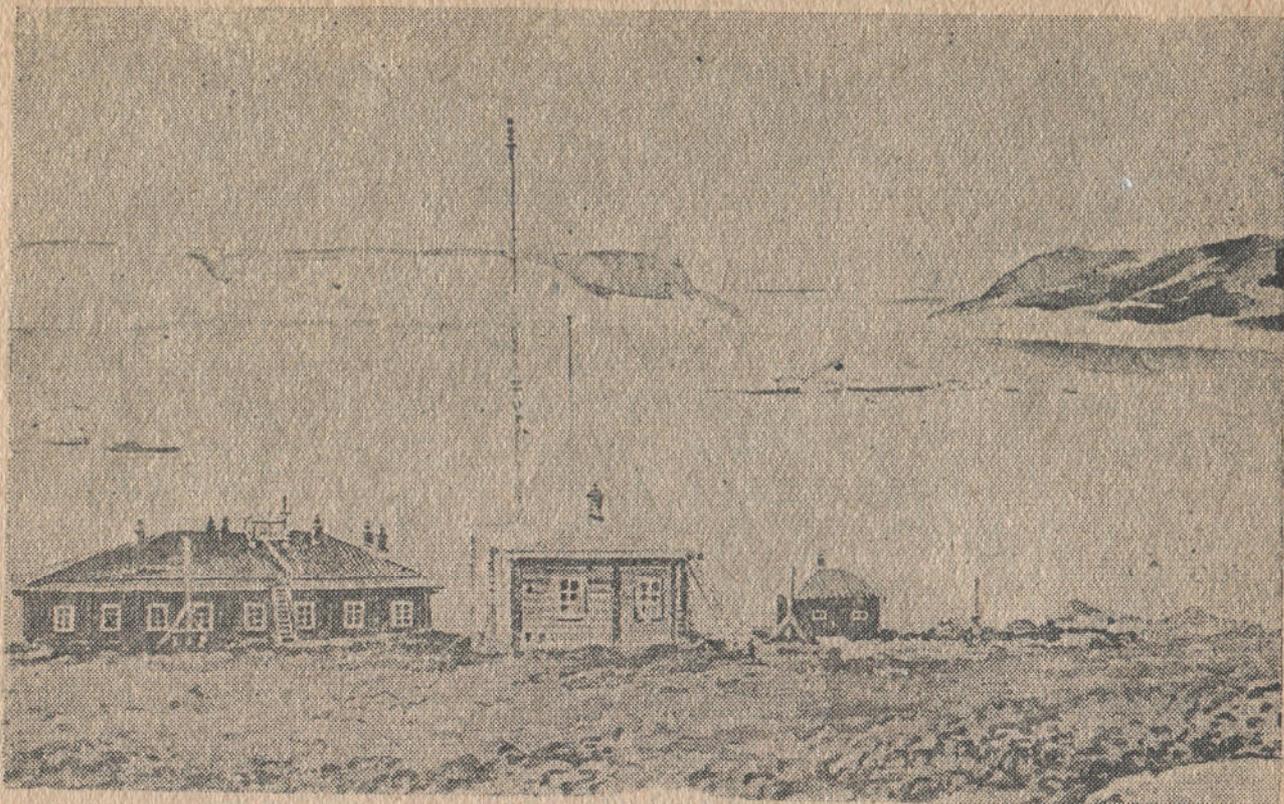
„Celjuskиннъ“ suuga тыşken çerin kartadan көrgyзip beriger.

Poljарнъj stantsijada.

Poljарнъj stantsijalarda kъştар turgandardъң çyгym çadъnъnъ aajъ syreen katu. Çe tyndyk taladagъ poljарнъj talajlardъ şinъzileeri-niң kerektyyn olor vodop bilip çat, poljарнъj toştordogъ poljарнъj тыnniң караңиъndagъ çyгym-çadъnъң şыrazъnъ olor omok sagъştu өtkyrip, voļlogъnъң izin mergendy өtkyrip çat.

Frants-Iosiftъң çerindegi stantsijalarъnъң çyгym-çadъnъnъ, ol-ok stantsijada kъştар turgandardъң viryuzi radio lo mъnajta kuucъndap çat.

„Ugugar, ugugar. Frants-Iosiftъң Çeri ajdъp turu. Emdi viste poljарнъj тыn. Ol тыn во голъ 2 aj voldъ. Çatkan turavъstъ evrede çaan tuduş kyrt-le kyrtep salgan. Kar ezikti-le көznөkterdi tuj aļp

Poljarnы stantsija.

çat. Olordıñ karıñ kynuñ-le kazır arlar turarga kelizip çat. Kezikte syreen çaan salkın ködygılıp, turanıñ icine onıñ toş soogı öde beret. Kladovojdoñ, emeze taskaktañ odırarga odın ekelip alar keriginde, kardañ etken vaskıstar-la, kolgo fonar' tudunganca kyrtti ögө сыгыр çadıvıvı.

Kynniñ kandıjda aajınca kilevej, stantsijalardıñ izi uzyk çokko-lo iştelip turat. Poljarnы tynniñ karañıjında vildirves, kolında kicinек fonarlı açыктаaсы işteer öjinde kynniñ aajın açыктаarga ploşcadka çaar varыр çat. Baza bir açыктаaсы ondıj-ok fonar-la talajdı açыктаar edip tošto turguskan privorgo cas-la toozыna varыр açыктар çat.

Qajzыla 15 minuttyñ vazыnda açыксы dezurnыj poljarnыj çarkы-пыñ көrөгө сыгыр çat.

Turada iş vaza ödyр çat. Lovoratorijada cas la voјь-vicijir privor tavыştanыр çat.

Koridordo çorыktajtan kemeler veleter, canaktyñ tamanып vugyp, aңdardıñ terezin ijlegiler çat.

Kuxnjada kazan-ajak-la kazansы kalыradыр çat.

Enir kursaktyñ kijninde radio-lo enir gazettiñ tavыştarып, kozoñ ugyp, şaxmat la şatra oјnop, vicik kысыгыр çadıvıvı.

Ç a k a r u . Kandıj ortolыktarda poljarnыj stantsijalar var, onı SSR Sojuztyñ administrativnyj kartazыnañ açыктар-kөryger.

Tyndyk talanıñ poljarnыj ovlazы vistin çerdin çutajazыna, sook-çыluuna kamaandu volor usıgь.

Уyреду çанынаñ şıңzileerde, Tyndyk talanıñ poljarnыj ovlazындагы kynniñ aajы vistin çerge syrekej kamaanda dep vilgen. Tyndyk talanıñ poljarnыj ovlazы—syrekej sook xolodil'nik volыр çat, onon

bis çaar syrekej көр, sook tyn, salkып kelip çat. Тошту теңисте кан-
ca-la көр тош çуulза, bistiң çерде анca-la sook tam тыңыр.

Poljарныј oblastың klimady onco текши туңей emes. Gol'fştrimnyң
çылу суузынаң ulam, тошту talajda çылу çерлер çoldolыр сыгатапын
bis bileribis. Ol çылу суу çок volzo Evроpanyң tyndyk keltegejin
toştor tuj tudup kojor edi, ondo тынду neme artpas, oncoзын тоңыраг
edi. Çылу суудаң ulam kynniң aajъ kubularда, bistiң çердиң kyni
vaza туңей kubulыр çat. Bistiң çерде кандыј kynder voloryн biler
kereginde, Tyndyk taladagъ poljарныј zonanың kyni кандыј turgанын,
Tyndyk taladagъ Тошту теңисте тоştor канajta көсур, çылыр turgанын
biler kerek.

Taskadular. Somdu kartaga SSRSojuzының poljарныј zopazyн ajland r
cijimder альгар.

Ol kartанын ystypе poljарныј zopанын talajларының ortolыктарыны, çarыm-orto-
lyktардын адын bicip салыгар.

Тош oodocy „Litke“ 1934 çыlda çajыда өткөн çолың cijimder салыгар.

Urok çok өjindegi iş. Otkрыtkalardan, çuruktардаң, gazetterdin le zur-
naldардың çuruktарынаң „SSR Sojuzтың poljарныј zopazyның“ ал'вомын vudyrip
альгар.

2. TUNDRANЫН ZONAZЫ.

Tyn taladagъ Тошту теңистиң çakazyн çakalada Sovet sojuzтың
çeriniң vastra uzada сыпына сөjвөjө varган tundra var.

Ar-vыtkenniң zonalaryның tundраның zopazyн таар альгар.

Кышкыда tundra-la çoryktagаны.

Ak-kijikter bisti tundra-la tyrgeen aparyр çattы. Evrede ucъ-
kuju çok karлу tys çalaң çajылыр kalган çadat. Een bir туңей ak ça-
лаң bistiң kijinibiste artыр turды. Oncoзы-la agaryр kalган. Evrede
bir-de temdek çok.

Toşтыј sook salkып тыпысты vuyр, kar тоозыла vыrкер turды.
Кыштың кыска kynи, emeze сыпынca ajtsa, кышкы еңир каршаaj өдө
verди. Tyn çуukтар keldi. Караңуј kojылыр turды.

Salkып bir kezекke toktoj verди, çе оның kijninde kатар ты-
пыј verди.

Kenetijin elbek kar bistiң ystybiske tavарды. Bisti evrede tudуş
ak çol şuurган ajлапыза verди. Minutтың turkununa kardың çaan kyrt-
teri vudyр kaldы. Bistiң canagyбыс (partabyс) kar төстөктөр өрө сы-
гыр, emeze uckандыј kajdarda саң төмөн çылыр turды. Kardың şuur-
ганын kirelenbeј, bir kezек castarga toktovoj тыпыр turды.

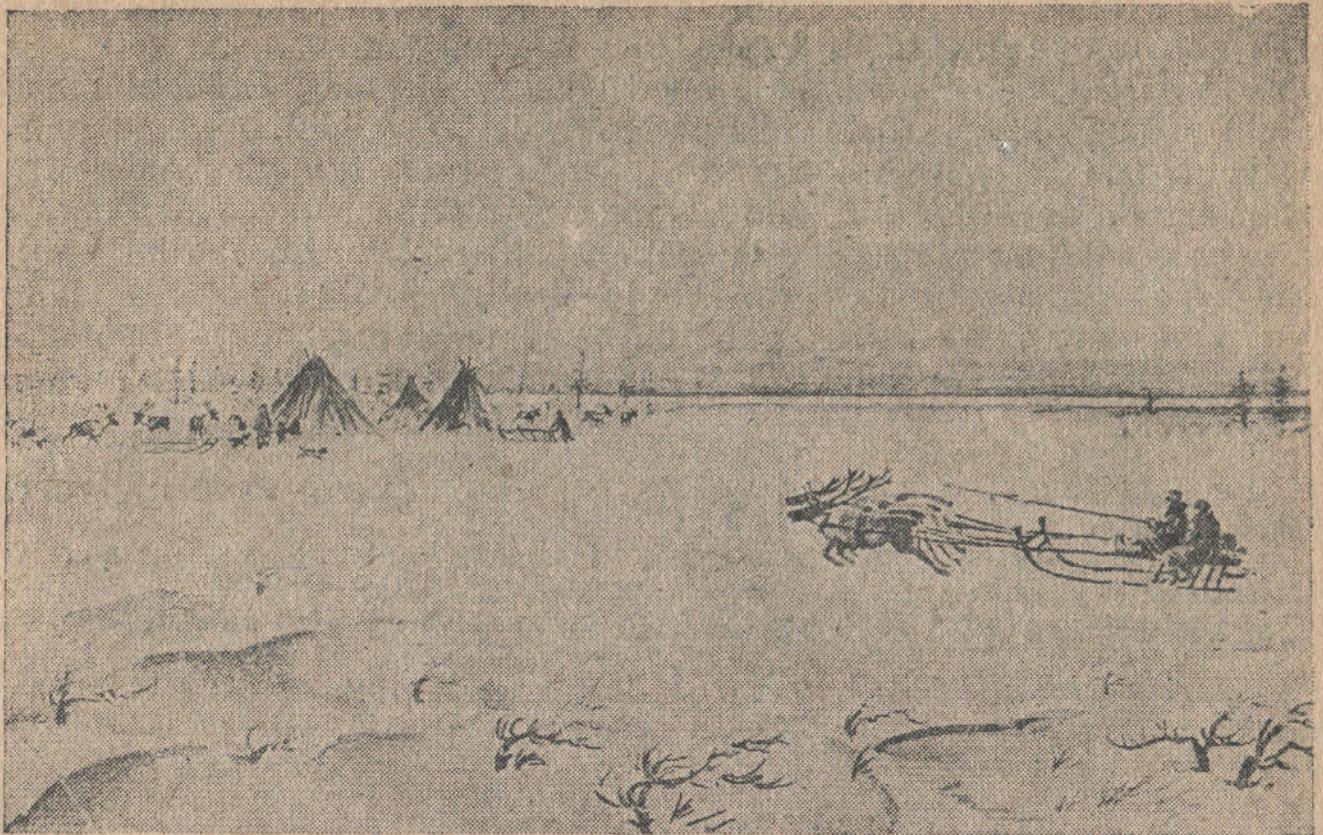
Ak-kijikter тыстаныр аларга канca-канca kатар toktop turдылар.
Усында, оlor агыла, varvaj sраңaj toktoj verdiler.

Bis canaktaң (partadaң) terelerди alala, çapaşka туңей neme
edip aldыбыс. Bis iştenip turgанca kar bisti sраңaj-la çaar saldы.

Tөрт cas kirezi, bis kardың aldында çattыбыс.

Kacan bis kyrtteң сыкан soondo, kajkar tura vardыбыс.

Karлу şuurган volbogon nemedij volды. Poljарныј çarkыпының
çarыгы evrede тызылар çajылыр turды. Karлу tys çalaң тызылар,

Кышкада тундрада.

solonьның ыузын-ыуур өңи-ле ыаркындаып турды. Bis ak kijikteribisti ыegele, onon aрь atana verdibis. Тыстанып алган ak-kijikter, vaza katar tyrgendej bir aaj ыыргилеj verdiler.

Таң adыp keldi. Udagan ыok yc cum көryndi.

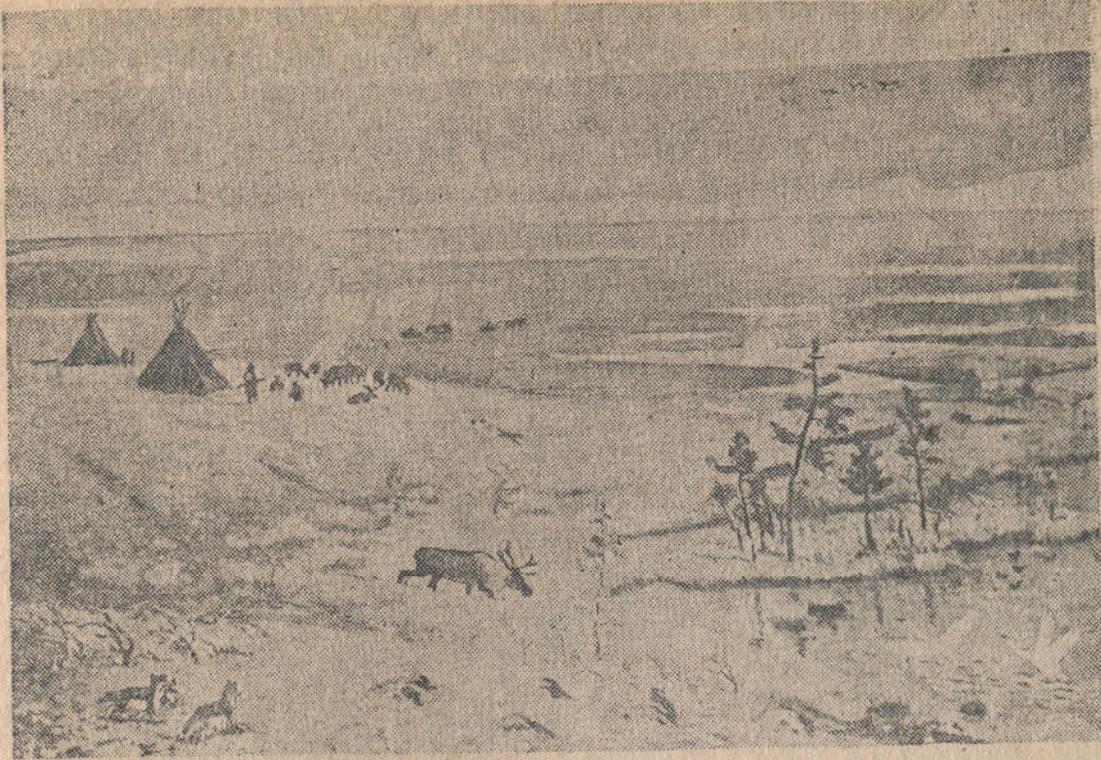
Ыайгыда tundra-la ыорыктагань.

Tөрт ajdып vazыnda, bis ol-ok ыol-lo oјto vardыbыs. Ыай volыp turgan. Tundraып тапыp volbos boldы. Ol vastrazы ыазыл la kyreң ыe-nes-le, voro lişajnik—jagel-le ыавыыp kalgan. Ыeñestiң ortoында torbostың ыijlekti кызарып турды, tijin-kattың la nogoon kattың тө-төри ыыгалap көрып турды. Kezik ыerlerde lјutiktardың, nezavudkalar-дың, poljарныj maktardың ыарык өңdy secekti көскө көrynip турды. Keңсе kajындар la talдар anda-мында көrynip турды.

Kajdar la көрзөң, ыer-le sajып тоозы ыok көлдөр мызыdap tur- gan. Bijik ыerдең olor caңкыp өңdy, ыаркындаып turgan kyskydij көrynip турдылар. Kып sраңaj ашып турды. Tundraда sutkazына-la ыу- gym kajnap turgандыj boldo. Million toolu kastar, suukuştar, kuular, onon do өskө kuştar көлдөrdi ыаар, кейде uckular ыыrdiler. Kuştar- дың tabызы көлдөrdө тып-тыş-le yzылbej ugulup турды.

Bis көldiң ыakазында тыстандыbыs. Мында ыаан төстөктө nenets- tardың cumдары (ajыldары) turgan. Nenetstar tyzyne-le kuştar аңdap, valыk tudup, olordы ыытар, kurgadyp—кышкаa азыk-tylyk veleter tur- дылар.

Ыайгы кып ыарыдыp, ыыдыp turgan. Uluska la akkijikterge ыиir kursak көp volgon. Ыe vөкөнөктер ыыгым-ыадынды korondop-turar

Çajgьda tundrada.

boldь. Olor kejde kara vuluttьj ucun, kandьj-la tyry nemeni tuman çar-kandьj, kurcar turdьlar. Olordьң syreen көbinen тыnarga-da kyc volьp turgan. Ak-kijikterdiң yurleri, vөkөнөktөrdi salkьn-la urada sogьp turgan, vөkөнөktөр as acьk çerlerge, çyulgen cьlap maңtagь-lap turdь.

Tundranьn ar-vytkeni.

SSRSojuzьnьң ar-vytkenniң zonalarьnьң la fiziceskij kartazь-naң tundranьң zonazьn таар альгар.

Tundranьn ysti. Tundranьң vastra-la çatkan çeri çazьl buduk-la budulgan. Tundranьң ysti tys-çalaң volor ucun-onдьj buduk-la budulgan. Kezik çerlerde tundra төstөk çer volor. Karta syrekej kicy masştav-la cijimdegen ucun, kartada төstөk çerleri көrgyzilbegen. Tundrada kьrlu ucastkalarь ucunap çat.

Tundranь kandьj çerlerde tuular kecire bargan, onь kartadaң açarьp көryger.

Klimat. Tundranьң vastra zonazь poljarnьj tegeliktiң arь ça-pьnda çadьp çat, ondo kьşkьda toolu kynderge, kezikte ajlarga kyn sraңaj көrynjej çat. Tundranьң çakalarь sook talajlar-la kurcalьp çat ol, talajlar-la çajdьn da өjinde toştor çyзyp çat. Onьң ucun tundra-pьң klimadь кату. Mьnda kьş 8-9 aj volьp çat. Syreen sooktor, karlu şuurgandar çaantajьn volьp çat; sook, kurgak salkьndar çaantajьn ty-zyp çat. Kar as tyзyp çat, çer deze syrekej tereң tonьp çat.

Tundrada çaj kьska. Toolu kynderge, ajlarga kyn aşpaj çat. Tal тыşte-da ol тың vijik көdyryljej, çerdi koомoj cьльdьp çat. Onьң ucun tundradagь çerdiң kьртьzь 50-neң 100 *sm*—төмөngizi мөңky тоң тоş volьp çadar.

Tundradagь koldör lө agьп suular. Çerdin mөңky toң kadь kar kajьlgan soondo, suudь çerge tereң ötkyrvej çat. Onьң usun tundra koldөrgөлө, sastarga vaj.

Tundraпь көр suulu çaan suular kecire akanь as emes. Olor-dьң көр savaazь uraak tuştyk taladaң vaştar agьp çat. Tundra-la uraak akraj, poljarnьj talajlarga kirip çat.

SSRSojuzьпнң fiziceskij kartazьпнң Pecoranьң, Ov'тнң, Enisejdin le Lenanьң oozьп таар альgar.

Өzymder. Tundraпнң өzymderi vaj emes. Мында çer itereң kajьlvas usun agaştar çok. Çavьs tegen çerlerde çenes өзyp çat, bir emeş vijinde—*lišajnikter*. Lişajnikterdin çaantajьп oncozьпнн көvizini „jagel“ usurap çat. Kaa-çaa çerlerge çapşanьp kalgan kicinek agaştar var: *kençe* kajьндar, talдар, karagajlar. Çeңestin ortozьнда çijlekty agaştar көр: *torvos, kara-kat, nogoon-kat, tijiң-kat*.

Çaпьsla salkьп kirves ьзьk çerlerde çarkьнду cecекty өlөндөр өзyp çat.

Tundra—ol çeңis-le lişajnikter le өзyp kalgan, agaş çok çalan çer volor

Tundrada çatkan tьndulardьң çyzyni as, çе тоozь көр.

Iceenderde тоozь çok көр—„*pestruška*—poljarnьj сьскандar çadьp çat, olor lişajnikter le, onoң do өskө tundraпнң өzymderi-le azranьp çat.

Toozь çok көр kөldөrdin çakalarь çajьgьda kys çanar kuştar la: *suu-kuştar-la, kastar-la, kuulalar-la toльp* kalgan çadar. Olor мында syrekej çedimdy kursak—suu өzymderin, ook valьktardь, onoң do өskө suu tьndularьп таар çadьlar. Agьп suularьнда, kөldөrinde valьk syrekej elbek volor.

Tundra poljarnьj tylkyler—*ak tylkyler* (pesetster) le *poljarnьj mercetkiler* көр, olor pestruşkalardьla kuştardь aңdap tudup çip çat. *Bөөryler* çaantajьп usurazьp çat. Çajьgьda tundraпнң keji vөkөнөktөrdin şuult-tavьzь la toльp çat, olor nele tьndulardь, vuluttьj koju uckular, istegilep turat.

Ak-tylky-le pestruška.

Poljarnьj mercetki.

Tundranьң җurt-алватъзь.

Tundranьң turgan җeriniң wodolь Angljanьң, Frantsijanьң Germanijanьң usyleziniң җerlerin kataj wodozo, olordoң eki katap җaan elbek volьp җat. Ol җaan җалаңdarda җurt-алватъ anda-мьнда, ortolorь syrekej uraak җurtagan.

Tundrada җurtagan алватъ: *nenets, lопar, сика камсadal* degen алватъ volor. Tundranьң as-mas gorodtoгьнда, suu җakalarьнда orus ulus җurtagan.

Kartadan 119 liste, ol ulus kajda җадьp җat onь таар альgar.

Tundranьң ви ајдылган алватъзь oncoзь аңdap, valьktap, ak-kijik azrap, kursagьн azrapьp җadar. Olor derevnely, gorodtu җatpaj җat, војьньң kursagьн vedrep, ak-kijikterine odor vedrep җerden җerge көсyp җat.

Tundranьң көскyn-улuzьньң җyгym-җадьнь, emdige җetire ајландьра vyтken katu ar-vyтkenniң аајьнса, onoң kamaandu volгон. Ak-kijikterinde җакшь odor var volzo, аңdap таар turgan volzo—tundra-dagь алватьньң җьrgaldu җаткань ol volor. Җe tozoң vololo—ak-kijik-tiң odorь җок volдь, ol torolor, агьp, өлyp җat. Аң өскө җerge кede verde—аңdap таварь тутaj verer. Nenetstardьң җьrgaldu җyгymi toktoor, асана volor, оору-җовол тавьлар, җоксьгаар.

Tundranьң көскyn алватъзь караңuj usun, emdi-de, еш-neme җок nemege, вудyp җat. Tundranьң алватъзьнда җоктуларьн kuldаньp turgan војьньң вай-kulaktарь вaza var. Olor җоктудь војьна иштедip тuzalanar kereginde кандьj-la җаткан, војлогьньң арга mekezin таар, караңujda алватьнь korkudar авьстарь (sormo kamдарь-da) var olor көскyn алватьнь mekelep җip җat.

Tundranьң алватъзьньң җyгym-җадьньп җенilterge, җаңьртarga Sovet вашkaru җaan иш өткyrip tartьзьp-kyrezip turu.

Nenetstar.

Nenetstar degen алватъ ak-kijik tudup җat. Olordьң vastra җyгymi ak-kijik-le tuduш. Bastra җьлдьң turkununa olor, ak-kijik-tiң terezi-le җаркан ајьldarda (cumda) җадьp җat. Төзөнip ujukтаар төзөgi ak-kijik-tiң terezi, җигen kursagь valьk-la ak-kijik-tiң edi; kijimin vaza ak-kijik-tiң terezineң eder.

Ak-kijik-tiң җijten kursagь jagel, ol tundranьң usu-kuju җок җалаңьна аа-җок көp vyder. Turgan җeriniң jageldi ak-kijik-ter yze җip ijgende nenets ulus өскө җerge, odor vedrep, көсө verer.

Nenetsterdin syrekej җөөзө таватань tyk-aңdar (alu), vaza talaj-dьң аңдарьн аңdap тавар. Olordьң өлtyreteni: ak-tylky, вөөгy, аju, morz, тjulender. Alu-aңdardь кьш васталарда ваштаp аңдаар.

Җайгьда talaj-dьң аңьн аңдаар, valьk tudar, kanatu kuшtar tudar, җьмьтka җуур.

Кьшкьда nenetstar kynniң тыштык җаньна агашту җerge җууктаp көсөp, җайгьда—poljарньj talajlardьң җаказьна җуук көсөp.

Koron sooktordo, шуurganda, туманда poljарньj тynniң караңujьнда кьшкьда nenetstar usь-вазь bildirbes tundranьң karlu җалаңьна көсyp җyгer алватъ volгон.

Çer eerij vergen kireede, poljarnyj talajlardıñ çakazь tьndana verer. Çыldıñ sajn çajgьda nenetstar talajdıñ çakazьna көсүр кeler. Talajdıñ salkьnь көgөөндөrdi-le vөkөнөktөrdi ak-kijikterdeñ uradьp çat.

Кьска poljarnyj çaj-udavaj-la өdө verer. Talajdıñ çakazьna tuman tam-la kalьnzьj verer, salkьn tam-la tьңьda kuuler, sьgьgьp turar, kar çaarь көртөj verer. Kuştar çanьp, aңdar ьrap varar, ondogь çatkan ulus-ta agaştu çer çaar көсө verer. Kuştar çanьp, aңdar ьrap varar, ondogь çatkan ulus-ta agaştu çer çaar көсө verer.

Cukcalar.

Cukca ulus Azijanьñ eñ-le tyndyk-le kyn сьgьş talazьndagь Cukotskij der çarьm ortolьkta çurçap çat.

Cukotskij der çarьm-ortolьkть SSRSojuzьnьñ kartazьnaң таар альгар.

Cukcalardıñ kezigi „talaj çakazьnьñ“—talajdь çakalada çurçagan, talajdaң aңdap azranar ulus. Kezigi „ak-kijktiñ“—vaza nenetstar oşkoş, ak-kijik azranьp çat, cukottьñ tundrazьna ak-kijikteri-le arьveri көсүр çat.

Talaj çakazьndagь cukcalardıñ eñ-le erkin aңdajtan aңь—nerpa (tjulender). Nerpanьñ terezineң cukcalar kijim edip çat, edin çiiр, çuuzьn odьrap, çarьtkьş eder.

Çakazьndagь cukcalardıñ amьr ency, tok çadatanь aңdap tapkaпьnaң erikty volor. Kacan talajda uzakka çaan salkьn tyşkende cukca ulus aңdap volvoj, var kursagьn çip alala, kursak çok, odьn çarьtkьş çok otura verer.

Talaj çakazьndagь cukcalardıñ derevneleri talajdıñ çakazьnda casььp kalgan casьңь. Ondьj derevneler 20-30 cumnaң volor.

Cukcalardıñ cum degen ajь çaan, kanca-kanca vөlykty volor. Icindegi vөlyginde ocok var, oo yzeri tjulenniң yzyp urup kojgon lampalar var. Кьşkьda төртөнвеш gradus sookto, cukcanьñ cum degen ajьnьñ ici çьlu volor. Tjulenniң yzi-le var volzьn.

Talaj çakazьnda çatkandarga çorьktaarga кьjalta çok tьndu neme—ijt. Ol ak-kijikti solьp çat.

Кьşkьda talajga aңdap сьgarda, emeze tavar alarga varza, emeze aңga carьkь salarga vararda cukca canakka (nartaa) ijtterdi uulaj telej çegip alar. Ijtter vozzo çok, кьjgaa vaştaдьp tyrgen çelip çyre verer.

Tundradagь alvatьzьnьñ çyrym-çadьnьñ sovet vaşkaru kanajda kuvultьp-çarandьgьp çat.

Tundranьñ uluzь kaan tuzunda pravazь çok volgon, Oktjabrskij revoljutsijanьñ kijinde Sovet sojuzьnьñ vastra pravalu grazdandarь volьp vargandar.

Sovettiң zakonдорь aajьnca olor vojlorьnьñ tundrovьj sovetterly volьp çat. Tundranьñ çurt-uluzь көckөndө, olor-lo kozo tundra-dagь sovet vaşkaruzь kozo көсүр çat: çajgьda—tyndyk tala çaar, talajdıñ salkьnьna, кьşтьñ soogьnda—tyştyk tala çaar, agaşardıñ ortozьna ьzьgьna көсүр turat.

Bir kezek promyslovьj turacaktar turgan çajgь çaan emes ro-selokto, tundranьң sovedi turgan.

Eң-le usьndagь turacakta—kuvakaj kьzьl oңdy maanь çalььrap turgan. Çavьs eziktiң ystynde—„Sovet“ dep vicip salgan çarcaga kadap salgan turu.

Kicinek turacaktьң icinde ulus çьk-la tolo. Sovettiң clenderi—nenetstar taktada, poldo, oғьnda oturgьlar çat.

Çuun acьlgan.

Aң-aңdaar suraktь şyuzip çadьlar.

— Biske carкьlar kerek, multьk kerek—dep kemde ajdьp çat.

— Turacaktar çok. Kьşкьda aңcьlarga çьььnarga, konorgo çer çok. Karda-la çañs ujuktar çadььs.

Aң aңdajtan suraktь oncolorь şyuzele, munajda çөptөdiler: to-gьs punktta turalar tudar, carкьlar-la multьktar ekelzin dep koore-tatsijanь suraar.

Ak-kijiktiң hozjajstvozьььң suragьп şyуşkilep çat. Ak-kijikter-diң ooruzьp-la kьgьььп kanajda toktodorьп, odordь çoldu ylezip alarьп kuucьndap çadьlar.

— Bis, çoktular, ak—kijikter viste çok—dep Nikon dep nenets ajdьp çat.

Bis ak-tylky-le talajdьң aңьп aңdap çadььs. Ak-kijiktiң edin bis kajdaң alarььs? Bis ak-kijiktu vaj eezine vazььp çadььs. Ol biske et verip çat, oңьң ordьna ak-tylky-le төlөгөp dep nekep çat. Aktylkylerdi bis көp verip çadььs. Gostorg biske ak-kijiktiң edin verzin. Ol tuşta çoktu nenets ak tylkylerdi vajga aparьp verbес.

Çañьnda çatkan rajondo nenetsterdiң bir kezek kolhoztorь vi-rikken, ondo çakşь çatkьlar çat, ondo nenetsterdiң oncozьnda ak-kijik var dep Govazov dep çit nenets kuucьndap çat.

Oncolorь bir aaj kuucьndaj verdiler. Nenets kolhozcьlar ka-najda çadьp çat, olordьң çadььп көrөгө kizi cьgarar dep çөp cьgarьp çat, olordьң çatkan çadьь çakşь volzo, mьnda kolhoz тө-zөp deştiler.

Nenetster ajьdarьna taragьlar çat, emdi sovet vaşkaru tuzunda çadarga çeңil voldь dep kazьzьda sananьp çat.

Çimekci-koçojьmdar ordьna faktorijalar.

Kaan vaşkaruu tuzunda tundranьң alvatьzь karaңujda çatkan, karu sөs ajdar argazь çok volgon.

Usь-kujuu vildirves tundranьң ortozьnda çañьstaң casььp kalgan көckyn alvatьь mekelep çirge koçojьmdarga çeңil volgon.

Koçojьmdar tundra kelgende çañs-la kerekty ok-tarь, kulur, tus, serenke ekelip turgan emes, oo yzeri arakь vaza aparatan vol-gon. Olor tundranьң alvatьzьп ezirtip, çyulte-le aludь, yuri-le ak-kijikteri çavьs vaaga alala, vajьp çanatan volgon.

Eş neme vilbes karaңuj көckynder çьldьң çьlga çoksьrap, tyrep çadatan volgon.

Sovet vaşkaru çimekci-koçojьmdardь tundradaң syrgen. Bastra tundraga *faktorijalar* çajьlgan (faktorija-gosudarstvоньң sadu eder kontorazь). Faktorijalar nenetsterdeң aludь akcazьna, tavarga sadьp alьp çat

Nenetster faktorijadan çapъr kelgender.

Nentselerdiñ çajgъ turlu çerden uraak emes nentselerdiñ faktorija turgan.

Eki çaan ambar, çyzyn-çuur tavarlarla çыk-la toль volgon. Biry-zinde—kulurlu, taraandu, tustu taarlar volgon. Ekincizinde—tarъ, dров', korgolçыn, sarçu, çaj, saxar, konfetke volgon. Kazan-ajak vaza көр volgon. Kijim, knigeler, plakattar var.

Faktorijada çaan tyjmen. Alu vereciler eecij-teecij vargъlar çat. Taар алганъ көр—tavardъ uzyk-le çok арааръ çat.

Stoldordo, көznөkterdө, poldo—çer-le sajn aktylkyler çadъp çat.

Sluzaşçijler vit-vazьnda çygyruyde. Kezigi alunъ көгyp çat өs-kөлөri vaazьn cotogъlar verip çat, ycyncizi—azьk—tylyk-le tavar ve-rip çat.

Aluzьn verele, nenetser çaj ickilep, alu ucun neme alarьn sa-кьgъlar çat. Kerekty azьk—tylykterin le tovarlarьn alala, olordъ partalarьna salъp, çangъlar çat.

Tundradagъ kul'turnъj iş.

Kөckin alvatьnъñ kьştularьnda syrekej çaan kul'turnъj işter өt-kyrup çat. Ondo kul'tvazalar etken; kazьla kul'tvazada: şkol, volnitsa, radiostantsija kul'turanъñ turazь, kooperativ tudup çat.

Ak—kijik-le, ijit-le, evrede çerlerden, kul'tvazaga, çoju-da tundra-нъñ kanca-la çys kelip çat.

Kөckin kьзы cumdar vaza çazap çat. Ak-kijikter-le, ijtter-le katсь-la emci (fel'dşer) көсyp çat, olor-lo kozo—kino, radio, knigeler (biblioteka), emder. Kьзы cumdar eñ-le uraak çerlerge varъp, çurt-taң çurtka өдyp, sovet kul'turazьn çajъp çat.

Tundraнъñ valdarъ vastrazь şkoldordo yurenip çat.

Emdigee çetre tundranьң alvatъzъ төгөл bicigi çok volgon, emdigi өjdө nenets-la cukot tildy vukvarlar сьgargan.

Bastra valdar çadar çerly şkoldor syrekej ucurlu volъp çat. Oo yurengeп көckyn ulustьң valdarьп kul'turnьj çyrymge yuredip çat.

Sovet vaşkaru tundranьп hozjajstvozьп kanajta өskөrtip төzөp çat.

Tundrada ak—kijik azrap tudarь.

Ak-kijik azrap tudarь—tundranьң төs hozjajstvozь. Ak-kijik ça-пъs-la көckynderge kerekty emes. Oпьң edi konserva eder zavod-torgo varьp çat, terezi promьşlenosko syrekej kerekty cij tovar volъp çat. Ak-kijikter tyndyk talanьң tundrazьпьң syrekej katu ar-vytkenineң syrekej kьjnaльp, korop çat,

Syrekej çaan tozon volgondo, çaan kar tyşkende ak—kijik kь-гьla verer. Poljarnьj tyn tuzunda ak-kijikti, ancadala oокторьп kazьp aңdar syrekej көp tudar, kandьj-la сьмы-коңьстаң, vөkөпөктөп, кө-gөөпнөң syrekej şьralaar, kьгьп oорulardaң көp өлөp.

Ak-kijik azraar sovhoz.

Sovet vaşkaru tundrada ak—kijik azraarьп syrekej тьңьdarga kiceep turu. Ak—kijik azranar stantsijalar vytken, ondo spetsija-listter ak—kijiktiң çyrymin, oорularьп şinziler yurenip çat.

Kөryмçily ak—kijir azranatan sovhostor vudyp çat. Ak—kijik azranar keregine yureneten texnikum acьлган. Ak—kijik azranar kol-xoztor vytken.

Aң aңdajtanь.

Tundrada alu aңdap tavарь, ancadala ak tylky aңdaarь syrekej ucurlu.

Kөр ороондордо аңдар ас воһр җат. Оңдо вистің алудь куун-
геріп аһр туру. Алу вистің Совет Сојузһна алһн веріп җат, ол алһн-
ла оңортоң вистің фабрикаларға, заводторго керекту кезік, машиналар
аларға керек. Вистің кичеејтенивһс— алу аңдар тавар промьсeldь тьдь-
дала, гранитһның арьҗанһна алудь көптөдө өткүрүп салар керек.
Tundrada andajtan artel'der төзөліп җат.

Tundrada tuzalu kazьp alar nemelerdi bedrep, іштеerge turganь.

Tundranьң җеринің алдь җетре җиңзilenbegen. Җе em тургуза тар-
канһнаң көрөрдө, tundradan kazьp alar җөөзөзі SSR Сојузһның
sotsializm җазалһна җаап тuzalu volогһна bildirdi. Җакшь kazьntь вай
җери—tundranьң Kol'skij җагьт—ortolьгь җиңzilengen.

Агашту састардһң ла көлдөрдің ортозһнда *Xivinskij* деп вийік
emes кьrlar көдырыліп җат: төмөңгизинде—ijne бурлы ағашар, оңоң

Kirovsk деп gorod.

emes Өрө каҗнаштар учурап җат, оноң арь кьрлу tundраньң җенес-териле лишайниктери.]

Kol'skij җагым ортолыкта турган Хивинский кьрларды картдан таар алыгар.

Bir kezек җылдардан озо мында, ulus җок, een җер болгон.

Уйреген ulus мында төрт җыл иштеген. Олор Хивиньң тууларь-ның казыр алар җөөзөзін җинзилер, бедреген. Җенес-ле лишайник-ле җавьыр калган, ulus җок кая-таштардың ортозына казыр алар ваалу җөөзө көр тапкандар. Анкадала сырекей ваалу минерал Хивиньң *аратит* деп минераль оныла оноң җерди җарандьрарга сырекей җарамькту.

Тоолу җылдар өткөн, Хивиньң een tundrazь тындана берген.

Аратитовьј rudniktarda иш тун-туш иштеле берген. Мында муң тоолу ишмекчилер. Җерди узе соктыгыр турган тавьш тогылыр, җаңыла-ныр турат. Паравозторь кыркугер турат. Буеровой машиналар иштеп җат.

Tuulardьң kaskaktarьның ортозында җагым суулу көлдиң җаканьда җаңь город вудур калган җадат.

Nөкөр Кировтың җалтанбас еrcin le бол'шевик турушан иjde-кысты изинен улам город өскөн, ол оның адыла *Kirovsk* деп адалган.

Kirovsk деп городь картдан таар алыгар.

Kirovsk город выткенен вери 5 җыл, ондо канка-канка фабрик-заводтор, таш туралар бол'нитсалар, лесеvнитсалар, җкoldор, клубтар, библиотекалар, җаан звуковой кино вытти.

Kirovskтың оромдорь-ла авtomobil'дер автовустар җыгуп җат.

Оно җаткан җурт-улузьның тоозь 30 муңнаң азыра. Ураак емес электрический станиция выткен, ол электрический иjde-кычин ваstra городко lo rudniktarga верип җат.

Хивиньң een tundrazь оножыр кувулган. Ваза канка җылдың кийнине tundраньң өскө-дө җерлеринде текши җазал җагьлар.

Tundradagь mal-aш хозжайствоzь.

Tundраньң төс албатызь tudуш-ла аштар, асанаа вастыгыр туратан. Олордың җиген курсагы җаңьс вудымды болгон—валык, ак-кижиктиң ле талай андарьның еди. Җаңьс-ла Советтиң кооператсиязь кулурды, тусть тundraa ваштар тарткан. Маала азын ондо каяндаа билбегендер. Иштеер кыра-да маала-да җок болгон.

Тоң җерге, саска аш, маала азы өзөр-вө?—деп онкозь-да текши алдында оножыр җууген. Сенемел едип җинзилерде вудер вольды. Енди Kol'skij җагым-ортолыкта Kirovsk городтон җаңьнда сенемел станиция еткен, ол станиция картошко lo капустадан болгој, җиileктерде өзур җат. Tundraa маала азын саларга кем җок, mal-aш хозжайствозьн төзөгөдиј учурын ол сенемел станиция җарт көргыzip җат.

Tundраньң җoldорь.

Kartadan көрыгер: tundраньң җаңьс-ла кун вадьш келтегејинле темир җол кезип өткөн—ол Kirovskий җол вolor.

Оноң өскө tundraa темир җoldор җок.

Өскө җерлерге текши-ле tundраньң албатызь ак-кижик-ле, иjtter-ле җыгыzip җат.

Tundраньң җоль коомојьна арга вolor неме агьн суулар-ла җыгер

Poljarnyj talajlardyň çakazynda bir-kanca çaan gorodtor-talajdyň porttorý bar. Olor azýra öskö gosudarstvolor-lo sadu edip çat.

Ol porttordyň eň-le ucurlu çaandarý—*Murmansk, Arxangel'sk Igarka*. Murmansk—onsozýnaň epty port. Ol eýre çylga toňbos, onon çuugynda çylu suular agýr talajga kirip çat.

Taskadular. Somdu kartazyňa tundranyň Zonazyň ajlandra sijimdep salýar. Tundraný keçire akkan agýn-suulardyň adyň kartaga wicip salýar.

Somdu kartaga tundrada çatkan penetsterdyň, loparlardyň, cukcalardyň, kam-cadaldardyň çatkan çerin temdektep salýar.

Kirovskty temdekteger, baza eň-le ucurlu porttordy: Murmansk, Arxangel'skty, Igarkaný temdekteger.

Gol'fstrimnyň çylu suuzý Barentstýn talajga kajdan kelip çat, açýktagar.

Urok çok öjdögi iş. „Tundranýn zonazy“ dep temaa al'wom wydyrger.

3. AGAŞTYN ZONAZY.

Tundradaň tuştyk çany çaar SSRSojuzty ötkyre wadýş talazy-naň ala Ulu teňistiň çakalaryňa çetre agaştar çöjilip wargan. Tundra-la agaştyň ortozyndaa cokum granitsalar çok wolyr çat. Tundra wildir-bezineň agaştu çer wolyr wariat.

Tundrada, eň waştar, uctary kurgap kalgan kençe, çawýs agaştar ucunap çat. Мында—*agaştu tundra*. Onon arý kynniň tal-tujtyk çaar agaş tam-la çaanap, çarana werer. Olordyň toozý köptöp çat. Ucun-da, tundra tort çylýjala, tuduş-la agaş wolyr wariat.

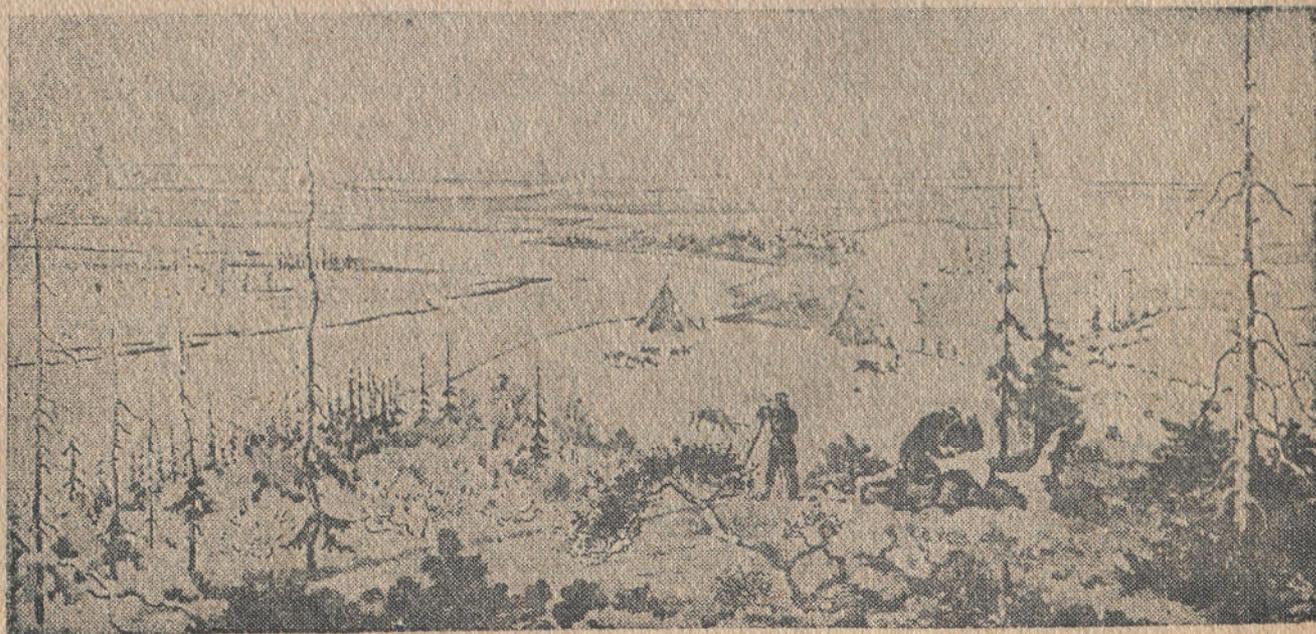
Ar wutkenniň zonalarynyň kartazyňan agaştundraný taap alýar.

Agaştardyň turgan çeri, tundra turganýnan, syreen elbek wolyr çat. Frantsija-dý, on-segis gosudarstvo agaştyň zonazyňa wadar edip.

Ol agaştardyň көр çany ijnebyrly çazył agaştar, kizi көр çyrbes, ödörgö kyc tajga wolo wergen.

Zonanyň tal-tuştyk-kyn wadýş tala ortozy çaar wolyginde wutken agaştarý—ijne byrly çazył agaştar-la çalwýrak byrly alýştyra öskөн agaştar wudyp kalgan.

Ar-wutkenniň zonazyňnyň kartazyňan agaş-tundraný, tajganý alýş-kolyş agaştardý taap alýar.

Тажгада-ла тајганын устынде.

Аероплан Краснојарск городтың устыне учур көдырле ле Енисей суудың аккан аајына тындык тала җаар учур барган.

Енисей суузында турган Краснојарск городъ таар алыгар

Бистиң алдывьста җазы бурлу агаҗтардың ијне бури вагьнкајлапъ турган.

Җер сајып—тындык, туштык, кун сьгыш, кун вадьш тала җаар тајга уар вагьр турган.

Суудың җалтыркај лентазь, бирде мьжыльр бирде тызелип тајганын өткyre агьр турган.

Суудың җаказында кезек җерлерде, тајга-ла кьстадыр салган, дeревнелер турган, агаш заводторъ каа-җаа ышталыр турган,

Енисей суудың усты-ле муң километр тоолу җер учур өттивис, евреде, көс-лө көрүр җедер җерде, усь-кују җок тајга сөјилip браган.

Касап аероплан җавьзар тушкен соондо, мен билдирер-билдирес сикке җол-ла тајганын ортозь җаар вадьм. Бир-де километр җер өкөлөктө, кизи өдүр волвос агаш-җыганын ортозында турум. Селбир мштор, вијик җојгондор-ло сивилер, тудуш стenedij, евреде җанынаң мені курсај алдылар. Ајас җарык кун-де волзо, тун келип җаткандьј каракь волгон.

Тажгада.

Tazыль-la kodoryльp, җыгыльp kalgan agařtar, җадьктар, таřтар җер-le saьп cogыльp kalgan җаткан, тьпың oncoзь җеңес-le liřajnikter-le tuj өзyp kalgan. Birde tavыř җок, амьr volгон.

Men aza verbejin dep korkolo, oјto aeroplan җaar җederge menededim.

Tajganьn ar-vytkeni.

Җердин ysti: SSRSojuzьпын fiziceskij kartazьn көryger.

Tajganьn zonazьпын көp җанын kartada ногоон vудuk-la vудуган—ol җавьs җерлер volог. Ol җавьs җердин tal — ortozь la *Ural-dың tuularы* keze sogьp җат. Enisej suudың агь җанында *Kып cы-gыs sibirдин vijigi* vařtalьp җат. Onь kazыla talazьнда tuular keze sogьp җат.

Klimat. Tajganьn zonazь tundradan тыřтык tala җаарь җадьp җат. Җаjгьда тьнда кып tundradagьзынаң vijik көdyrylip, җерди тьң izidip җат. Җер терең eерip җат.

Tajgada кьs sook, uzak volог, җе tundradagьзынаң кьска (6-8 аj).

Tajganьn klimadь vařka-vařka vөlykterinde bir тыңej emes.

Tajganьn кып vadыs (Evropejskij) keltegejinde klimat җьmzak. Tajganьn vи vөlygi Atlanticeskij җьлу теңiske җуuk. Tajganьn Azija-dagь vөlygi klimadьпын katuu la ыlgalьp җат. Boo Atlanticeskij теңisteң җьлу-la cьktu salkьп җетpej җат, тындык taladagь җаратарь poljарньj sook talajларь-la курcalьp җат.

Кьsкьда тьнда sook 40° le 50° volьp җат. *Verxojansk* degen gorodto sook 70° җедip җат, vи җердин yстынде ең-le sook җер volьp (sookтың poljuzь). Ondьj sook өji tuřta termometrdegi мөңyn суu тоңьp җат, темir одьlcaак volог, agařtar җара тоңьp, multьк cылар tavыřтаньp turar, kuřtar ucup vpaadьp тоңьp, җерге тызыp turar.

Verxojansk gorodть kartadan таар альгар.

Агьп суулар. Tajganь, көp суulu, җаан агьп суулар kezip тыsken. Oлог uraак тыřтык talada, көp savazь tuulardan vařtalган, tajganь-la tundрань өtkyre агьp poljарньj sook talajlarga агьp kirgen. Агьп суулардың җалаңдарь-la sugattu keen-җараs җалаңдарь cөjilip җат.

Severnaja Dvina, Pecora, Ov', Enisej, Lena деп агьп сууларды kartadan таар альгар.

Өzymderi. Tajganьn ysti-le klimadь onьң vařka-vařka vөlykterinde bir тыңej emes, өzymderi-de vaza тыңej emes.

Tajganьn Evropa keltegejinde tajganьn agařtarь *karagajlar ci-siler* Kaа—җаада *kajыңdar-la aspaktar* ucupap җат. Klimadь katu volгон Azija keltegejinde tajgada өskө agařtar: *mөřtor, tьttar, җojgondor* өзyp җат.

Tajga караңuj vудуyly, agařtarьпын ijnelik koju vьrleziniң ortozьпca кыпниң җарьгь as өdyр җат. Мьнда kacanda vьrymтык—караңuj, серуyn, cьк volог. Ijnelik vьrly agařtardьң, vьrymкыj төstөri-niң aldьнда җаңьs-la җеңester, liřajnikter-le meřkeler җакsь өзyp җат. Ijnelik vьrly agařtardьң ortozьndagь җердин кьртьзь kacanda volzo agastaң тыsken vьr-le җавьльp kalgan.

Tajganьң көр çerlerinde kizi өдүр volvos: çer-le sajnьң ыгыльр kalgan agařtar, согыльр kalgan tařtar, ыaantajnьң vatkak—sastar ucu-razьр turar.

Tajga katu vyduyly, tavьзь çok. Salkьn-la tuzunda tujuk tavьзь onь talьгьр ыat, kezikte ol kekedimdy сыгыт volo veret. Ol tuřta ol, kizi tujmetken, amьravaj bargan kazьр aңga tuңej.

Agьn suular agьр өtkөн, ыaan sastar ыajьльр kalgan, gorodtor lo derevneler ыazalьр turgan-la çerlerde tajga sajan, ыajьльр ыat.

Kьrtьřtar. Tajgadagь kьrtьřtar ыenesteң-le agařtaң tuřken vyr-leriniң ыamьncьzь-la ыavьльр kalgan. Ol ыamьncь çerdiң сыгьн сыgarvaj tudup ыat. Suu ыamьncьnьң aldьnaң ыaantajnьң төmөн өдүр, yren—kursak volor nemelerdi kьrtьřtaң aparyp ыat. Tajganьң kьrtьřtarь ař—tyzumin көр verbes. Olor tojbalkařtu—kumaktu dep ada-льр ыat.

Tьndularь. Tajganьң tьndularь elvek, ыuzyn—ыуyr volor. Tajgada kuřtardaң ыaantajnьң ыadьр turganь: *kyrtykter, ыajlar, ыьmdalar* olor agařtьң vyr-le ыijlekter-le kursagьn azranьр ыat, kьřkьda—yrender-le, vyrцykter-le. *Tomьrtka*—tajganьң vaza ыaantajnьң ыadar kuzь volьр ыat. Vojnьң kurc tьmaktary-la ol agařtьң terezineң vek ьzьгьньр альр, uzun tumcuгь-la agařtьң terezin ojo cokьjla, onon kurttar сыgarьр ыadat.

Agařtьң tьndularьnaң mьnda eң ыaanь *vulan* ыadьр ыat. ыaj-гьda ol өлөң ыiir, kьřkьda төs agařtardь-la onьң vudagьn kemirer.

Agařtaң—agařka tijiң ыeңil kalьр ыyret; oo onojьр kalьrga onьң varvak, uzun kujrugь volьzьр ыat. Tijiң ijnelik vyrly agařtar-dьң yreni-le, vyrцykter-le kursagьn azranьр ыat.

Tajgada varьntьcьlar vaza көр.

Tynde kuřtardь-la tijiңderdi *suuzar, ыoon-mojьn la kiř* aңdap tudup ыat.

Agařtьң орtozь-la *mercitkeler le ykyler* sraңaj tavьзь çok ucup ыyret. Ook tьndularдь-la kuřtardь *tylky* aңdap tudup ыat. Aңdardь agařtaң kalьр *ыylyzin* tudup ыat.

Agařtь kujulada *vөөryler* ыadьр ыat. Kьřkьda olor yyrlezip альр ыaan-da aңdardь tudup ыat.

Koju agařtьң орtozьnda *kyreң aju* ыadьр ыat; onьң ыiir kursagь-өzymder, ыijlekter, vaza mal—aң volor. Kьřtь, icegeңge kirip альр, ujukuda өtkyrip ыat.

Ҙ a k a r u l a r: Suraktarga karuun veriger: tajganьң klimadь tundranьң klimadьnaң nezi vařka? Kyn vadьř-la kyn сыгыř tajganьң klimadьnьң vařkazь nezinde? Kyn сыгыř tajganьң өzymderi kyn vadьř tajganьң өzymderineң nezi vařka? Tajgada kandьj tьndular ыadьр ыat, ol tundranьң tьndularьnaң nezi vařka?

Tajganьң alvatь-ыonь.

Tajganьң zonazьnda ыurtagan alvatь: *evenkiler* (ozogьda olordь tungus dep adajtandar) *jakuttar, karelder, kamilar, orustar*.

Evenkalar alu—aң aңdaar, ak—kijik tudup—azraar, valьktaar ulus.

Jakutar көckyn emesteri le ыarьm—көckynderi, mal tudup ař salьр, vaza valьktaar ыadьlar.

Karelder, komiler, orustar derevnelep çadър, alu—añ aңdap, agaş izin iştep, mal—aşтың хозјajstvozьн tudup çat. Olor көvizi agьн suularдың la temir çoldordьң çanьnda çadър çat.

Koju agaşтың ortoзьnda agьн suular-la kicy suular eskidegi өjдө arь-veri çyrer çol volgon. Kolynda maltalu, мылтыкту kizi suular la tajga çaar varьp çadatan. Agьн suularдың çakazьnda, төstөk çerlerde, kizi çyрves, koju agaş—çыраньң ortoзьnda ulus војьна çadar çurt tutkandar, evrede turgan agaştarдь kezip, өrtөp, aş salar çer edip alьp turgandar.

Агаş izin iştep turgan la kazьp alar tuzalu nemeler iştelip turgan çerlerde tajganьң tereңinde çurt vьdyp çat.

Emdigi өjдө tajgada gorodtor көp. Bastra gorodtorдьң oncoзь temir çoldordьң la, emeze agьн—suularдь çakalaj turup çat.

Taskadular. Evropa keltegejndegi tajganьң kandьj çerlerinde karelder, komilar çadър çat. Azija keltegejndegi tajganьң kandьj çerlerinde jakuttar, evenkalar çat, orustar tajganьң kandьj çerlerinde çadър çat, onь 119 liste kartadan таар alьgar.

Sovet vaşkaru tuzunda tajgadagь çatkan көckyn alvatьньң çyrym—çadьнь kanajda çaranьp çat.

Kaan vaşkaru tuzьnda, tajgada aң aңdap turgan evenkalar la onoң do өskө alvatьlar, kul'turalu төs çerlerden uraak volgon, er-çazьна katu ar—vytken-le tartьзьp turatan volgondor. Multьk çepseldegi koomoj, ak—kijikteri-le көcyp, alu—añ vedrep tajga-la vazьp çyreten. Tapkan aluzьн, olordь tonop turgan saducьlarga teginneң tegin çavьs vaaga vereten volgon. Olor purgulaj la ol saducьlardьң kolyна tyşken volgon.

Sovet vaşkaru kelerde tajganьң көckyn alvatьзьньң çyrymi, tundradagь alvatьзьндьj cьlap, өskөлөнө verdi. Saducьlardьң ordьна faktorijalar tura verdi. Turgun çurttu derevneler edip çat, şkoldor, kul'tvazalar, kooperativter çazap çat.

Kazь bir көckynderdin-le tajgadagь aңcьlardьң kezigi revolju-tsijadan ozo turgun çurt çazap, mal-aşтың хозјajstvozьн tudarga vaştagan. Çe olordьң хозјajstvozь tyreңi volgon, olor çaantajьн torolop turatan. Sovet vaşkaru тыңту хозјajstvazьн çaңьртьp çat.

Aңcьlar-evenkalar.

Tajganьң ystyn kar çaar, sook tyşse-le, evenkalarдың aңdaar uur izi vaştalьp çat. Kanca-kanca konok tuduş olor turgan çerin evrede aңdap çat. Bar tijiniң yze adala tajganьң tereңine kirip çat.

Tajganьң ortoзьndagь bildirves suucaktьң çakazьnda evenkalarдың odularь cacyьp kalgan turup çat. Cumdardьң ystynde ьş vular turat. Uraak çok ak—kijikter otogolar çat.

Војьньң cуmьнаң aңcь aңdaarga cьkть.

Өzөktөң өzөkkө, tuudaң tuuga көzi kurc, kulagь ukkur aңcь tuduң tajga-la vazьp çyret. Tumcugь syuri, symely tylky kajda çazьnganьн ol viler, cьlтыңdagan kicinek agas kajdaar varganьн көrgөп, eş—neme ezeves, tijiң kajda ojnop çatkanьн endetpes... Ak karдьң ystyneң, aңcь kizi, bir kicinek cije tartьlgan isti vicik көcьrgan

Evenk andap çat.

сылар таһыр вазыр отурат. Аңсы-ла козо ијди вагар. Казь бирде ијди агаһтың төзине тура тызер. Оноң җыт аһыр, агаһты тымар, уһур турар.

Аңсы отура тызер, муһтығын ыһгааһла аһыр ижер. Оноң аһыр вагар. Оноң курунда ваза бир тийиң козыһыр калган җыгер.

Кесеги көскүн кизи иһмекци воһыр җат.

Кыһ возоды. Тајгадаң тыһур, ағын суудан ваһык tudar өји келди. Erten тура туман serigelekte evenk Petr Mira uulь-la Enisej suu җа-ар uulanьр атанды. Bararga җарым-ла тыһтык җер арты.

Suucaktar, sazьcaktar, агаһтар oncoзь көргөн, таһылу... Җе бу ак—kijikter kajты? Olor toktoor, туура сасылар, васылар, кедерлеер.

„Ваһла суудың кујуунда ажудың исеени ваг туру“ деп водор, Mira соһыһыр турган ак—kijikterin аждап турды.

Kenetijin-ie ак-kijikter тура тыһтилер. Тајгада кандыда саң-ла ваһка nemeniң „u-gu-guu“ degen yni ugulды.

Miranьң uulь Kel'ga муһтығын алала. ијдиң сыһыһыр кыһрала тајга җаар васы. „Канды онды җамап куһурт ваг, көрөгө керек“ деп Kel'ga сананды.

Bulьтыгы аһыл турган җерге келди, онь таһывај турды.

Suuda eecij teecij агаһтың салдарь туру. Temir atkaktar агаһты иле sogolo, өрө көдырип аһырсыгар, оноң аһыр керептиң җаан оозына кийдире сасылар. Ulus агаһ сыһыр, җер казыр җаһыр туралар җазар җат. Суудың җаказында җыс cum ваткады бир тура вудыр калган тура.

Kel'ga adazy-la oјto тајга җаар вагада. Ol zavodto иһтеерге артыр калды.

Кесеги көскүн кизи иһмекци воһды.

Ус җыдың вазында ондо Igarka деп җаһыр gorod вудыр калды.

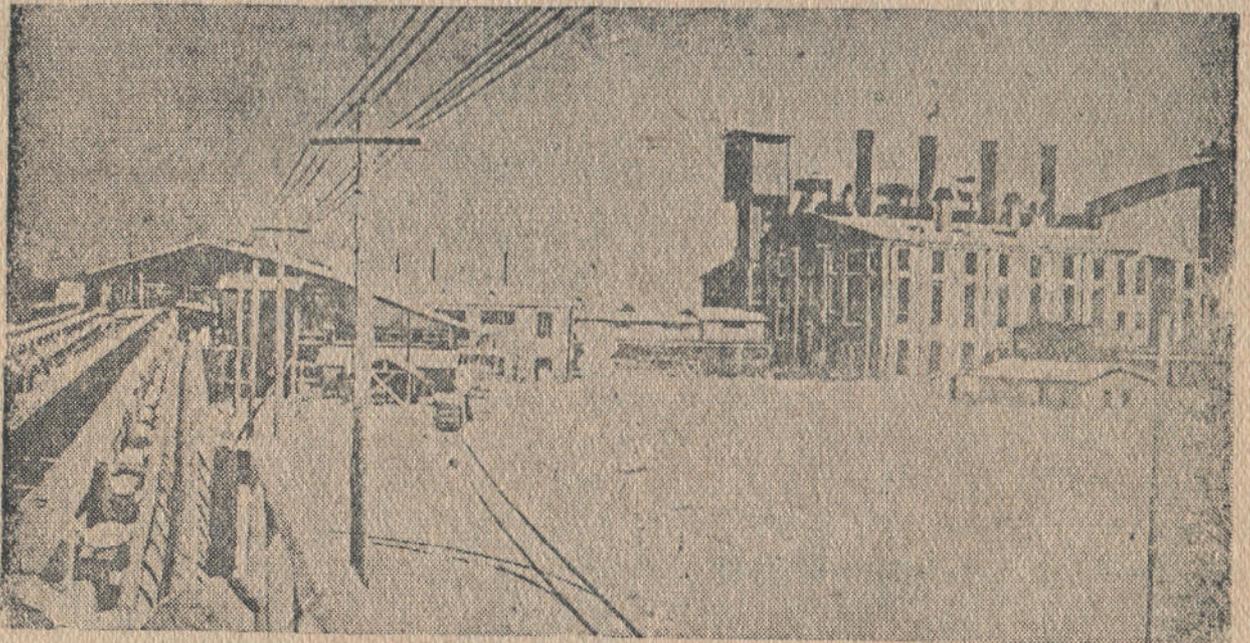
Aldında kacanda kizi vaspagan çyštarda, emdi agaş kezer ulu çadatan kooperativtu, şkoldu, vol'nitsalu derevneler vudyp kalgan.

Agaş kandyj-la turalar edeten materijal vol'p çat. Agaş kanca-l çuzyn proizvodstvoo kerekty syrjo vol'p çat. Agaştan saazyn, vaz kandyj ximiceskij produktalar eder.

Ol agaştan eder nemeni, ar'beri tartyp, sygym etkence, vy ken-le çerine etse astamdu volor.

Granitsan' ötkyryp sadarga-da agaşty stroitel'stvogo, onon-d öske kerekke, sij vojnca etpej, veleter, çazar alala aparza astamdu sadylar.

Opyñ ucun tajgan'ny çyštarynda emdi agaş çarar zavodtor, sa azyn eder fabrikalary, ximiceskij zavodtor çañdan çazalyr, vudyp çat.

Tajgada saazyn işter fabrika.

Alu-ann'ny hozjajstvoz'.

Kaan öjinde ancyar andard' ucragan'nyca aaj'vaz' çok öltyr turatan, tajgan'ny çaan tyzymdy çöözözin yzyp turgan.

Baalu andar' tam-la astagan ystyne astap turgan.

Alu-andard' kyrdyrbaska, tajgan'ny andyk çöözözin ködyrergo Sovet vaşkaru alu-andard' andavaj severleer zapovednikter edip vajlap salgan çerler var. Ondy vajlu çerdiñ kandyj-da ayn' öltyrve ucurlu. An' össin dep, vajlagan.

Andard'ny fermalary vudyp çat. Ondo baalu andar tudup-azrap çat: —kiş, agaş, kumdus, aktylky. Andard'ny kanca-la vaalularyn talap azraar. Olord' syrekej kiceep körer, çakşy azraar ucurlu. Olord'ny uyrenen ulus şinziler, cenemel iş ötkyryp çat.

Alu-an' andajtan kolhoztor vudyp çat.

Tajgada çerден казыр алар чөөзөү.

Bu çuukka çetre tajganьң çerден казыр алар тuzалу чөөзөнү çetre шинзилер көрвөгөн болгон.

Bu kijnindegi çыldarda шинзилер, çerдин алдында tajgada көр барлу чөөзө: *altын, төңүн korgolçын, tsinkтүн, rudalarь, таş-kөмыр, tus, grafit, нефт'* çадыр çат деп тавылган.

Syrekej çaan тuzалу неме Ава-tураньң (Kuznetskij) vassejnazьnda-гь таş-kөмыр волыр çат. Ава-tураньң vassejnazь, Novosibirдин кун туштык-ле сьгыş талазь ортозьнда волор. Мында ваşтаркь сорттаş көмыр sy-rekej көр.

Bu çыldarda Ава-tураньң, (Kuznetskтүн) таş-kөмыриньң syrekej көр казыр алыр çат. Ава-tураньң vassejnаның таş көмыри promьšlennoska syrekej çaan тuzалу волыр çат.

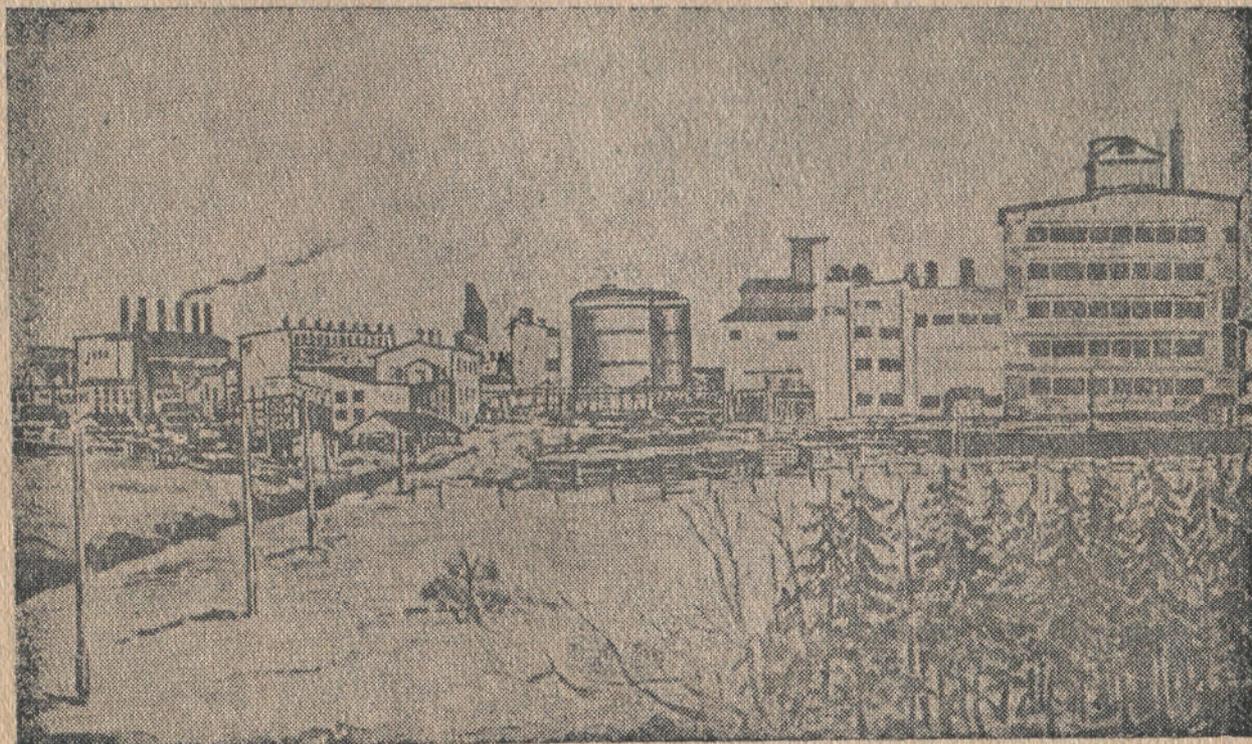
Ç a k a r u. SSRSojuzьның kartazьnan, çerден казыр алар чөөзөнөң бар çerin таар алыр. Ава-tураньң vassejnаның таş-kөмырин. (Novosibirskajдң туштык ле кун сьгыş тала ортозь), нефт' (Pecora-suудың salaзьнда vaza Uralдың тууларының кун vadьş edeginde), altын (Lena suудың çakazьнда, vaza оның salaazь Aldan-dа).

Berezniki.

Uralдаң кун vadьş тала çaar Kama suудың сол çakazьнда çer-дин алдында, калың 500 m, çузун çуур тустар çадыр çат.

Kezik тустар kursakka çарар çат—ol povarennьj çijten, vaja kur-sakka salar, tus волор. Өskөлөри кьраларды çаңьртатан тuzалу немелер волор—ol kalijadең тустарь.

Ol çerдин алдындагь çаткан тустардаң ураак емес таş-kөмыр-ле fosforittын çаткан çери бар.'

Каан ваşкару тузунда бу сырекеј җаан җөөзөлөрдү коомој ту-
заланьр турғандар.

Емдиги өјдө мьнда телекејдеги сырекеј җаан *Berezniki* деп
химическij комбинатъ вудур калган. Ој, мьндагы җердең казыр алыр
турган, тuzалу немелерди, кьра җарандьрар җузун җуур немелер едир
турган, көр тоолу, җаан заводтор волор. Еңирде канса-ла километрдың
вазында комбинатъң тураларьньң устынде электричествоньң одьньң
җаркьнь көрүнур җат.

Мунан, СSSRСојузьньң колхозторло совхозторьньң көс көгур
җетрес кьралььна Кама суу-ла җузун җуур җерлерине кьра җаңьрта-
тан немелер вагыр җат.

Berezniki деп комбинатъ картадан таар алыр.

Тайганьң мал-аш хозјайствозь.

Тайганьң агашту зона җеринде, агаштан не-ле неме едери, ваза
алу-ан андагы-алватьньң тайгада буткен төсты іштери волыр җат.

Җе тайганьң алвать-җоньна җузун-җуур курсак керек волыр җат.
Олорго аш, маала азы, сыттиң азы, ет керек. Ондьј немелерди, өрө
айткандьј, ураактан екелерге сырекеј кус, сыгьмду волыр җат. Оньң
усун казы буткедij аштарды җеринде едерге келизир җат. Тайганьң җе-
риниң аайь мал-аш хозјайствозьн тыңьдарга җаравај турь: җериниң кьрть-
зында аш җаранвас. җаскьда соок волор, erte кuru тызер. Ондьјда
волзо, сенемел іштер, көргөндө, мал-да азранар, аш-кьра-да іштеер изи
сырекеј җакшь көнугер.

Алдында кун тыштык талазьнда салыр турган аштардың кезиги бу
тайгада вьзар емитир.

Сookтоң корукпас сортту аштардың урендерин өскугур сенегени
вар волыр җат.

Сытты малды сырекеј җакшь кичеер азраза, соокко сыдамал укту-
ларьн тutsa, sydi cik җок козылар.

Тайганьң зоназындагы мал-аштың хозјайствозьн өрө tartarga,
тыңьдарга Совет ваşкару сырекеј кичеер верди.

Сovхозтор, колхозтор төзөлип җат. Аш-кьрань, маалань канайда
іштејтенин, ваза малды канайта азраарьн темдектер совхозтор көргы-
зир җат.

Агыр сууларды җакаллада ак җалаңдар вар усун, тайганьң зона-
зында сытты малды көптөдөр аргазьн Совет ваşкару сырекеј ки-
чеер җат.

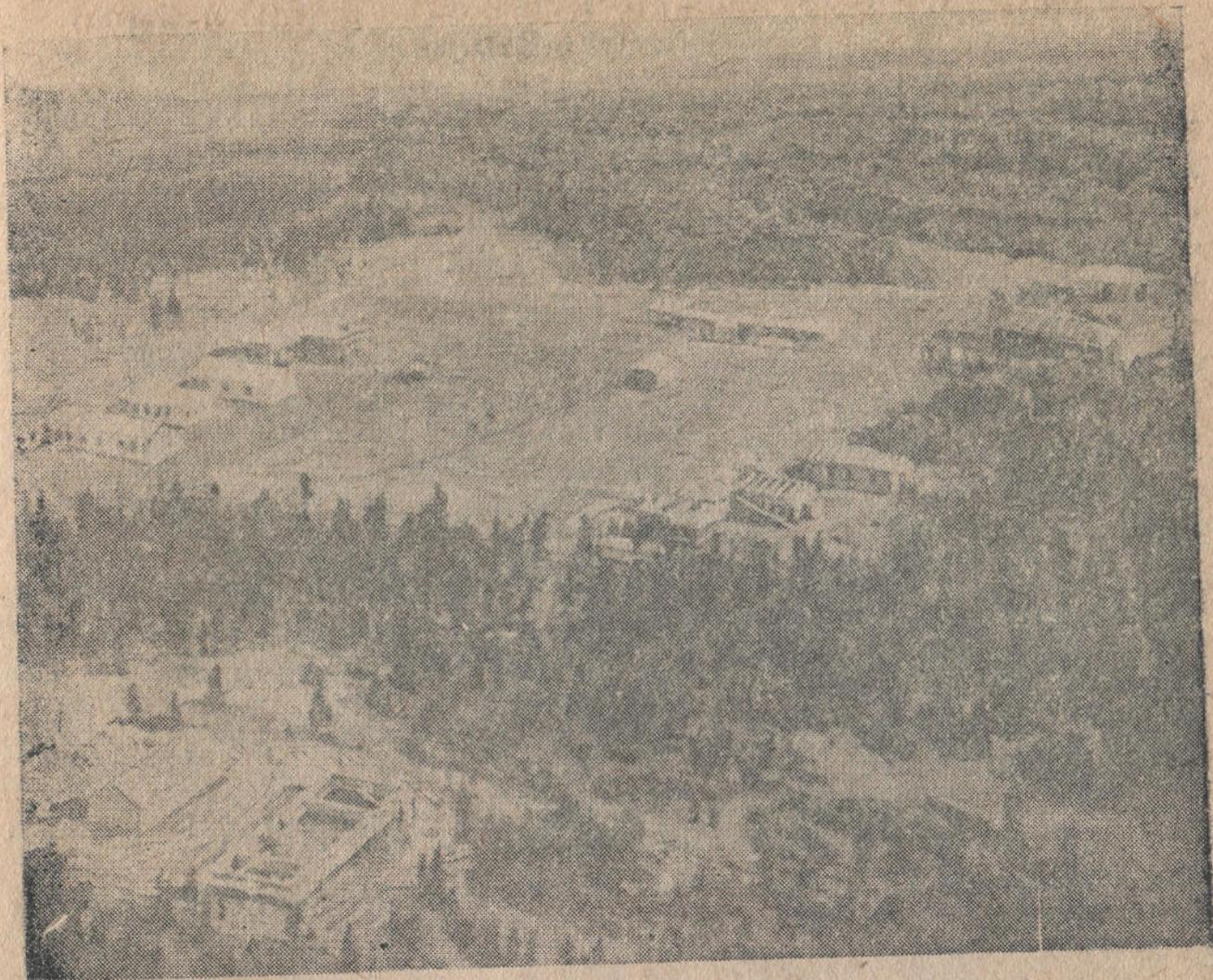
Тайгада gorodтордың вудур тургань.

Тайгада gorodтордың сырекеј тырген вудур җат.

Еки җарым җылдың туркуньна dal'nevostocньј тайгада *Amur*
suuda *Komsomol'sk* деп җаңь gorod буткен.

Ој СSSRСојузьндагы gorodтордоң җаш, җаңь буткен gorod
волор.

СSSRСојузьньң ваşка-ваşка gorodторьнаң тайгаа комсомолдор
келип, тайганьң уcastok җериниң агаштарьн кезир, састарьн кургадыр

Jakuttın tajgazynda gorod edip turganь.

salgan, Amur suudın çakazynda zavodtorlu, fabrikterly, eki kat turar-lu, vol'nitsalu, klubtu, magazindarlu, kinolu promьşlennьj gorod bytken.

SSRS-ның fiziceskij kartazыnaң Komsomol'sk dep gorodty таар аьгар.

Tajgada çyryzer çoldorь.

Tajganь kecire uc-le temir çol өдүр çat.

Temir çoldың biryuzi tajganьң tuştyk kuju-la өдүр çat. Leningrad—Vologda—Perm'—Sverdlovsk—Novosibirsk—Irkutsk—Vladivostok. Eki linijazь tajganь kecire өtkөн: 1) Leningrad—Murmansk-la 2) Vologda—Arxangel'sk.

Olordь kartadan таар аьгар

Tajganьң hozjajstvozьn çarandьrar kereginde suu çoldorь-la tyndyk taladagь talaj çolь syrekej çaan ucurlu volьp çat. Ol çoldor-lo tajganьң çerden bytken çөөzөzin tartьp alarga, nele kerekty nemelerdi ojto tajgaa tartarga epty volьp çat.

Çe çaңьs agьn suulardьң çoldorь as. Tajgada avtomobil'der çyurer çoldor kerek volьp çat. Ondьj çoldor işteliр çat. Ondьj çoldor kezik çerlerde kanca-la çys kilometrğa сөjilip vargan.

Granitsanьң agь çaңьna agaş tartatan talajdьң porttorь: Leningrad, Arxangel'sk, Murmansk, Igarka.

Stalinnın adıyla adanmış Belomorsko-Baltijskij kanalı (kazıntı köprü).

Finlandiya-la gündəlik turgan tıqanın tündük-le-kün vadisi tala bəyginde sükəci kör çözü çerdə çadıp çat. Köo sındı çarış ağıştar çazalga çaraar ağış-la alu-añ verip çat. Kazıp alar tuzalu çözüelərdin arazında temir-le çes rudalar, altın, kya çarandırar nemeler (udovrenije) var. Çazalga çarajtan granit dep bek materijal kör. Ağın suular-la ijde-küc verer ucarlar kör. Çe kaan öji tuzunda ol een, taştalır kalğan kraj volgon. Mında arı-berı çyurer çoldor-lo, onon do öskə çyryzer epty çoldor çok volgon.

Tıqanın tündük le kün vadisi taladagı bəygin kartadañ taar alıgar.

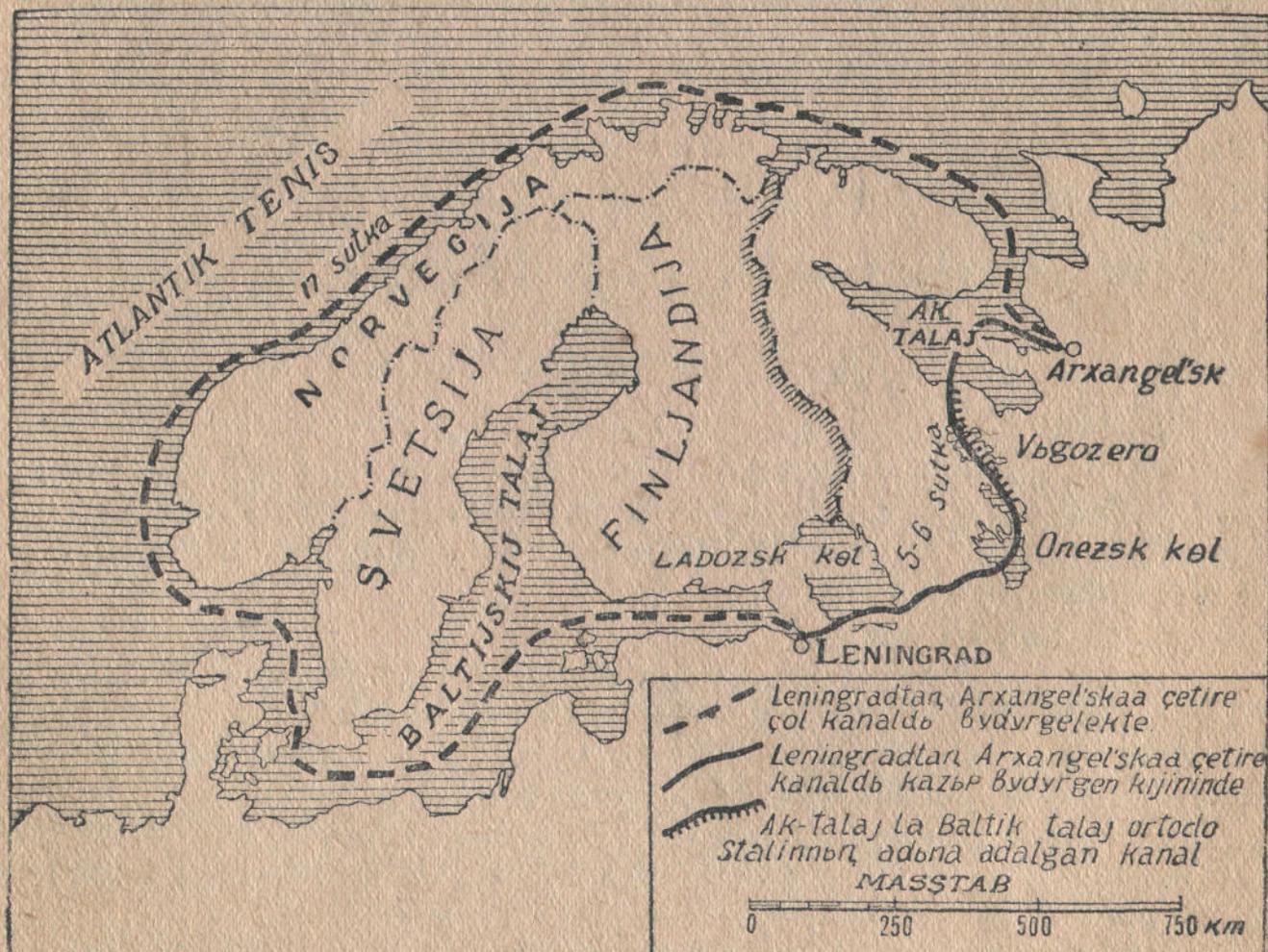
Tıqanın tündük-le kün vadisi taladagı bəyginde ağın suuları la köldəri azıra **Baltijskij la Ak-talajdı** tuduştırga kelizer dep mında 300 çıl ozo ajdıyır turgandar.

Kaan öji tuzunda ermek-te, vicip-te turganı kör volgon, çet talajlardı tuduştırganı çok.

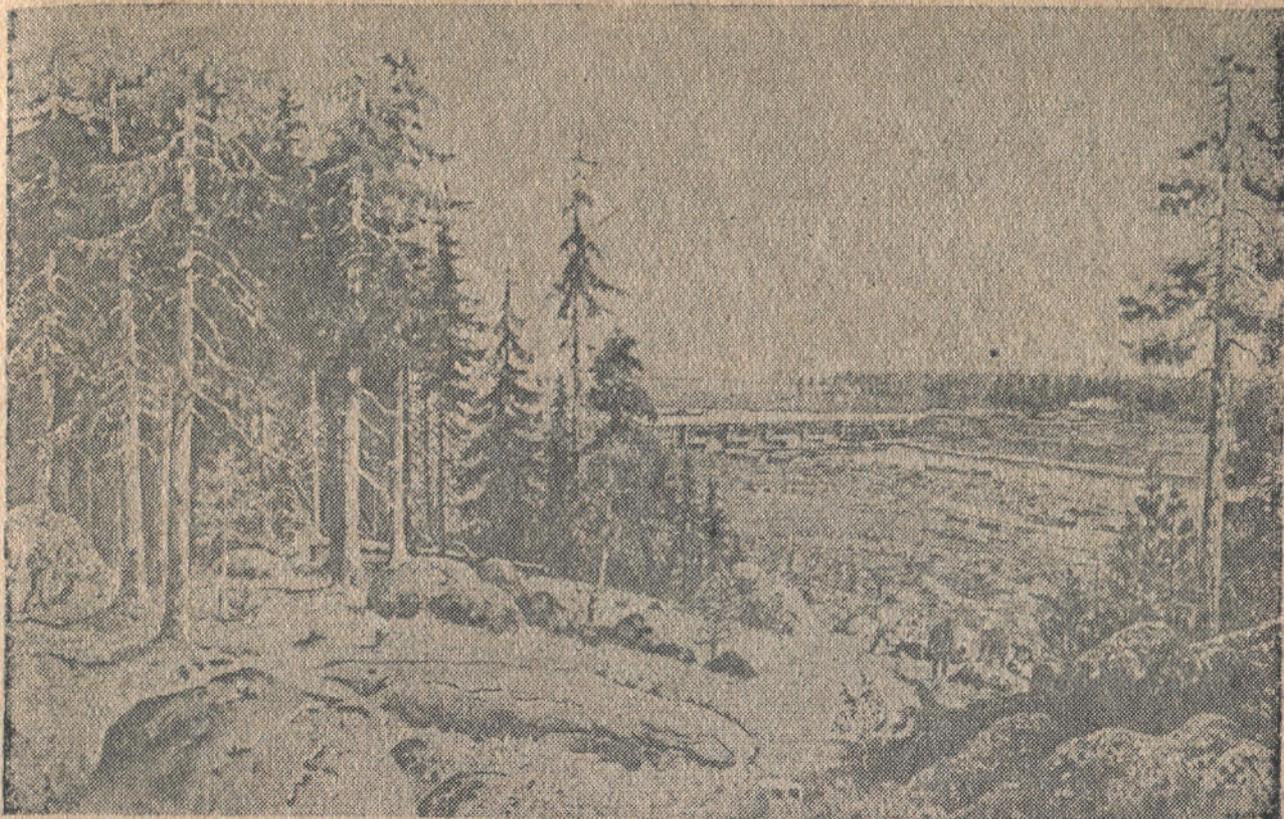
Kaan vaşkaruzı etpegen nemeni Sovet vaşkaruzı sükəci turgan vudyrip alğan: 20 ajdıñ turkununa, 200 km, uzun Stalinnın adını adangan, telekejdegı eñ çaan **Belomorsko-Baltijskij kanalı** (kazıntı köprü) vutken.

Ol kanal Onezskij köldi Ak-talaj-la tuduştırp çat. Kanal-la 5—6 sutkaga Leningradtañ Ak-talajga çeder.

Eski-de ondı çorıkkı 17 sutka kerek volgon, ol tuştıgı çorıkkı Evropanın tündük taladagı çakalarını evrede sogıp çyreten volgon.

Baltijskij talajdañ Ak-talajga varatan çöldüñ sxemazı.

Belomorsko-Baltijskij kanalдың қапндағы тайғазы.

Belomorsko-Baltijskij kanal^ы vastra Sovet sojuzына syrekej қаан ucurlu volыp қат.

Куп тындык taladaң kanal-la bistiң Sojuzывьстың қызын-қуың қерlerine ағаş, valык, кыра қарандыратан nemeler, strojканың материялдары варып қат, тындык talaga: аш, нефт', тус, албаты қонго керекты tovarлар варып қат.

Kanalдың сыпынса elektricestvonың stanstijalary, fabrikтар-la zavodтор vудур қат. Мындағы тайга udavas elektricestvonың қарык қарығы-la қарығы. Көр тоолу fabrik-zavodтордо doskolor, fanerler, саазып иштeler; ағаşтың таştанызынаң—сахар, patoka, uksus, spirt byдер. Өдур volbos ағаştардың ортозы-la таş салып қазалан қолдор өдөр, elektriceskij pojezder қуыrer.

Kurgadyр salған sastarda аштар vazып-suуртыр vызар, azрал өлеңдер көгөрер.

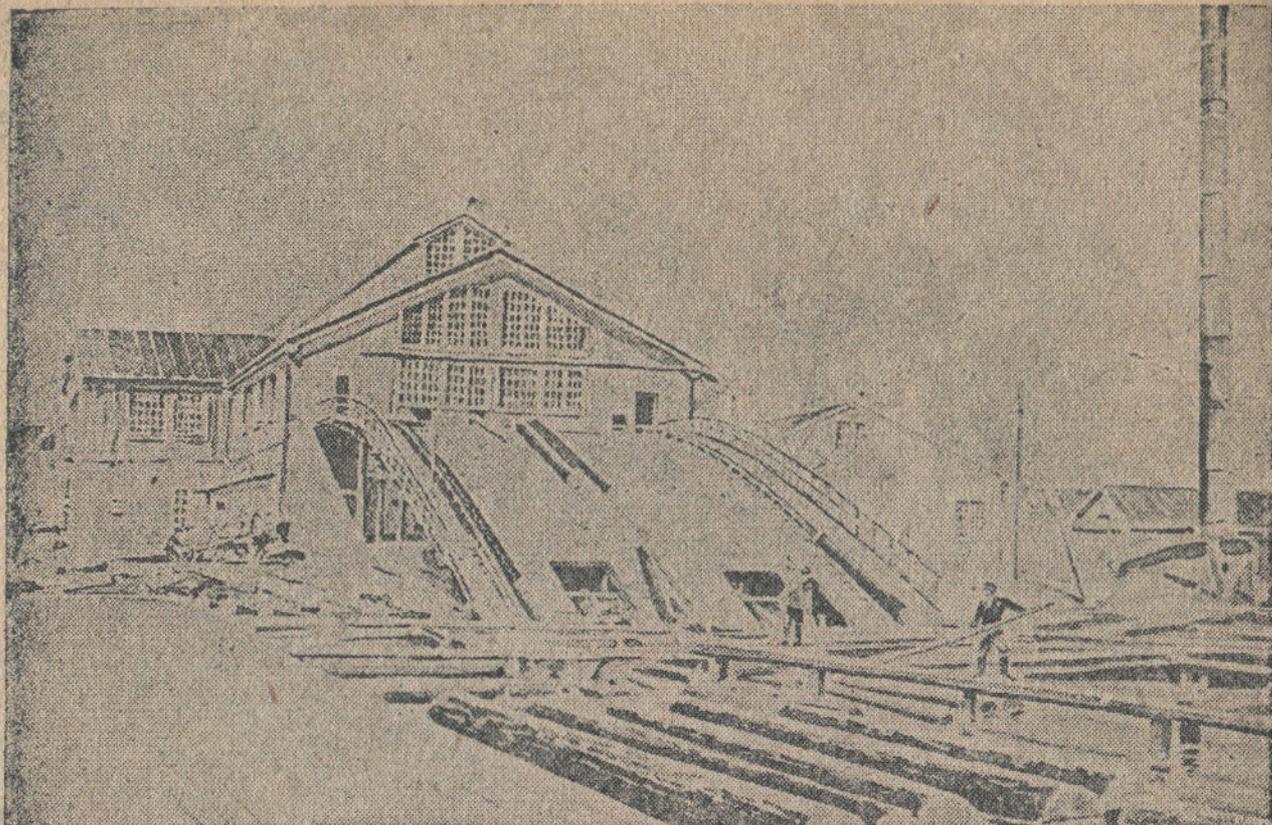
Ondo бу қуукта „ағаş-eezi“—selbir tykты ажу қуырген қерде, қаан derevneler le gorodтор byдер.

Arxangel'sk portты.

Arxangel'sk portтың kartadan таар алығар.

Тындык talаның Dvinаның оозы sасту қавыс қараттарының ортозынса қалвактај қажыла vergen. Buluttar теңери-le қавыс варып қат. Dvinаның komдopыда, kara buluttыј, volыp көрунет.

Қе ол talajдың қаказында қаткандардың қурум-қадызы-syundy көрунер. Ағаş қаратан zavodтордоң ыш сығыр қат. Қаждаар-la көрзөңись-кужу bildirbes toormoштор cogыp kojгон қадар: қоон toormoшторды

Ağaş çaratan zavod.

bir aaj cogьp kojgon, çarьp salgan çalvak-doskolor bir aaj cogььp kalgan, onь çenil çavuu-la çaar salgan çadьp.

Өrө kөdyrer maşinalar sal-la agьzьp kelgen çoon toormoştordь suudaң araj kөdyryp cьgala, vudyn toormoştordь cek өrө alcьgalar, araajьnaң çanьs çerge cogьp çadar.

Tramvajdьң vagondorь өtkyre varьp çat, agaş çarar zavodtor-dьң өtkyr cьgьruu ugulat, kerepterdiң tabьzь ugulat. Kanca çys işmekciler taar, kree çyktengen pristan'ga toьp turat. Öskө gosudarstvolordьң kanca çys kerepteri Arxangel'skajga kelip, toormoştor, çargan agaştar salьp çat. Olordьң vijik mactalarь, çyzyn vaşka өndy maanьlarь agьp suuda çanь cьkkan cecektij çajьp turat.

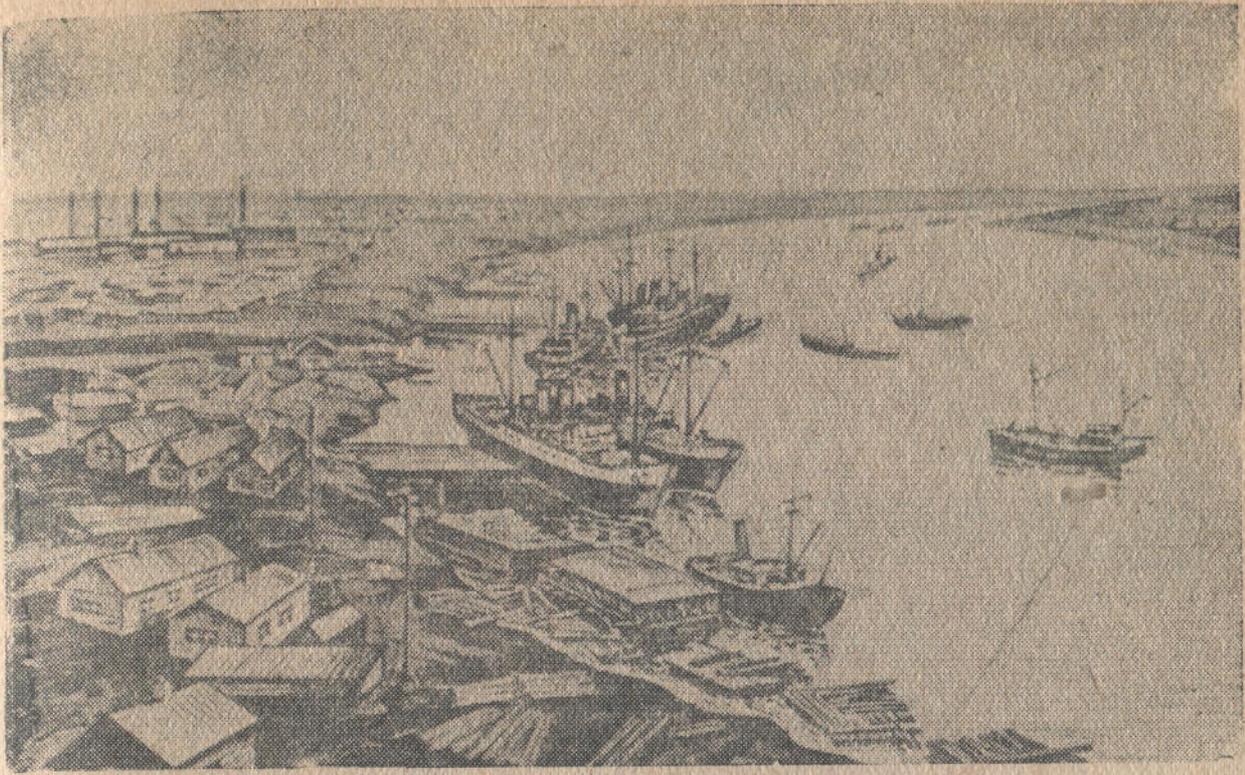
Olor vistin ağaşь çer-şarьnьң onco talalarьna tekşip tartьp çat.

Bistin Sovetin valьktajtan sudnalarь, işmekcilerdi tartkan paroxodtorь өdөt. Çe olor oncozь көp ağaşьң ortozьna bildirbej kalat. Çer-le sajьp ağaş—çargan agaştar, toormoştor Dvina suudь çarattarьp vөktөp çat; өskө gosudarstvodon kelgen sudnalardagь cokkon agaştar çaan postrojkor-cьlap көrynet. Doskolordь, toormoştordь pristan'naң sudnalarga cogьp çat. Toormoştor-lo ağaş çaratan zavodtor-dьң çanьndagь suu-da vөktөlip kalgan; kagu edip çajьp salgan kyr-le, olordь zavodtor-dьң turalarьna kijdirip çat.

Igarka—poljarnьj porttь.

Igarka porttь kartadaң taar aьgar.

Kalgancь çьldarda Enisej suudьң oң çakazьnda *Igarka* dep çanь port vytken.

Igarka dep port.

Uzaak çokto Igarkanıñ işmekçileri vajkanınıñ çapında ot-lo karuul çokko ujuktar volvojton; tynde aju kelip tavararın sakır turatan volgon.

Çañ vaştalır turgan gorodtıñ vaştarkı uluzı, alvatı-çonnoñ uraak, aş-kursaktañ aştar, poljarnıj syrekej katu soogı-la, tajgala uzyk-çokko tartızır turatan.

Eki-le çylda poljarnıj tegeliktiñ arı çapında promışlennıj gorod, vaza port vudır kaldı. Beji öskö gosudarstvolordon ağaş tartarga kerepter kelip çat. Kerepterge ağaşlardı ebrede sutkazına soğır işter turar.

Zavodtordıñ turvaları ıştalır turat. Ondo ağaş çaratan ıç zavod Evropa-la Amerikaa aparar ağaş çarır çat. Oo koştıj faner, vaza saazın la voıj eder (iskustvenıj) torko çazajtan, ağaştıñ taştancıla rın (massa) e ier zavodtor turup çat. Konserva eder zavodtor işter çat.

Gorodtıñ tuzundagı ortolıkta çerdi traktorlor-lo syrur çat. Maalalarda kartoşko, kapusta, sogono, onon-do öskö maala azı özur çat. Çalan çerlerde sytty çakşı uktu ujlar otıp çat.

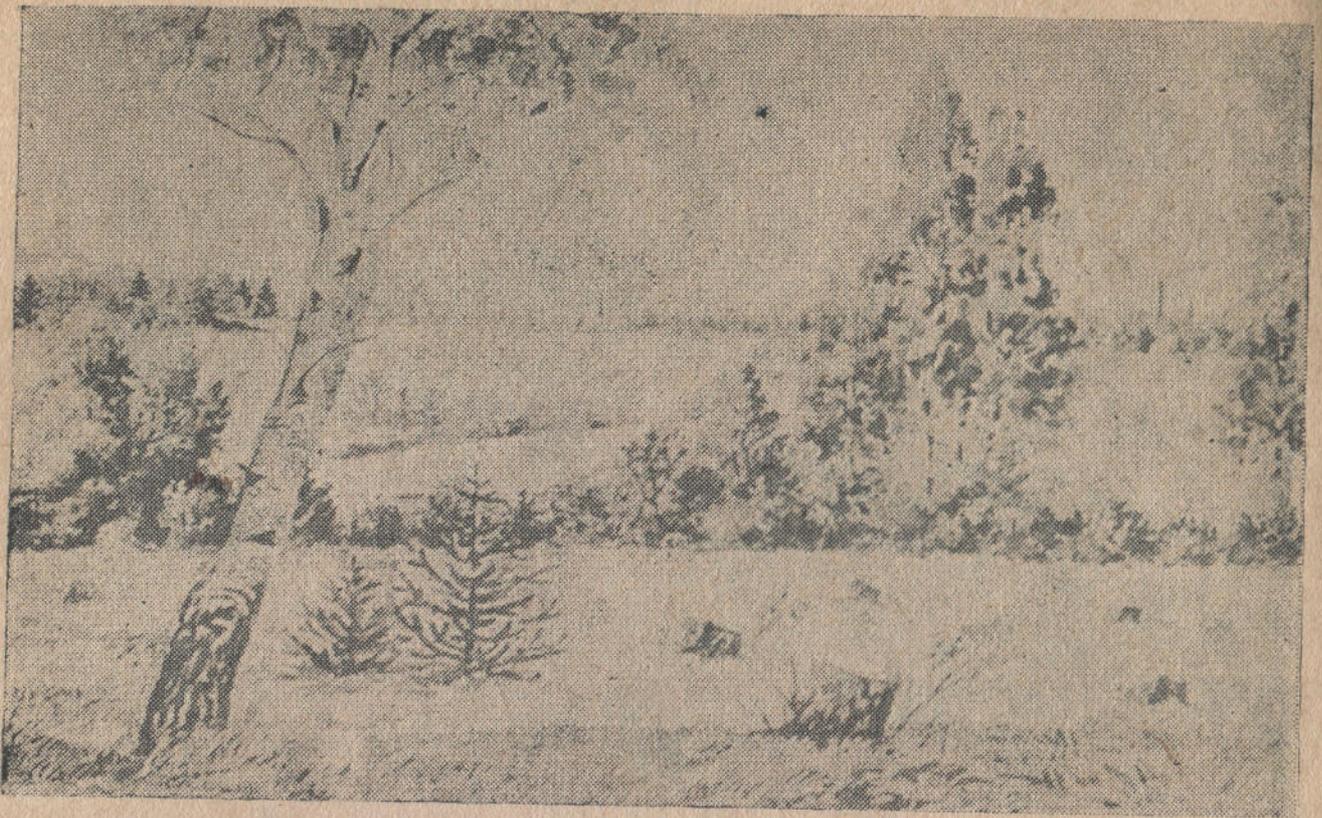
Gorodtıñ voıjında turalar көр, çalvak oromdor, elektricestvo bargan savaktu stolmolor. Elektricestvonıñ stantsijazı işter çat. Radio kuıcındaıj verdi. Kino çazaldı. Şkoldor-lo klubtar acıldı. Klubta leksijalar, dokladtar kıçır çat, oıj edip çadılar.

Taskadular: Somdu kartaga tajganın zonazın temdekter salıgar. Tajganın agın suuların adın vicip salıgar. Somdu kartaga Verhojansk, İakutsk, Berezniıki, Arxangel'sk, Murmansk, İgarka gorodtordı temdekter salıgar.

Urok çok ejdegi iş „Tajganın zonazı“ tema aajınca al'vom vudırıp alıgar.

Коль вуткен ағаşтардын зоназы.

Коль вуткен ағашту зона tajganın tal-tyştık-le кун-вадыş талазы çaar volgon.

Коль агаштардың зонасында.

Тайганьң ла коль выткен агашту зонаньң гранитсазь Leningrad—Kazan' linijazynda kelizip çat.

Туштык талдагы гранитсазь Kazan'наң Kievka четре вагыр çat. Коль агаштардың зоназын картadan таар аьгар.

Аеропланны.

Кьсыгар тушта SSRS-ның fiziceskij kartazyнаң ачагыр көрыгер.

Аероплан ucala Vьшnij Volocek деп gorodть өдөлө Moskva чаар uulandy.

Туш ваька çer чаар агаштар сөжиле вуде берген çadat. Ol агаштардың ортозында узе кезип койгон tegelik aktar көр көрынет. Sastar çadat. Çeri tys, kaa-çaa вуыреldy төстөктөр var. Агьн суулар мөңүп-силер surkurар, усуктык сөжилген çadat, derevnelерdi аяландьра аькьра, maalalar çазарь көрынет.

Кезип койгон агаштар tam-la көптөйт, çалаңдар tamla çaanajt, derevnelер tam-la көптөйт.

Nogoon-çазь kydely salgan кьра өдө конды. Bir, eki кьра өtti...Ol kydely işteer kolhozторьның кьраларь.

Kalinin gorodьның çанында torfanьң sastарь elbek çerге çайьган çadat. Kalininның zavodторь, fabrikalarь турваларьнаң kara ьштагы сөйп турат.

Оноң агь аероплан Volga-сунды кьжа-теже аккан устын keze усть, алдында vaza агаштардың vazь вөрук-силер көрунди, çe мындагы агаш, тунталаньң агазьндьк кожу емес, сужук voldь. Ol агаштар оножьр оркожьр көрунвей, емеш çьмzak көрынет. Бу агаштарда çалбак вурьгу агаштар көр выткен emtir.

Vaza çysteң емеш azra kilometr varza аероплан Moskvaа çeder.

İşmekcilerdiñ poseloktorь tam-la көптөp kojьla berdi, derev-
neler ulaj-telej turat. Zavodtor, fabrikalar eles edip өдөт.

Агаштар тамла сујук volo berdi: Кaa-чаада kezilbegen агашту
ucastkadañ ulam vodoordo: ozo мында-да калың агаш vytken деп,
bildirip çat.

Кизиниң ijde-kycine ar-vytken çeңdirgen, stroitel'stvo тыңган,
ar-vytkendi çeңген.

Усунда, Moskva чедип keldi... Zavodtorдың, кара чышты, турва-
ларь, чаан таş тураларь көрүнөт.

Колы выткен агашту зонаның ваstra выдymi канайта кувulгань.

Колы выткен агашту зона, сраңай озогь тушта, өдүр volbos
агашту чыштар volгон.

Озогь албатыга чуртаарга ол чыштар ерты volгон. Калың агашту
чышта кенетийин өсты таварарда шивеленерге ченил volгон. Чөр сайып
айрылапыр агыр турган мындагы агып сууларь, өдүр volbos калың
чышта ерты чөлдөр volьп турган.

Кизи, колында малталу, агашты чуулар кирди. Агаштарын kezip, аш-
кыра иштеерге, чурт tudарга, ulus чышты агып турар volгон.

Өдүр volbos агашту чыштар bildirbezineң агазы сујуп, узе kezi-
lip турар volгон. Агашту чыштардың ордына чалбак ак чөрлер, derev-
neler выдүп турган.

Канса чыс чылдар өттi, албаты-кизиниң канса-канса ујеге иштеген кыси
тегин калбады, колы выткен агашта зонаның выдymi тапылбас boldь.

Калың агаштар орды чок возодь. Toolu-la чөрлерде агаш выдүп
арты. Муң toolu sas чөрдi кургаткан:

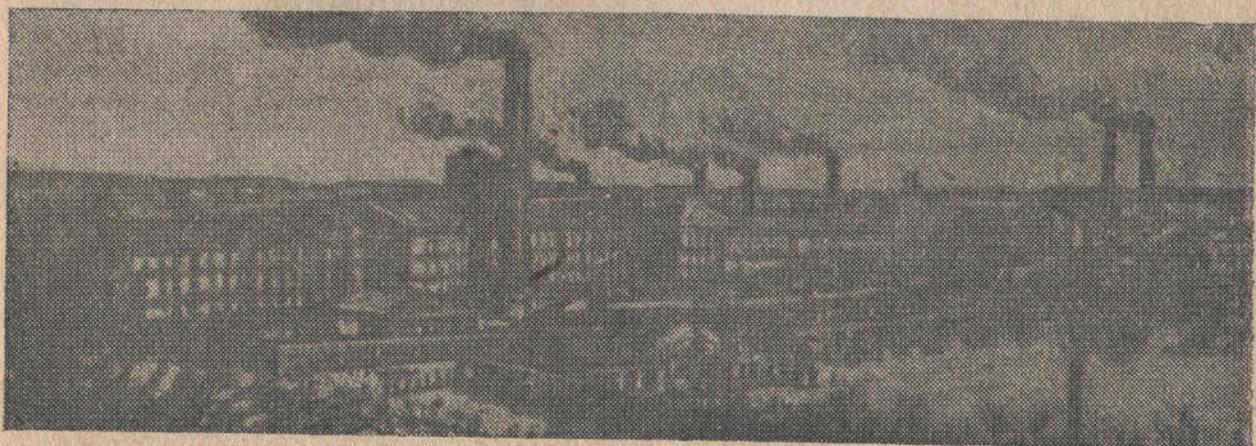
Агаштарын узе kesken le кургаткан састың ордында derevneler,
gorodtor, zavodtor, fabrikter вытти, туш-вашка чөр чаар темір чөлдөр
сөјилip берген чадьы.

Октjabрдың revoljutsijanың kijninde kolxoztor lo sovhoztor төзөө-
ри ваşталды.

Сурекеј чаан zavodtor өстi.

Чазылы выглы агаштардың la parkалардың ортозында чаңь gorod-
tor выткен.

Eski gorodtor parkalar vul'varlar la чараныр kuvuldь.

Колы агаштардың зоназындагы фабриктерe-le zavodtor.

Koљj agařtardьn ortozynda.

Suudyң җаказьнда кичинек derevne turup җат.

Derevneni evrede кьралар, onоң арь агаř...җајдың изу кыннде агаřтың җазыл вури војьн җаар кьсыгьр, келетки-ле серуун берерге тургандьј көрунет. Агаřтың edegi җаř кајьнаřтар-ла өзур калган. Агаřтardьн җалбрактарьның ортозына кунниң җарьгы өдур, өлөнниң коју, сокьг кеверине җаркьнданьр, җадьр җат. Kolokol'cikter көгөрет, gvozdika la klever кьзарат. Kezik җерде koj җижлеги, mekelep тургандьј, сыгалар турат.

Агаřтың edeginең арь агаř бир емеřтен којьльр, кајьнаřтар астар турат. Olordь сивилердиң вијик келеткileri вуркер турат. Olordьн ортозында lipalar, aspaktar турат. Balannьн коју ceceкteri агарьр көрунет. Өлөң сајар, ceceкter-ле сокьрланвај җат. җижлек мында ас. җооп сивини томьртка тумсугь-ла сокьгань җаантајьн ugulat. Kezikte агаřтardьн видагыньн ортозында тижиниң кырен тонь eles edet. Агаřтың куřтарь yndenet.

Агаř kesken elbek җер җадат.

Одыньн кулаřтарь коřтој тургылар җат, olordьн la vaza өлөнниң ортозында җаңь төнөřтөр туру. Мында агаřть кьřкьда-ла kesken, агазь kezilgen җери деze вијик, сыкту өлөң-лө җавьльр калган, төнөřтөрдi evrede агаř җижлеги өзур калган.

Агаř kesken җердиң арь җаңьнда vaza агаř, җе ondo sas, vadalgak. Onoor җајгыда өдур volbos.

Koљj vytken агаřту зонаньн ар-вйткени.

Koљj vytken агаřту зонаньн җериниң ysti, kartadaң көргөндө, җавьс тьс-җер volьр җат. Tal ортозыла, тьн taladaң тьřтык тала җаар. Orustьн tal-ortodogь вијксы җерleri өткөн.

Tьс җерleri oncoзь текři тьс emes, төстөктер var.

Агып сууларь. Kartatadaң көргөндө, koљj vytken агаřту зонаньн агьп сууларь, Orustьн tal-ortodogь вијиктердең ваřтала-ла ваřка-ваřка uуланьр Baltijskij, Kara, Kaspijskij yс talajga tyzyre агьр җат.

Volga, Don, Dnepr, Tьн. taladagь Dvina деп сууларь kartadaң таар альгар. Olordь вазьнаң ala оозьна җетре аҗктар көрыгер

Koљj vytken агаřту зонаньн **klimadь** тајганьн klimadьнаң җьлу. Atlanticeskij җьлуу теңистең кьп вадьзьньн salkьнь җьлу ekelip, кьřтың соогьп җьмзадьр җат. Кьзь веř ај кirely турар, җе тајgadагызьнаң җьмzak volор. җај тајgadагызьнаң uzak-ta, җьлу-da volор. җаантајьн җааř җаар җат. Olordь Atlanticeskij теңистең sokон salkьн ekelip җат.

җериниң **кьртьзь**—vaza тајгаа тьнеј тој valkařту, kumaktu кьл оřкоř volор. Ondьј da volзо мындагы кьртьřка nele neme вьдерге тајgadaң артьк volор.

җердең өзөр nemeler-ле тьнар тьндуларь. Мында klimat җьмzak keregинде җьзун-җьуур җалбрак вьрлы агаřтар вьдур җат: кајьн, див, klen, јасен, lipa. Iјnelik вьрлы агаřтар җалбрак вьрлы агаřтар-ла альřтыга вьдур калган. Torftu sastar syрекеј elbek җерге җајьлган.

Sıraaj ozogъ tušta mьnda tьndu neme ɵdyp volbos agaştu  b star volgon. Emdigi tušta ol agaştar nurgulaj-da kezilip kalgan. Kalьn agaş emdigi tušta Poles'je dep, kynni  vadьş talazьnda zopada var.

Agazь kalьn  erlerde, emdi-de tajгаа turar aңdar, kuştar turup  at

Kolьj vytken agaştardьn zonazьnda promьşlennost kanajьp  aranьp  at.

Kartadaң kɵryger: kolьj vytken agaştardьn zonazьnda eki  aan promьşlennьj rajondor temdektelgen. Biryuzi—Leningradtьn  anьnda, ekincizi—Moskva, Kalinin, Ivanov, Gor'kij dep gorodtordьn ortozьnda.

Bu rajondordo eskide-de zavodtor, fabrikter kɵp volgon.  e andagь promьşlennost ancadala Sovet vařkaru tuzunda ɵskɵn.

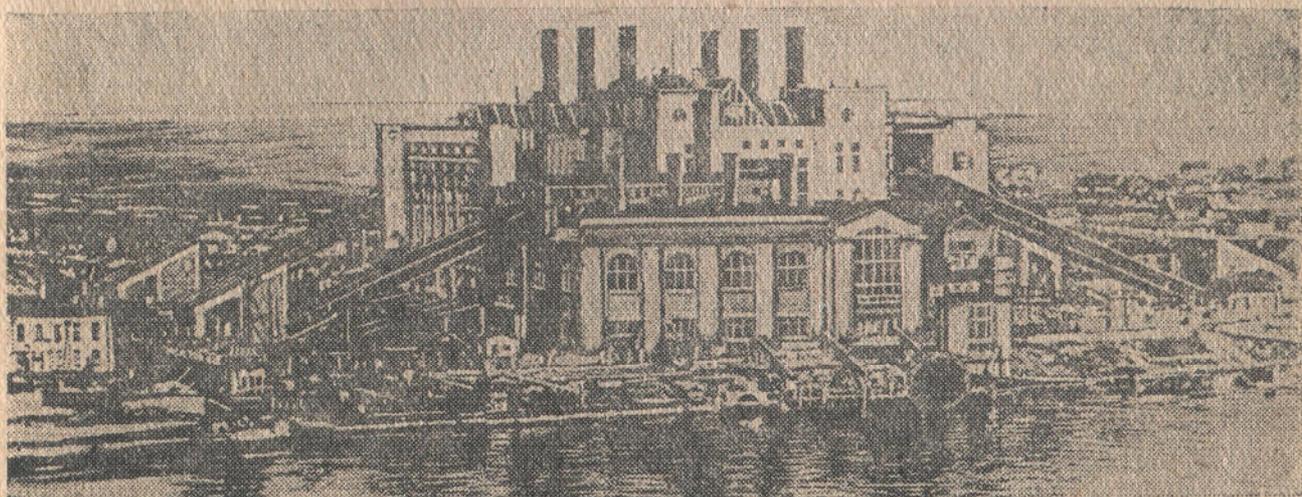
Moskvanьn la Lenigradtьn promьşlennozь katap ɵskɵlɵnip  a-nyrgan. Mьnda kɵp  aan zavodtor vudyp, eskilerin  ańyrtkan.

Bu zavodtordo SSR Sojuzьnьn tuş vařka  erlerinde vudyp turgan zavodtorьna, elektrostantsijalarьna kerekty kolbolu  yzyn- yuy mařinalarьn vařtar edip  ygarьp turgan.

Gor'kij dep gorodto avtomobil'  azajtan zavod-gigant vytken. Moskvada, Moskvanьn aldьnda, Kalininda, Ivanovto vɵs sogoton fabrikterdь  aanadьp, ɵskɵrtkɵn.

Kolьj vytken agaştardьn zonazьnda promьşlenost' tyrgen  aranьp  at. Onьn kɵp toolu fabrikteri-le zavodtorь, yzyk  okko iřtezin dep, kɵp odьgar neme kerek.

 aan elbek ɵdyp volbos sastardьn vadalganьn ortozьnda,  ys  yldarga  atkan, kizi tuzalanvas torftь alar voldь. Onь astamdu edip tuzalanar kereginde torf  atkan sastarda elektricestvonьn stantsijalarьn ederi vařtalgan. Eki  aan elektricestvonьn stantsijalarь torftь vudyp, iřter  at: 135 km Moskvadaң kyn  ygyş tala  aar Leninnьn adьn adangan řaturskij elektrostantsija la Leningradtьn aldьnda „Kьzь Oktjabr'“ dep.

„Kьzь Oktjabr'“ dep elektriceskij stantsija.

Leninnıñ Şaturazь.

Şaturskij elektrostantsijanıñ fiziceskij kartadan taap alьgar.

Emdi Şaturskij stantsija turgan çerde ozogь өjdөң веji өдур volvos çеңesty sастar çatkan.

Kөp toolu muң gektar çerde badalgak—sas, мылчь çавьs agaştar volgon.

Sastardıñ ortozьnda ortolьgaşlarda kaa-çaada çoktu derevnecekter turgan.

Krestijan uluska sастar оору-la tyvek çetirip turgan. Çe onдыj-da volzo olordıñ ortozьnda elbek çaan çөөzө-torf çatkan.

1917 çылдың Oktjabr' kelgen. İşmekciler başkarıñь воjьның коьна algandar. Aktar-la kan төgyleci tartьzu başaldь. Taş-kөmürle neft' kazьp alьp turgan çerlerdi generaldar коьна algandar. Moskvanın promьşlennьj rajonь odьrar neme çok artьp kalgan.

Peckeler өсүp turgan. Ulus çatkan turalar odьrar neme çok çada kalgan. Elektricestvoның lampockalarь өcөmik kyjyp turgan.

Odьrar nemeni kanajta-da volzo tavarga kerek volgon.

Şaturskij sastardь eske tyzyrgender.

Ondo torf kazaryn turguzala baştazьn dep V. I. Lenin çakarı bergen. İş kajnaj verdi.

İşmekciler kazьntьlar kazьp, sastьn suun agьzьp, torf kezip turdь.

Torf temir çol lo Moskvaа, onоңdo өskө promьşlennьj төs çerlerde bargan.

Şaturada torftь kazьp alary tam-la тыңьp turgan. Çe onь temir çol-lo tartarga—kөp vagondor kerek ucun, tuzazь as volgon.

Ol tuşta мындыj şyulte volgon: Sasta çaan elektriceskij stantsija edip alala, onьn elektricestvozyn kerek çer çaar ijer dep.

Kөp çыldar өtkөн. Şaturskij sastarda torfta telekejdegі ең çaan elektriceskij stantsija vytken.

Şaturдың elektriceskij stantsijazь 15 çыл iştep çat. Onьn peckelerinde şaturskij torf kyjyp çat. Buu-la iştep turgan maşınalar turbinalaryn (kanattu tegelekter) evirip çat. Elektriceskij maşınalar iştep, onьn toгуzь kanca-la çys toolu kilometge emik-le tuş-başka varyp çat.

Mal-aş xozjajstvozь.

Кольj vytken agaştu zonada mal-aşтын xozjajstvozyn ozodon veri tutkan.

Bu zonаның çerdiң кьртьstarь, tajga çeriniң кьртьzьnaң artьk, neme vudyp turgan volgon. Kлимат çьmzak ucun, аş-кьra işteerge çaramьktu.

Ozodon veri mında arva, sula, arş, kydeli, kendir, kartoşko, baza eşkə maala aзын edeten volgon. Emdigi ыldarda көр ыerlerde buudaj aş salaась volды.

Oндьj-da volzo kolьj agaştu zonаның mal-aşтың хозjajstvoзынаң альр турган produktаларь воjының krestijandarының-da ыиir-icerine ыetpej turatan volgon. ыerдиң кытызын ыакшы іштеp, ыарандьrар керекty volgon, каанның ваşkaryула pomeşikter tyredip kojgon krestijandar деze ыerди ыакшы іштеp, ыарандьrарга кycи ыetpej турган volgon. Krestijandardың көр ыань маль as, ыer іштеer ыepselderi, маşinalаларь ыок, оо-уzeri kulaktарга, pomeşikterге кycin ыидирip tyregen volgon.

Oо коştoj өзур ыаткан promьşlennostорго tam-la көр aş-kursak керек volьp ыат, ондыj aş kursакты mal-aşтың хозjajstvozь берgedij ucurlu volьp ыат.

Oның ucун kolьj agaştu зонада mal-aşтың хозjajstvoзын ыаңьrтыр ыазаарга syreкеj турузыр ыат.

Kolxozторды тыңьdарга tartьзу volьp ыат, baza kulak—ваjлардың kaldьгын ыок ederge tartьзыр ыат. Sovxozтор, MTS-ter төзөлгөн. ыаан promьşlennyj gorodторды ajlandра maalanың, syttiң хозjajstvolарь төзөлip ыат.

— Кольj vyтken агаştu зоназының алваты-ыонь.

Kольj vyтken агаştu зоназында ыаткан ыurt-uluzь *beloruss la orustar* volор.

Mында Belorusskij sovet sotsialisticeskij respublikазь (BSSR) ыадьp ыат.

Oнь kartadan таар альгар

Каан тuzunda kol-kycи-le ыаткан belorusstar бир nemee ыedinbes volгондор. Sastардың la агаşтың ортозында belorusстың derevneleri anda-мында cасыльp kalган volгон.

Neme ыакшы vyтpes ыeri aş tyzymин as берip турган. Promьşlennost'-to мында kirely volгон. Alvаты-ыонь vicик vilbes, караңuj volгон. Тоозь as şkoldорында yuredynи orus tили-le өtkyrip турган.

Oktьabrдың revoljutsияның kijнинде kol'kycи-le ыаткан beloruss ulустың ыyрым-ыадьнь syreкеj ыаранган.

Belorussijada, ыurt-xozjajstvonың ыetkerly tybegи volьp турган, өдур volbos sastар-la ыенizerин syreкеj kicegen. Sastың elbek ыerлерин кургадыр, olордың ordында ыаңь кьралар, odorlor vyтken. Torftu sastардың кургагында elektrostantsijalar vyтken, ol stantsijalar ыurt-xozjajstvogo lo promьşlennosko elektricestvonың ijde-kycin берip ыат.

Agaş іштеer көр toolu zavodтор vyтken.

Belorussияның kul'turnыj-da ыадьнь tyrgeen ыараныр ыат. Bastra yuredy төзөлгөн. Beloruss tили-le көр gazetter, zurnalдар cыгыр ыат. Ondor toolu ыаан yuredyly zavedenijeler-le yuredy aajьnca neme şinzilejten instituttar vyтken.

Џурызер җолдоръ.

Колъ вуткен агашту зоназын картдан көрыгер. Москва җаар туш ваҗка җерлерден карта ла темір җолдор сөжиліп барган. Москвда темір җолдордон он бир җол бирикен, олар Москвдагы темір җолдың узель воһр җат. Олар Москванъ ла оһъ азыра җығында турган промъшленнъй іәс җерлерди Совет Сојузтын ураак райондоръ ла втриктирп җат.

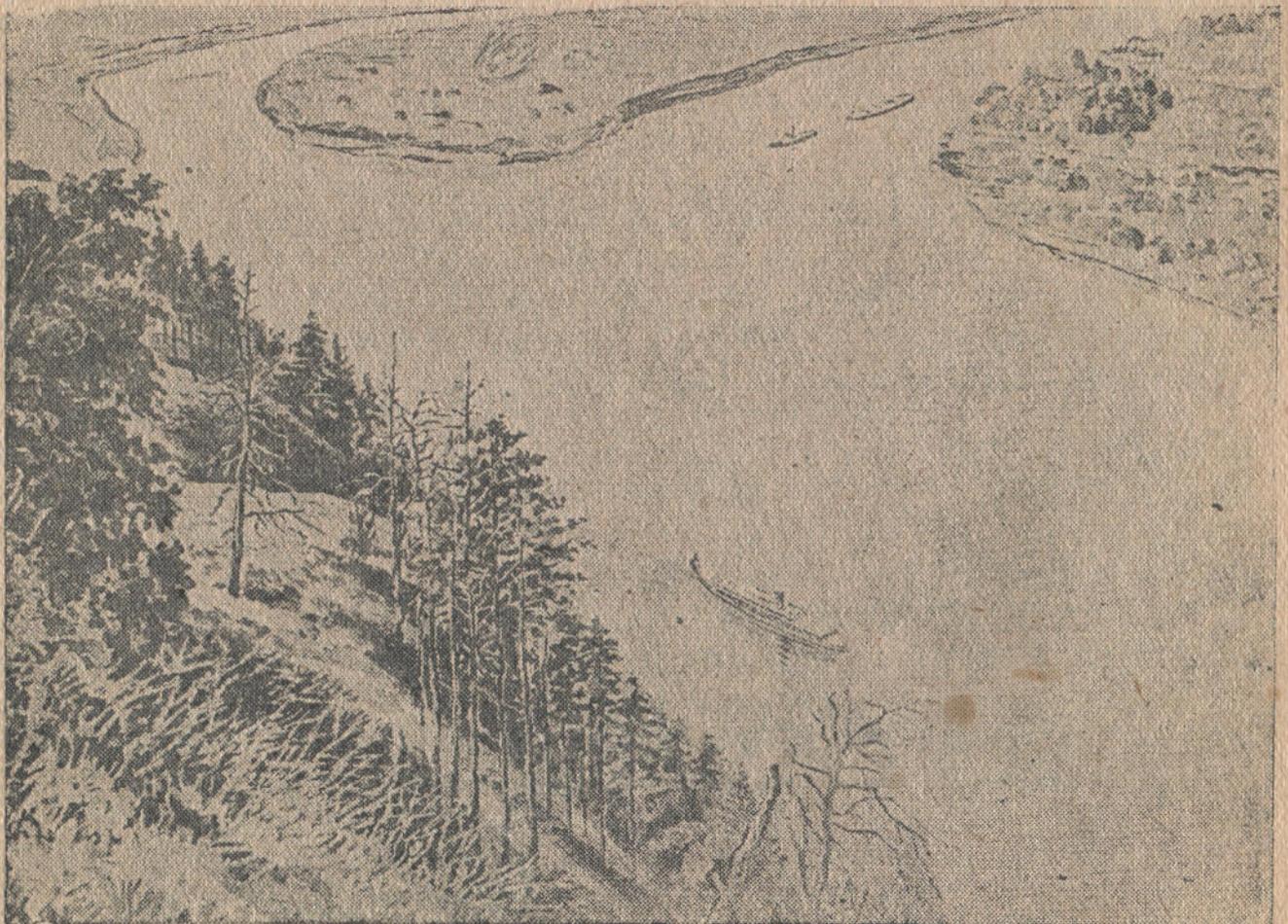
Колъ вуткен агашту зоназында промъшленнъй тсентрларда іштеліп вуткен миллион тоолу тонна җузун-җуур товарлар бу җолдор ло Совет Сојузтын туш-ваҗка тоһктарында җаһыһр җат. Ол-ок җолдор-ло җузун-вазын сій товарлар-ла одура неме ојто келіп җат.

Москвдан товарларды темір җолдор-ло кайдар аһр варар оһъ картдан аҗыктар көрыгер.

Җе темір җолдор җедішпей җат. Ваазына җеңіл җол суудың җолъ воһр җат.

SSRS-тын картаны көрыгер. Колъ вуткен агашту зоназында, Европада ең җаан, *Volga* деп суу ваҗталып җат. Ол, суу-ла җыгер узун җол воһр җат. Оһың сөжиліп барганъ 3½ муң километрдан артык воһр җат.

Volga сууга, коју агаштарды кезе согып, сол җанына җаан суулар агып тушкен. Оң җанына—*Oka* суу *Moskva* деп салазы-ла, оһың җакалында город Москва туруп җат.

Volga суу.

Volga suu kolьj vytken agaştu vastra zonazьn kecire өtkөп, Kalinin, Gor'kij, Kazan' gorodtordьn çanьnca agьp, воjьннч суузьн сөi çerdi азьра Kасpijskij talajga ekelip çat.

Çe Moskva, kolьj vytken agaştu zonazьннч ең çaan promьş-lennьj төs çeri, Sovet Sojuzьннч stolitsazь (төs çeri), суудьн çaan çольнаң туура турup çat. **Volga** суудьн çaan kerepteri Moskvаньн таjьs суu-la Moskvaа çуuktap kelip volvos.

Oндьj-da volzo **Volga** суu uraak emes agьp çat.

Volga суu Moskvaa kajda çуuk kelip çat, онь kartadan таар альгар.

Sovet başkaru суудьн çольн Moskvaa çуuktadar, Moskvaa—суунь kerepter çyurer eder деп çөp vudyrgen.

Volga-la Moskva суудьн ortoзьнда kanal kazьp çat.

Kanalдь kazьp vudyrзе Volganьн суузь Moskva суuna agar, Moskva—суu kerepter çyurer çaan суu volor.

Кьзыl stolitsadan, bistiң çaan ороньвьстьн туş başka çerlerine—Kасpijskij, Baltijskij le Ak talajlarga суудьн çalbak çoldorь varar.

Kanal-la çaan kerepter çyurer. Ol Moskvaga million toolu tonna koş: aş, tus valьk, neft', taş-la agaş ekeler.

Moskvadan deze өskө koş: Sojuzтьн vasta alvatьзьна maşinalar, çyzyn-çуур vөstөр (tkan'). vicikter tartьp альp varar.

Moskvadan Kасpijskil, Baltijskij la Ak talaj çaar 117 litse vazьlgan суудьн çольн kartadan açьktap көryger.

Taskadular. Kolьj vytken agaştu zonazьn somdu kartada temdekteger.

Mьндьj gorodtordь temdekteger: Leningrad, Kazan', Kijev, Moskva, Gor'kij Kalinin, Ivanovo.

Moskva. Volga деп kanal kandьj çerde өdөр, temdekterger.

Urok çok өjdөgi is „Kolьj vytken agaştu Zona“ деп 'tema aajьncaj al'vom bydyrger.

4. AGAŞTU CÖLDÖR-LE KARA TOBRAKTU CÖLDÖRDİN ZONAZЬ.

Агаştardan tal-tyştük tala çaar, канca муң kilometрге ulaj, syrekej elbek кара-tovraktu cöldөр сөjilip vargan.

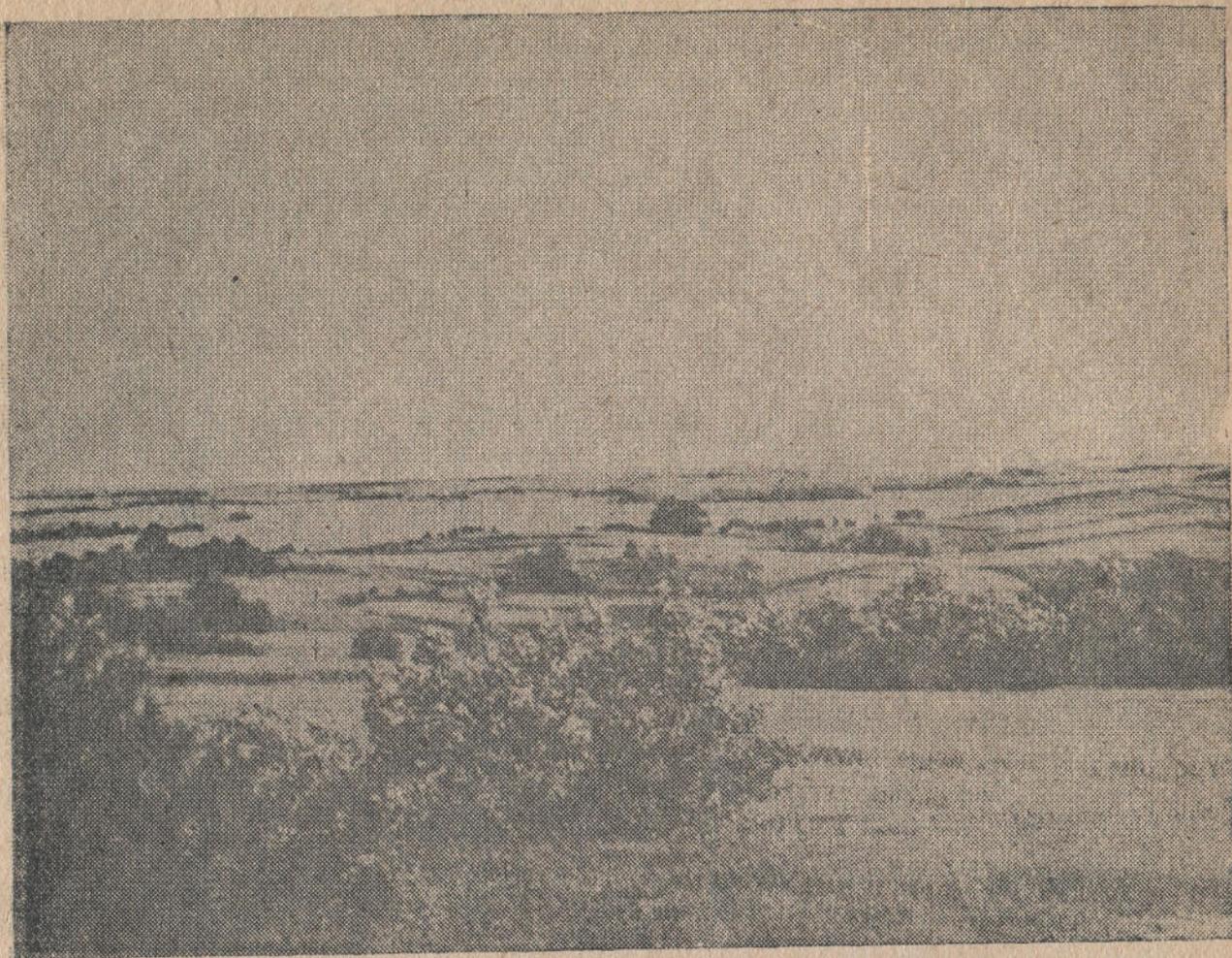
Ol cöldөр SSRS-ннч кун vadьş taladagь granitsazьнаң vaştalьp, Sojuzтьн Evropadagь vөlykti yze kecip cьkkan, Azijanьн ici çaar syrekej uraak vargan.

Агаştар алган-la воjьnca сөi volvoj çat. Baştар агаştардьн ortoзьнда агаş çok ak çerler ucraar-агаştар агаştu cöldөр volo berer. Кун tyştük tala çaar vargan sajьn, anca-la agazь çok ak çerler көртөp turar, агаş tam astaj berer.

Oньн kijninde агаştар tort çogolo berer, tuduş-la сөi volo berer.

SSRS-тьн Evropadagь vөlygindegi кара tovraktu cöldөri Kara-la Azovskij talajlarga çetre çajьlgan.

Агаştu cöldөрдin-le кара—tovraktu cöldөрдin zonazьn kartadan таар альгар.

Ағашту сөл.

Ағашту зонадан кара-товракту сөлдөргө.

Куусьндь кьсыгар тушта ар буткенин зоназынън картанын асарып—көрыгер

Bis Moskvadan Rostovko варып çадьвьс.

Moskva zavodordьн ағаштьт trubalarь-la муң toolu тураларь-la kijiniviste çada kaldь.

Көзнөктөрдь çанынса ағаштар, кьралар, çалаң çерлер өдүп турат. Kezik çерлерде ағаш темір çолго çууктар турат.

Кырең—çазьл сивилер, каяндардьн ак өңдү өңи, карагаждардьн кьзы өңдү өңи, аспактар, çузун-çууг çьраалар, кьрдьн edegindegi cecektelelel turat.

Ozo kacan-da мында çаан ағаштар волгон. Çе emdi olor yze kezilgen.

Кун туштык тала çаар угар bargan saьп, ағаштар там-la çогольр враадар

Oka суунь кесип çадьвьс. Мында çер там-la ак çалаң вольр враат.

Voronezтьн алдында ағаштар sranaj çогольр çат.

Евреде, көс канса-la көрүп çедер çерде, усь—кужу çок ак çерлер. Kezektej çерлерде le kicinek ағаштар çуукалар la сууактар çаар çаальр kalgan turup çат.

Усь—кују çok çer sajn sajbalyр турған буудайдың тууң талай сөјилip çat.

Kezekteј çerlerde cecekteр турған podsolnuxtu çalaңdar çarыk altың өңdy volыр ile—bildirip çat, vьzьр klaatkan arvustarlu vaxсарlar elesteliр turat.

Olordь evrede vaza onđь-ok tys çerler, kezekteј; kicineк çavьs төstөгөštөр-ly aş—kьralardың çalaңь.

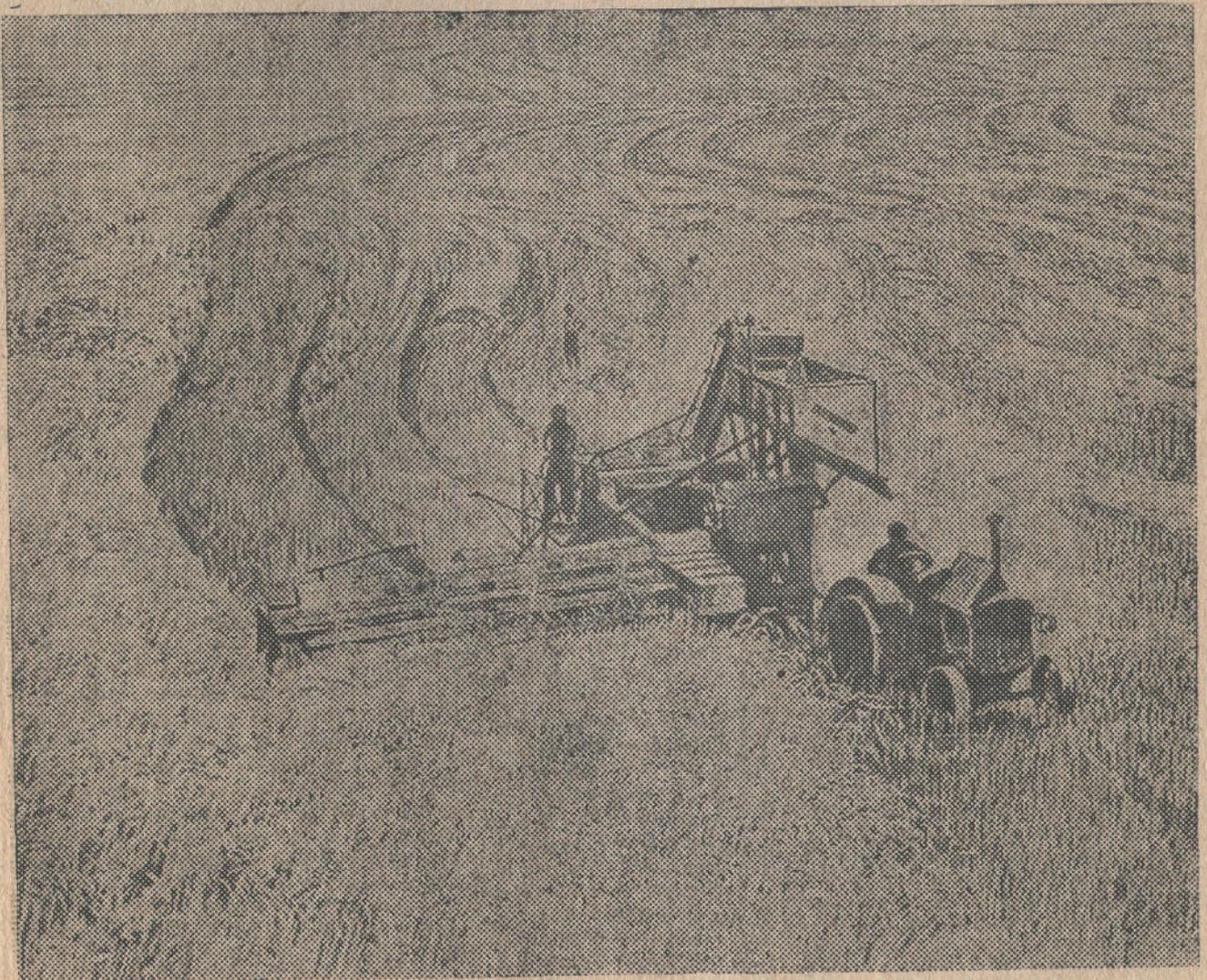
Rostovko çetre poezd aş talajының ortoзыңса vагыр çat. Zavod, aşтың elevatorь, çurt-derevne eles edet. Uсында oncoзь uсь-kuју çok aştu kьralardың ortoзына cөгө veret.

Kezik çerlerde aştь kezip çuury vaştalған.

Emdi kara—tovraktu cөldөrdiң çalaңdarың! vаstrazың syre-le aş kьra, pokos, sadtar, maalalar edip, vөlyр kojгон.

200 çы мыңың aldында cөldiң vudyzi vaza vаška volгон. Ol tušta altыңды sarь буудайлу kьralar çok volгон, vaxсарlar çok, kuzuk salған kьralar көрүпvejten, derevneler-de çok volгон. Korkuştu elbek cөldөргө kizi tijbegen, vudyn çatkan volгон.

Emdigi tušta cөldiң syrilvej vudyn artkan çerleri toolu as artkan.

Cөл çerde aştь komvajn-la kezip çuup турғань.

Çerdin ystynin vydymi. Fiziceskij karta çaar köryger: Kara-tovraktu cöldör turgen çalañdy tuduş-la nogoon öñdy vuduk-la vudup salgan. Kara-tovraktu cöldör çавьс—tys çerler çat.

Kazь bir çerlerde, temdekter ajtsa, kyn vadьş granitsanьñ, kyn cьgьş talada Volga suudьñ çanьnda la Ural tuularьññ çanьnda nogoon öñdy vuduktь sarь öñdy edip kojgon. Ol kreedegi çerde cöldördin ysti өrө көdryңi volo vergeni ol volor.

Baza Azovskij talajdьñ kyn tyndyk le kyn cьgьş tala ortozьnda sarь öñdy vudulgan temdekter var. Ol eñ-le vijik degen kara-tovraktu cöldördin kyn vadьş tala çaar çerler *Donetskij krjaz* (sьndarь) çadat. Telekejge adь cьkkan *Donbass* mьnda turup çat.

Kara tovraktu cöldör turgan tys çerlerdi vaşka-vaşka talazьnaң çuukalar kecip çat. Çe, ol çuukalardь geograficeskij kartada salva-gan, nenin ucun deze, kartanьñ masştabь syrekej oogoş volgon.

Agьñ suular. Cöldin kyn vadьş çalañdarьñ өtkyre, kajkamcьktu çaraş tolgoьp, çaan suular agьp tyşken:—*Dnestr, Dnepr, Don* onьñ salaazь *Donets*. Baza *Kuban', Volga, Ural*. suular Mьndagь cöldin çalañ tal—tyştyk çaar çавьzagan, onьñ ucun ol suular oncozь tal-tuştyk talajlarga tyzyre akkan.

Uraldañ kyn cьgьş çaar cöldördө agьñ suular as. Olordьñ oncozь Ov' suuga agьp tyşken.

Ol ajdьlgan agьñ suulardь kartadañ таар аьgar. Olor kajdañ vaştalьp agьp çat, olordьñ kazьzь-da volzo kandьj talajlarga tyzyp çat.

Klimat. Kara tovraktu cöldör SSRS-тьñ kynniñ tyştyk talazьnda çajьlgan. Onьñ ucun, Sojuzтьñ өskө talazьnaң mьnda cik çok çьlu. Kara-tovraktu cöldördө çajь syrekej izy, uzak volьp çat: 4-5 aj. Ol maj ajda vaştalьp çat. Çajьda kej kurgak turar. Çaaş syrekej as çaar. Kazь birde *kurgak* salkьñ sogor—ol izy kurgak solkьñ volor. Ol Turanskijdьñ çавьс çerlerineñ keler.

Kьskacak kystin kijninen kьş vaştalар. Mьndagь kьş agaştu zopaññ kьzьnaң çьmzak, kьska volor, çe kazь birde sook 20° çedip turar. Kyn cьgьş-la tyndyk talanьñ ortodon sook salkьndarь syrekej көp tyzer, karlu şuurganga derevnelerdi, çoldordь kyrter salar, temir çoldor-do toktoj verer.

Ças erte kelele tyrgen өdyp çat. Çaskьda karlu kьş өtkөн kijninde çerde-de, kejde-de cьk syrekej көp volor. Kyn kejdі, çerdin kьrtьzьñ çььdьp çat. Kьska өjgө ar—vytken vastra tьndaпьp çat.

Kancala, kyn cьgьş çaar, uragan saьñ, ancada-la kara-tovraktu cöldör talajdañ urap braadar. Salkьñ tamla cьk ekeleri astap braadar. Klimat tam-la kurgak volo verer. Çajla kьşтьñ vydymderi tam-la vaşkalana verer.

Vudyn cöldördin өзөр nemeleri-le tьndularь. Cöldin syrekej le çakşь өji—çaskьda volor.

Kьşтьñ koron soogь өtkөн kijninde mart ajda çьlu volor. Kar syrekej tyrgen kajьlar, cьk өdyp kalgan çerdeñ keen—çaraş өlөңdөri turguza-la cьgьp, cecekeri çajььp turar. Eñ-le ozo *pod sneznik* dep, vaza *tjul'pan* dep ceceker cьgar. Olor vьltьrgь çьlda ujazьna

војна аш волор немелерди җуур алган. Оныҗ кижинде җузун-җуур өлөндөр сьгар.

Җымзак кевистиж өлөндөрдиг ортозында арасандар, коңьстар, оной до өскө кurt—коңьстар кьжмьгылар җадат. Оlor kursak ведрег җововос. Оlorдыҗ kursagь ајландьра туузылас кirely буткен—сөлдиг өлөндөри.

Өркөлөр, тарвагандар, оной до өскө неме кемиреесилер җаантајьп усугар җат. Оlor vaza өлөң ottoor, оной усун оlorдыҗ-да kursagь велеп вољьр калар.

Кун тьсытк taladan {муң toolu җузун—җуур куштар келер.

Җаскь кунде кере—тузыне кей, куштардыҗ тавьштарьна җаңьланар. Ондьј көр канатту куштар сөлдиг өлөңиле, кurt—коңьс-ла азранар.

Җе udagan җок җай җедер. Кун syreкеј асу тижер, изу васталар. Җердиг кьртъзь кургај верер. Erte ськкан сөлдиг өлөндөри сесектер возојло салдыгыр, кургар калар. Оlor ezendegi җьлдыҗ војна аш волор немелериг тазьна тартьньр алган тузь вољьр җат.

Оlorдыҗ ordьна, кургак, изуге сьдаамал, vaza ськ, sookko өзөр өлөндөр өзур, сольр җат.

Сөлдиг көрзө, vaza җаскьдагызьна тьнеј keen кевистиж өлөңдү җадар, җе көвизи деже вашка волор. Сесектер

astagan, uzun, cicke, attьд kujrugьндьј, җалвратту төсты өлөндөр-лө tipcak syreкеј җаан өскөн.

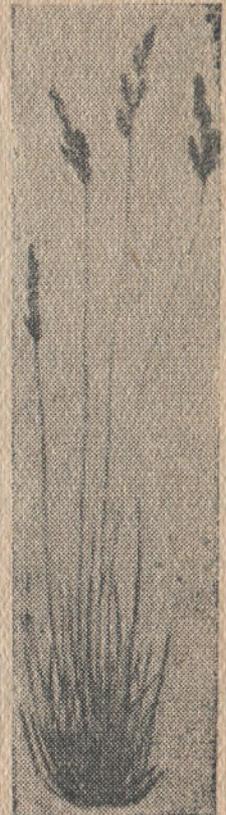
Җаскьда келген куштар сөлдөңьгвар варар. Сөлдө җук-ле сөлдиг куштарь artar: *drofa, talan, kelen, сөлдиг кан-керези*.

Җайдыҗ екinci вөлуғи васталды. Кун tam-ла асукорон тижет. Кейде кичинек-те ськ җок. Сөлдиг кубулганьп кизи тапьвас volo верер. Сөлдиг keen кевистиж вөктөр турган сесекту җазыл өлөндөр oncoзь җьлььр калган. Оlorдыҗ сесектери кургалан, yrenderi вьшкан, оlor җерде җурумин возодоло өлгөңгө водолду тузь boldь.

Изуге, кааңга век-ле деген өлөндөр artkan—*testy—өлөң, tipcak җу-*

Төсты өлөң

Типсак.

Дрофа (Уларь).

зун—çуур *vargaa* өлөндөр. Оlor-do кужур, саргалыр калган. Сөл emди сары—кырең өнды воьр көрүнер.

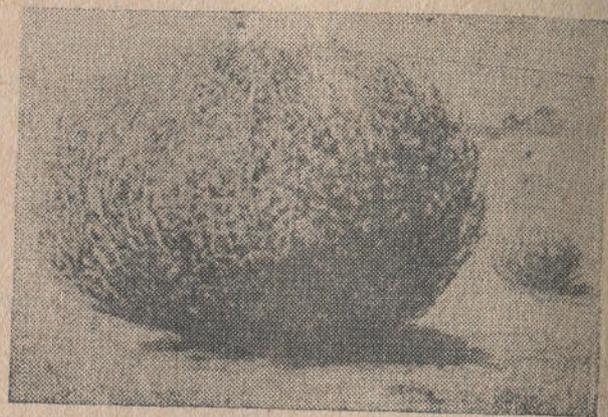
Ol tuzь cөldиң ne-le neme өзөтөн калгансы өји. Сөл een neme ошкош вилдирер. Çe тыште ың—шың тургань мекеси волор.

Кун сыгар алдында сөл тужмеенду волор.

Оноң—тынаң уурлы торлоолор учур сыгар. Өлөнниң ортозынаң узык—çок кurt—кoңьстьн уну угулар. Улам сайн өркөлөр сыгырзар. Сөldиң устыне, тевер neme vedrep, cөldиң мыркыди (kan-kerezi) кајыр çyрer.

Өркө.

Perekati—pole.

Онојыр турала изу çавьзай тызер. Sook salkьндар согорго вaçтаар. Кус келди уrenди сасылар өји boldь. *Perekati—pole* деп өлөнниң уrenи salkьн-la козо çалаңга учур, çerge уrenин сасыр çат. Куштардың, kurt-кoңьстардың уни снаңай çьльја veret, кемireeci тындулар кьшкаа веletenip çат.

Çerdиң кьртьзь. Ol, канса муң километрга сөјиле берген, сөл vastrazь каьң кьрту кара товрак волор.

Онды кirely elбек, аш—өлөң сырекеј vuder çаан кара товракту çerлер çer—telekejдеги oroondордың virуyzинде-de çок.

Канса ујеge, муң çьлдarga cөldиң çerine cөldиң каьң өлөндөри vудeten volгон. Ol өлөндөр çьлдың сайн өзур, кургар, çerde ciгip çадар volгон. Çак онојыр канса çус, муң çьлдардың туркуньна çerge өлөнниң ciриги çуulган; оноң ulam кара товракту каьң кьртьзь воьр калган.

Kara-tovrak—kara toвракту cөldиң төс çөөзөzi.

Korkuшту кужgek—кааң volbogondo, cөлгө torkodij keen өлөндөр өзөр, çакшь аш vuder, кандьла çузун kattar, маалаьң азь vuder.

Çakarular. Кара-товракту cөldөрдиң климаьң тајганьң климаь-la тындeгер.

Кара-товракту cөldөрдиң өзымдерин тајганьң өзымderи-le тындeгер

Кара-товракту cөldөрдиң өзүми çайдың туркуньна канайда кивилыр çат, кивисьндар veriger.

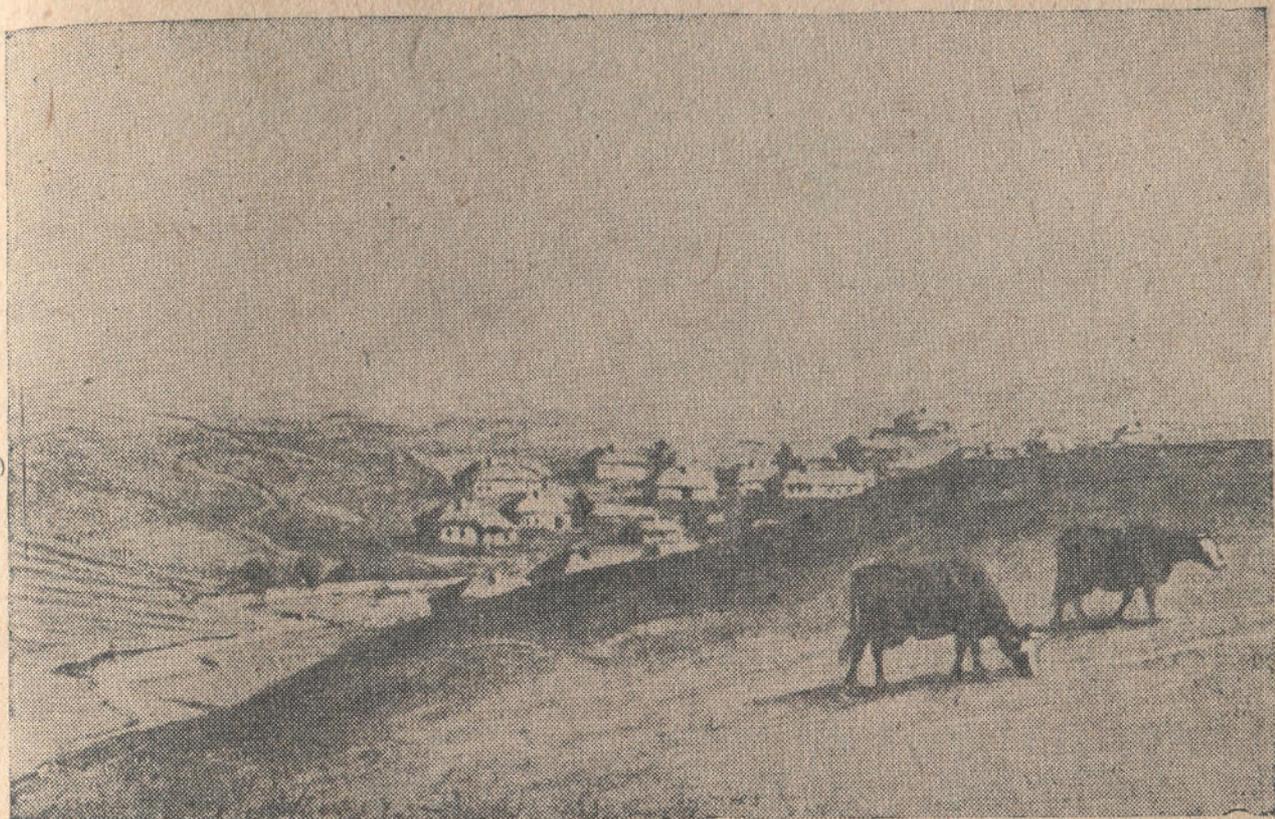
Агашту-ла кара-товракту cөлдөрдin çurt-алватъзь.

Агашту ла кара—товракту cөлдөрдin зоназьнда çurt алватъзь коју.

Ол çurtтың kezigi mal-aş-ла çаткан ulus.

Cөлдө derevneler çaan, çе оlor ураактаң көгунвей çат. Оlor қаçu çуukalардь çакалај, агън суulарга çуuk turup çат. Оlorго мьнда суu аларга çеңil.

Арагаş turасактаръ çergelej uzada cөјilip varган. Оlorдь тој-balkaşтаң edip çат.

Cөл çerdegi derevne.

Çurt-uluzьның kezigi zavodtordo, çuzyn—çуур predprijatijelerde, uczezenijeler-de işep çат.

Кольь vytken агаштуң зоназьндагыдь, мьнда çaan gorodtor var, fabrik-zavodtor көр. Temir çöldың linijalarъ туş ваşка varган.

Агашту-ла кара-товракту cөлдөрдin зоназьнда çаткан çurt-uluzьның көр саваазь *Ukrainetster—la orustar*.

Каан Rossijazьнда kol-kyci-le çatkandardьң oncoзьна çadарга kyc volгон. Ancadala, orus ulustарьнаң, көрө kol-kyci-le çаткан ukrainetsterge çadарга onоң-do kyc volгон. Оlor војьның төрөл тили-le kuucьндazar ucурь çок volгон, uczezenijeler-de oncoзьла orus тили-le kuucьндazar ucurlu volгон.

Ukrainets ulustьң valдарь orus şkoldordo yuener ucurlu volгон. Ukrainets тили-le vicikter sраңaj çок volгон.

Oktjabrdin revoljutsijanьң kijninde kol-kyci-le çаткан ukrainets ulustьң çурум-çадьнь sраңaj ваşkalangan. *Ukrainanьң sovet socialist respublikazь* vytken. Ukrainanьң çurt-xozjajstvoзь-la kul'tur-

пъј сугум-џадънъ тургеен џаранър џат. Украинанън хозџаственнъј ла кул'турнъј џазаль ваstra соџузтън сотсиалист џазальна џаан усурлу волър џат.

Украинанън совет сотсиалист республиказън картадан таар альгар.

Kara-tovraktu cöldördin mal-aş xozjajstvozъ.

Kara-tovraktu cöldөр—SSRS-тън аş vyder төс џерleri.

Kara—tovraktu cöldөр—ol kanca tymen gektar vaxcalu, sadtu, maalalu cöldөр.

Kara-tovraktu cöldөrdin төsty kul'turalary ең керекtyzi бу?

Буудаж

Кукuruза

Svekla

Podsolnux

Таңкъ

Көвөн

Oktjabrdън revoljutsijazъnan ozo kara-tovraktu cöldөrdin mal-aş xozjastvozъ kandъj aajlu volgonъ.

Oktjabrdън revoljutsijazъnan ozo kara-tovraktu cöldөrdin erkin cakşъ aş-къра işteer џаладаръ ромеşcikтердин, кулак-вајлардън колънда volgon.

Krestijandardън—orto-џatkandardън, џoktularдън işteer џерleri аs volgon, малъ vaza аs, џер işteer керекty џepselderi tutaktu volgon, мал одоор-ло sugarar џерleri џok volgon. Оньң усун олор tudуş-la kulaktardън, ромеşcikтердин колън џараџ, олорго кусун џидиретен volgon.

Krestijannън ook хозџайстволоръ ада-өвөкөниң ezizi-le işteleten volgon, онъң усун хозџайство tam коомојтър, џавъзар турган volgon.

Kara-tovraktu cöldөrdin mal-aş xozjajstvozън совет ваşкаару тузънда канайта көдырип, џапыртър џатканъ.

Kara-tovraktu cöldөrdin krest'jandarъннъ хозџайстволорън колхозторго virigip алды. Колхозторды тындыр, колхозсылардън сугум џадъннъ џарандыгарън syрекеј кичеер, турузър џат.

Kanca çys yren aş eder, baza öskö bydymdy sovhoztor tözөл-
gөн. Sovhoztor-degeni—mal-aştıң сьн-la fabrikazь volьp çat. Ondo
kandьj-la işterdi—kьra syrerі, aş cacarь, aş çuurь maşinalar-la işte-
lip çat.

Kanca çys maşino-traktornьj stantsijalarь bytken. Maşino-trak-
torдьң stantsijalarь, baza sovhoztor traktorlorь-la işter, көрымчылы
hozjajstvo tözөp, krestijan-kolhozсьlarga kollektiv volьp birikken хо-
zjajstvolordьң izin сьн çol-lo vaštaarьna volьзьp çat.

Kaaң-kujgekle turuzьp çat, baza maldьң şokсьlarь-la tartьзьp çat.

Aştь kezip çuur tuştagy öjdө cöldө.

Odessadaң ala 100 km kirezi cөл çer-le bis varьp çadьвьs.

Odessanь kartadaң таар альгар.

Kalgancь çьldarda cөл kanajьp kubulgan!

Çer-le sajnь çañ çöldor çazalган. Çoldordoң-ala eki çañьса
воjь-воjьппаң uraak emes cicke çazь çöldor cөjilip bargan. Ol өs-
kyrgen çьraalar volor. Olor kьralardь salkьннаң korular, kardь la
сьkть өtkyгbej tudup çat.

Çoldo yzyk-le çok neme tartkan avtomobil'der-le traktorlor tuş-
tazьp çat. Traktorlor воjьпньң kijninenь saldalar la tьrmuuştar, baza
benzin le kerosin, işmекciler oturgan avralar tartьp çat. Çoldь kuju-
lada kanca-kanca kur telefonньң savaktarь bargan.

Uraagьnda çurt көrynip çat. Ol maşino-traktornьj stantsija.
Kirpicteң etken uzun korpustar—garaztar çergelej turup çat. Ol ga-
raztarda kьşkьda kanca çys traktorlor, aş sogoton maşinalar, onondo
өskө çuzyn-çuur ilele альp çyreten çepselder turup çat Olordьң arь
çañьnda traktoristar, stantsijanьң işmекcileri-le sluzaçijleri çadatan
turalar turup çat. Orto tuzunda azanataң tura-la klub. Bis stantsijaga
tuşpej çadьвьs—ondo emdi birde kizi çok, een. Bis onoң arь, stan-
tsijanьң traktorlorь-la aş sogoton maşinalarь işter turgan çuugьndagь
kolhozтьң kьralarь çaar varьp çadьвьs.

Өrө көdyrylgen buluttьj тоozьндь la maşinalardьң ynin bis
uraagьпаң көгyp, ugup çadьвьs. Çuuktap keldibis. Kьrada aş
sogьp çat.

Traktorlorlo kьjмьktadьp evirip turgan aş sogoton yc maşina
işter çat.

Мьнда oncoзьla kolhozтьң çaan er-le yj ulustarь. Aş sogoton
maşinanь evrede bir vөlyk yj ulustar. Kezegi vuular cogьp salган
snaptardьң ystьne сьgala, olordь cecip varavan çaar verip çat. Өs-
kөлөri deze, sogьlp, arulalp kalgan yren çьrlap төgylip turgan
maşinanьң aldьna taarlar tudup çat. Onoң өskөлөri idirgenniң arь
kujuna yzykle çok çergeleze taarlar tazьp çat. Мьнда yrendi sor-
top çat.

Aş sogoton maşinalardьң icinenь yzyk le çok yren-azьn sogьp
salган kuru salamь төgylip turat. Yj ulustar salamьn maşinadaң
arь tьrmap uradьp turat. Er ulustar ol salamdь epty koldorь-la альp,

çuugьнда турган presske онь салыр çat. Bir minuttьң vazьnda salam presstenь altьn өңdy çaan tjuk (koş) volьp cьgьp turat.

Өj—өjinde neme turtatan avtomobil'der kelip, yrendy taarlardь olordь elevator çaar арагьp çat.

Iş, fabrikadagьdьj, volьp çat.

Kolxoztьң aş sogorь-la tanьzala, bis onoң aгь elevator çaar çy-гyp ijdivis.

Elevatorgo çetre 5 km, vastra vu çol-lo taarlar salgan maşinalar-la sokon aştu avralar өtkylep turat.

Kyjgek-kaaң-la çenizeri.

Kaan vaşkaru tuzьnda Rossijada kara-tovraktu cөldөrdiң kanca tymen gektar aş-kьralar kyjgek—kaaңga kaдьp, kyjyp kalatan.

Kyn cьgьş tala keltegejinde cөldөrdiң aştarь kurgak salkьnga kurgajtan volgon, vuudajdьң kьlgazь çuugьlala kurgap kalar. Çal-braktardь izy suu-la vьzьгьp kojgon neme-cilep caldьgьp, kurgap kalar, aгvustьң, dьnjalardьң saptarь kurgaj verer, aгаştьң çijlekteri caldьgьp, yzylele çerge tyzyp kalar.

Onдьj mal-aştьң hozjajstvozьn korkuştu yreer çetker-le sovet vaşkaruu kajralь çoktoң çenizip, tartьzьp çat.

Kyjgek-kaaңga aldьгьşpaj өзөтөн nemelerdi kiceep өskyrip çat.

Çerdiң kьrtьzьndagь cьk kurgavazьn dep, çerdi syrekej kiceep işteeri ucun çenizy volьp çat.

Çerdiң kьrtьzьnaң көp cьk cьgara tartьp, çerdi kurgadьp turgan cөp-өлөндөр-lө çenizyy өtkyrip çat.

Çalaңga kanca-la kirezi көp kar artarьn kiceep çat.

Syrekej kyjgek-kaaң rajondordo suaktar cьgarьp çat, kanaldar (kazьntь kooldor) çazaj-la, çuugьndagь aгьn suulardan, көldөрдөн suu aгьzьp, suuktar çazap çat.

Altьgь Zavolozijaньң çerleri suularь çok kurgak çerler. Olordo aгьn suular, өskө-dө suu alar çerleri çok. Çaantajьn kyjgek-kaaң, izy kurgak salkьn, тоozьndu şuurgan volor.

Suu çok kereginde kin vytken kara tovraktanь aş as vyder. Çaaş çok çyldarda aş-kьra kyjyp kalar, ak çerleri kyje-le een çer volьp kalat.

Kanca million gektar aş vytkedij kara-tovraktu çakşь çerler te-gin çerge çada kalat.

Ol çerlerge kanca million tsentner vuudaj aş edip alar ucuriu çerler volgon. Çaңьsla suu kerek.

„Zavolozijaньң kara-tovraktu cөldөri SSRS-тьң kol-kyci-le çat-kandarьna aş verer ucurlu“ dep Kommunist partija turguskan.

Volga suuzьna Kambьşinьң çuugьnda çaan vuuk vuuj-la, çaan ijde-kycty gidroelektrostansija eder dep şyulte var. Vuuk-la elektri-cestvonьң nasostorь (soormolorь) suudь Volgola өrө көdyrer, volga-ньң suuzь kazantь-kanaldarьla Zavolozijaньң çalaңdarьna çajьla verer.

Altьgь Zavolozijaньң kara tovraktu kьrtьzь suulu volor, syre-kej көp vydymdy aş verer.

Savolozijaň geografija kartazь vaza kubula tyzer—onyň talazьnaň „suular“, „suuaktar“ kecire agar, çaňdaň „kөliceкter“, „kөldөr“ byder.

Камьшин gorodть kartadaň таар альгар.

Казьр алар тuzалу çөөзө, vaza promьшlennost.

Кара-товракту cөлдөрдin zonazь çaňьs-la кара товракка vaj emes. Оныň aldьnda syreкеj kerekty казьр алар тuzалу çөөзөлөр çадьр çат—ancadala таş көмыр-le темір руда көр.

Donetskij krjazть kartadaň таар альгар.

Donetskaj krjazть kartadaň таар альгар.

Ol таş көмыр vytken çerlerdi *Donetskij таş-көмырдin bas-sejnaзь*. emeze *Donbass* деп adap çат.

Donbasстыň кун vadьзь çaar, Днепр суудьн ol çaňьnda, *Krivoj Rog* degen gorodтьн çuugьnda, vaza Кьымньн çарьmortольгьnda, *Kerc* gorodтьн çaňьnda syreкеj көр *temir ruda* çадьр çат. Кьым деп çарьmortольктаң tus альр çат.

Мьнда ajдылган темір рудалу çerlerdi kartadaň таар альгар.

Krivoj Rogть-la Kerc'ti таар альгар.

Makeevnъn zavodь.

Donbass, Krivoj Rog. Kerc' syreкеj çaan promьшlennostu rajondor volьр çат.

Ondo канca çys таş көмырдin şaxталарь, темірдин rudnikтарь, metallurgijaň zavodторь var.

Donbass ozogьda la emdigide.

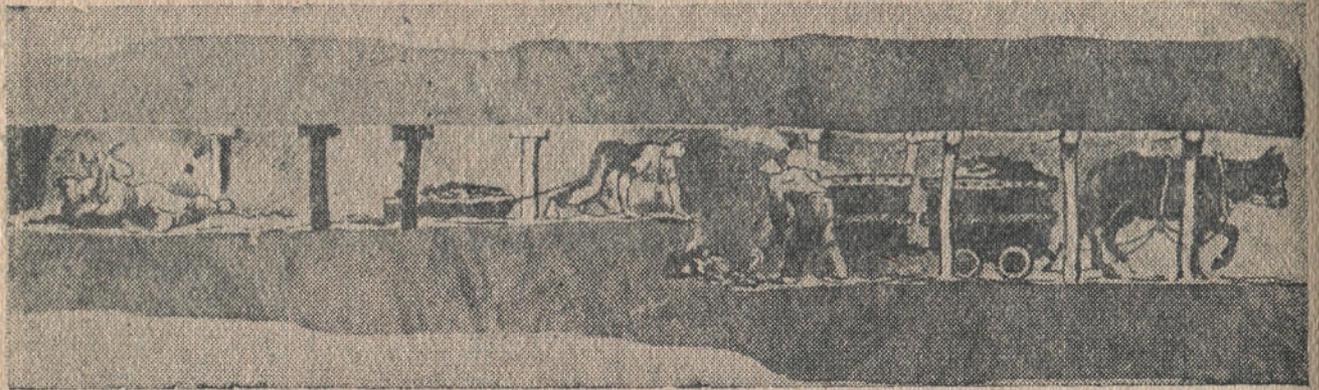
Donbass tuduş-la emdigizindij volbogon.

Ozogь tuşta mьnda een, alvatь çok çer volgon, çajgьda kunge kujur kalgan cөldөр çadatan.

Kaa çaa kavьruda yurly kojlor çyreten, anda-mьnda emeş aş-kьra casьp kojgon çadatan.

Çerdegi syrekej elbek taş kömyrdi kizi kereksibes, tegin çadatan.

Өtkөн çys çьldьң ortozь kiredе temir çoldor çazalьp, promьş-lennost' syrekej tyrgen ködyrle verdi. Odьrar neme, temir kerek volo verdi. Donbasstьң taş kömyrin, temir rudazьң kapitalistter tur-guza-la vilip aldь. Donbasstaң çer sadьp alьp, metallurgijanьң za-vodtorьң edip turdьlar. Kanca tymen tyregen krest'jandar ol orto

Taş kömyrdiң şaxtalarьnda ozogь tuştagь iş. Kömyr oodor kəranuj çerde, işmekci calkojto çadьp alьp kömyrdi oodьp turgan. Cicke, çavьs koridorlor-lo taş kömyrdi kol canak-la vagonetkalar çaar tartьp turgan. Kömyrly vagonetkalarдь çala-tyndu atter өrө ködyreten çer çaar арагьp turgan.

çuulьp şaxterlor volьp metallurgijanьң zavodtorьna işmekçileri vo-lьp iştejgilej verdiler. Zavodtorьң korpustarь vytti. Çyzyn-çuyr çer-lerde donnalardьң ьstarь cөjile verdi. Çer-le sajnь temir çoldьң rel'salarь cөjile verdi. Ol rel'salar-la taş kömyrly, rudalu vagendor cуvaşть.

Çerden kaskan turalar, çapaştar şaxtalarдь, zavodtorь aylan-dьra tyreңi gorodtьj volьp tura verdiler. Ondo işmekçiler çattь.

Olor sutkazьna 13 castaң cьktu şaxtalarda işteп turdьlar. İşti vastrazьң kol-la iştegen. Kajlo-la, çarkьş—olordьң vastra çepselderi.

Şaxterlor vojnьң izi ucun syrekej as çal alьp turgan, olordьң kyci-le kapitalist-eeleri vajьp turgan.

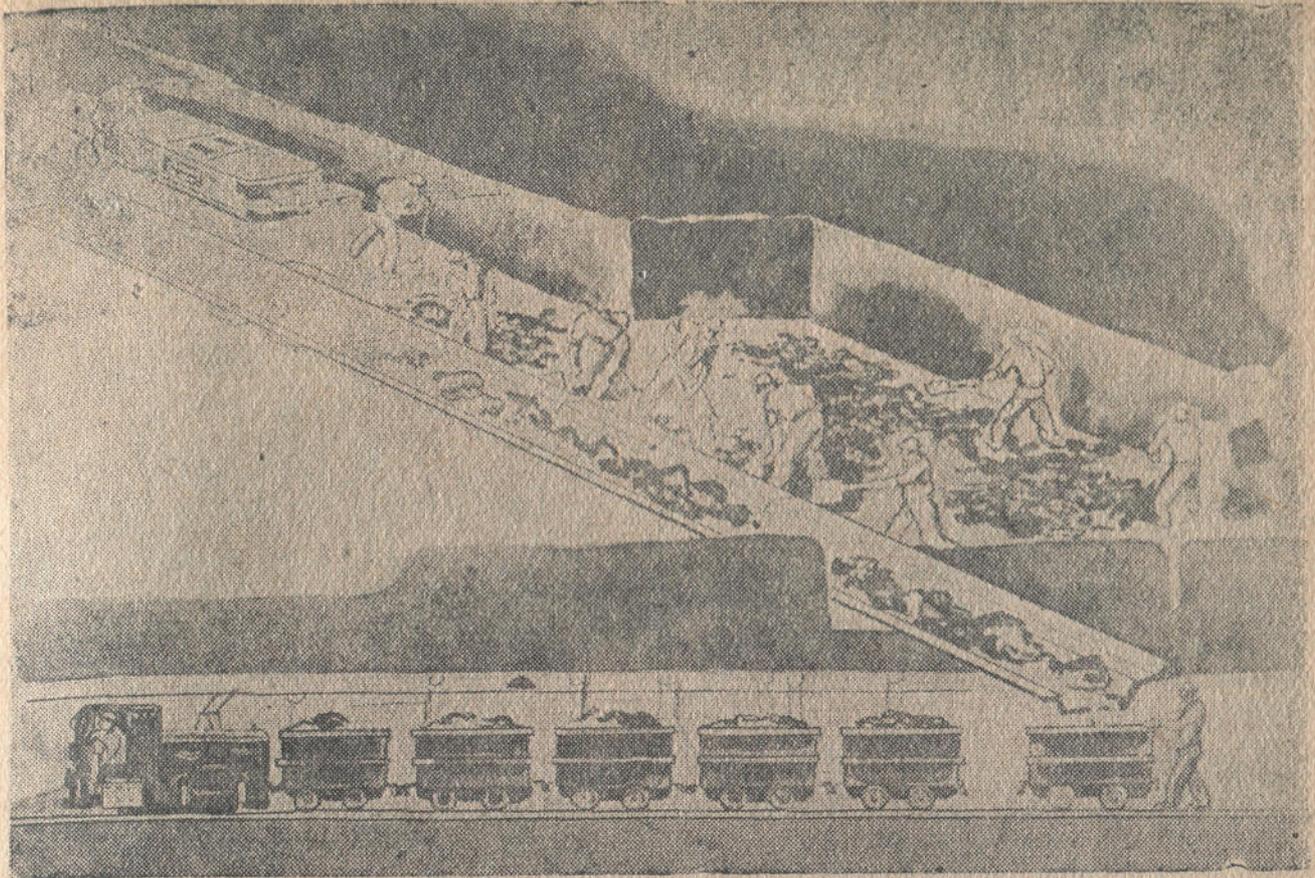
Ozogь Donbasstь emdi tanьvas.

Оньң ozogь eeleri—kapitalistterdiң izi-da çok.

Ar-vytken vaj, көр çөzөzi, Donbasstьң şaxtalarь, zavodtorь vastrazь Sovet sotsialist respublikanьң çөzөzi volьp kalgan.

Taş kömyrdiң bir kanca çañ şaxtalar edilgen, çañьrtьp, elve-dip, vaza çañьdaң metallurgijanьң zavodtorьң çazagan.

Şaxtalardagь işteer işti vaza sraңaj çañьdaң çañьrtьp çat.

Teş-kömürlerdin şaxtalardagь emdig i iş. Elektricestvo ottu çaan ştol'njada brigada işter çat. Taş kömürdin kadьn örymdejten maşinala kezip çat. Mexaniceskij örymle örymder çat. Adьlar neme salьp çat. Kömürdin kadьn casьrtьp çat. Kömürdi kyrek-le kьja etken zolov-ko taştap çat. Kömür vagonetkalar çaar cьlp çat. Elektrov ozordь öre kьdyreten klet' çaar tutьp çat.

Kөp toolu taş oodor maşinalardь şaxtalarga tyzyrgen. Emdi bastra iş maşinalar-la iştelip çat. Şaxterlar çaььstaң iştevej, birigip alьp brigadalar-la işter çat.

Donbasstьn işmekcileriniң cьrym-çadьzь-da kubulgan. İşmekcilerge çarьk, ooru-çovol çok çadar turalar edip kojgon. Kajdala tekşi stolovojlor, fabrika-kuxnjalar, detsadtar, jasljalar belen. Turalardь ajlandьra parkalar, agaştar oturgьskan. Onco vodoprovodtor, kanaldar edele suudь agьzьp kojgon, mьlcalar edip salgan.

Dneprdagь elektricestvonьn stantsijazь (Dneproges).

Dneprogestь kartadaң taар alьgar.

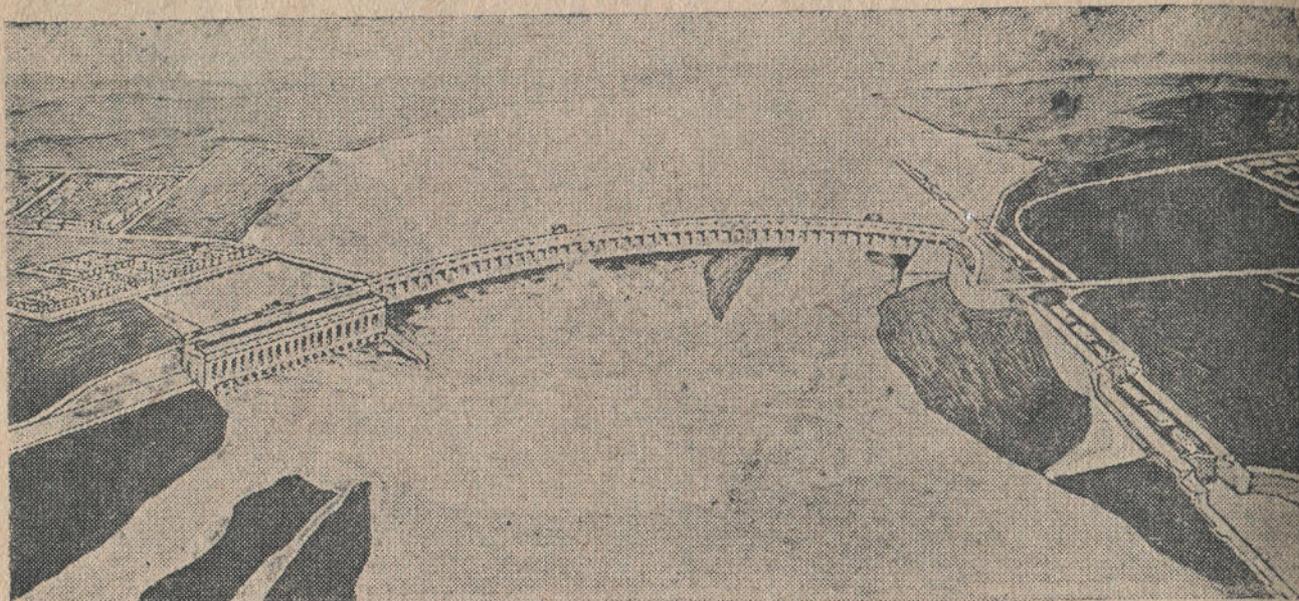
Donbass-la Krivoj-Rogtьn şaxtalagьnьn, zavodtoгьnьn kanca muң maşinalagьn kьjmьktadarga syrekej көp ijde-kyc kerek volьp çat. Emdigi çazar çatkan, çaььdaң çazaarga turgan çaьь zavodtor, şaxtalar vьtse, onoң-do көp ijde-kyc kerek volor.

Ondьj көp ijde-kycti kajdaң alar?

Korkuştu çaan ijde kyc ar-vьtkenniң voььnda, çaььnda-la tegin çatkan emtir. Ol—Dneprdьn agьn suuzьnьn ijde kyci.

Ucardaң-ucarga, tařtaң-tařka sogььp, ozodoң veri mьnda Dnepr-dьң zuuzь carкьndaьp, agьp řatkaп volgon. Oньң suuzьп řaңьs řerge tujuktaj-la syrekej vijikteң tyzyrze, ol suu syrekej řaan iřke cьdaar ucuriu volgon.

Bařkarudьң řakьltazь aajьпca inzenerler kanca řьldarga ulaj, Dnepr-dьң suuzьпьң ijdekycиn kanajta kolgo tudarьп řinzilep iřtegen, oньң kijninde Dneprga vijik vuuntь edele, oньң aldь orto gidroelektricesivonьң stantsijazьп eder dep řuyp tapkaп.

Dneproges.

Beř řьlga, kanca muң iřmekciler, inzenerler tьп-tyzi-le Dnepr-la kajraьь řok kyrezip tartьzьp turdь.

Vuuntьпь ederde syrekej katu, kyc iř volgon, korkuřtu katuga keliřken.

Suudь agař-la vařka tujuktap vuuj-la, oньң suuzьп soolto sor-dьpьp turar iřter volgon, ondo iřtegen ulustar tuduř-la suu vuzulala onco iřti oodьp varvazьп dep, iřtegen ulustь agьspazьп dep, korkьp turar řaңdu volgon edi.

Dnepr-dьң suuzьп tujuktap vijik vuuntь-la vuuj-la, vuuntьпьң řaңьna gidroelektrostantsija tutkaп

Dnepr vuukka vuulьp tyule-le, elektriceskij stantsijaпьң turvin-darь turganь řaar keң temir trubalarь tьmьп agьp vergen.

Suu korkuřtu kyctenip temir trubalar-dьң icine kijdire agala, turvinпьң kanatarьna sogьlarda, oньң tegelikterin evire vergen. Elektriceskij mařinalar iřtej vergen, elektricesivonьң ijde-kycи emikterge řajььp varala, oпоң arь elektrostantsijadaң tuř-vařka tarkaj vergen.

Dneprogestьң elektricesivonьң ijde-kycи 18 million iřmekciler-diң iřteer izin vudьrer kyctь volor. Dnepr-dьң iřteer izi řaңьs-la Donbass-la Krivojrogtdьң fabrik-zavodtordьң, řaxtalardьң mařinalarьп kьjmtьktadar emes. Dneprga řuuk řaңь zavodtor vudьp řat: Coj urar, volot urar, aljumin' eder, mařina řazaar, ximijaпьң. Olor vaza Dneprogesteң iřteer.

Dnepr-dьң korkuřtu ucarlarьп tyylgen suular vьktьp kojgon, Dnepr-dьң vastrazьna paroxodtor-kerepter řьrer volьp kalgaп.

Dneprдың қакалай выткен суузы̆ çok, кyнге кyжyп калган сөлдөр қаар Dneprдың қаказьнаң каналдар казар. Ol каналдарга суу возодор. Өлy сөлдөр тындапыр сыгар, сырекей көр аш ондо выдер.

Dneprogenes çetkil ijde-kyci-le iştegen тушта sovhoztor, kolhoztor сайьн elektricestvo varar, ol тушта sovhoztordьн, kolhoztordьн çалаңда-гына elektricestvonьн салдаларь işteer.

5. KURGAK CÖLDÖRDİN ZONAZЬ.

Kaspijskij talajдың тындык talazь қаар, Volga суудың eki çaka-зында төмөн çавьстaj, vaza оноң арь кyп-сыгыь çаар Кьдатың гра-nitsазьна çetre, кyргак сөлдөр çадыр çат.

Kurgak сөлдөрдi kartadan таар алыгар.

Kurgak сөлдөрдө.

(Çогыксыньн pis'mo-вiciginen).

Kurgak сөлдөрдө мен eki aj volgom. Meni evrede, канса-ла кirezi көс көрyп çetkence, usь-kuju çok bir тыңej ak-tys çerler сөj-илip varган. Сөл çaskь сокьр çазалду volьp uzak турваган. Оньн çарьк өңдy ceceкteri удавай-ла ceceктер возoj берген, çajдың ва-таркь izy кyндери çазьл өңдy өлөңдөрдi кургадыр салган. Кyпниң сырекей izy çаркьпыньн алдында acu-өлөң-лө (polьн') varгаа өлөң алдыгыраj турган. Сөл сарь-воро өңдy, тоозьнду volgom. Çаан сalkьп yzyktelip kelgen тушта тоозьн, vuluttьj, өрө көдырылip, сalkьп-ла козо варьр турган.

Тындyлар izyдең çазьнгьлаj берген. Çаңьс la keleskender acu-өлөңниң ортозь-ла eles edip çyrediler.

Өj-өjinde vuluttar kajnar сыгыр, çalkьндар, теңери кyркyреп турар, çааштың ва-таркь коозьр тамсыларь тызyp турган. Çе yzyktelip kelgen сalkьп vuluttь көндыре арагыр турган, сөл eski-le аажьнса кургак, тоозьнду артыр турат.

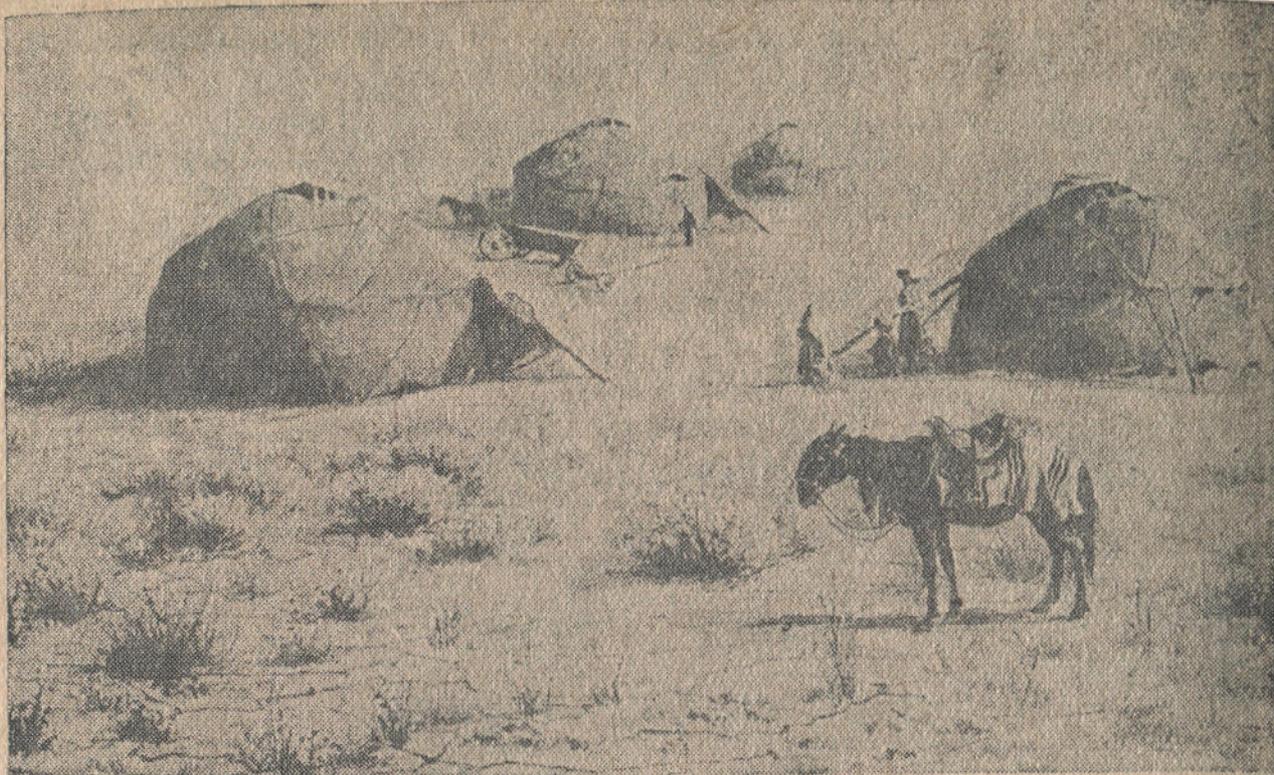
Сөл-лө anda-мында ak temdekter—кyçurlar elestelip турган. Мындагы çерди tus-кyçур çука katla қаар турган, оноң ulam кар тыşkendij volьp көрyнер.

Каа-çаа çерлерде кyнге тусту көлдөр мызьлар турган.

Çurt-ulus çok, een volgom. Uraakta каа çаа казак улустың аjыларь көрyнyp турган, olordь evrede аjгырлу малдар-ла yyrly kojlor турган. Kezikte ak вайкандар-ла шыңzileeci-razvedcikтердиң өгымдеjтен вийик çерleri elestelip турган.

Kurgak сөлдөрдiң ar-выткени.

Çердиң ysti. Kartadan көрыгер: кургак сөлдөрдiң ysti текши бир тыңej emes. Kurgak сөлдөрдiң кyп vadьш keltegeji-çавьс tys çer, ol Kaspijskij talaj қаар çавьзар çат. Кyп сыгыь keltegeji—çавьс кьрлар-лу вийксы tys çer.

Kurgak cöldö.

Kurgak cöldördin tys çerleri ozo kacan talajдың туви болгон. Онь тусту көдөр, тус өдүр калган ucastok çerler-le çerде учурап турган курт-коңыстың çадьнь (rakovinalar) темдектер, айдьр çат.

Klimat. Kurgak cöldөrdө çaj, kara tovraktu çerлердин çajьнап изу-де kurgak-ta volor. Atlanticeskij теңистең kurgak cöldөргө çьлу-la ськту salkьп kaa-çaala çедип çат, çajьда-дезе çааш sраңaj-да çок. Kurgak la izy salkьп çаантаjьп sogor. Izydeң çer kurgap çагыльр турар.

Kara tovraktu cöldөrdьzindij кьş тьнда кьска, çе ondogьzьнап кату volor. Кьşкьда çаантаjьп шуургандар турар. Кьşтьң ucьнда тозон volьр—vастра col тоş-lo çавьльр çат.

Агьп сууларь. Kurgak cöldөrdө агьп суулар көр çок. Olordьп ең-le çаандарь: *Volganьп*, төмөңгi ucь, *Ural* la *Емба*.

Çajьда агьп суулар syрекеj таjьзар çат. Çajдың ucьнда Ural degen çаан суу-la kerepter çyreri кьcke kelizip çат. Таjьс суулар sраңaj la соольр çат. Kurgak cöldөrdin сууларьньп көр savазь talajга агьр çетпей, kumaktarga çogolьр, emeze kicy көдөргө kirip çат.

Ol аjдылган суулардь kartadaң таар аjьгар.

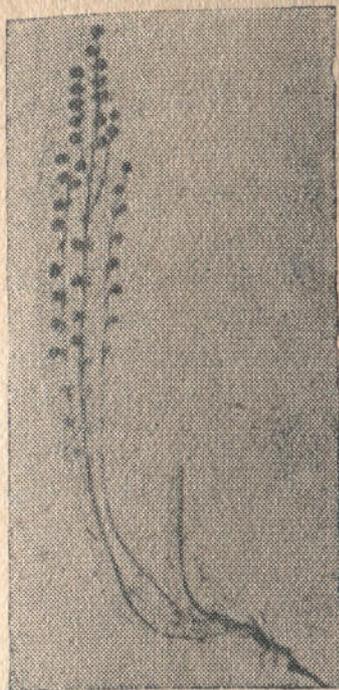
Өzymder. Kurgak cöldөrdin өzymderi, kara tovraktu çerлердин өzymindij, çастьп, çajдың-la кьстин туркунуна кубулуп çат.

Çе тьнда, аncadala кьjгек-kaаңга алдырьспас өzymder өзүр çат.

Erte çаста, kar кайльр, çerдин кьттьзь ськталган la soondo, volcok-sogono оşkos tazьldu өzymder—podsneznikter, сарь-la кьзыл тjul'pандар тыргеен өзүр çат. Kurgak cöldөр кьска өjгө çазьл өлөң-le çавьльр çат.

Çе çас изу, kurgak çaj-la тыргеен selinip çат. Tjul'pандар ceceктер vozop, calдыгьр çат, өлөң кьjүр çат. Olordьп ordьна, kurgak суур өzymder—çьтту, voro өңдү *acu-өлөң* (*polьп'*) өзүр çат. Olor кьл оşкоş ucуктар-la çавьлган, оньң ucун воjьньп сьгьп ас çajладьр

çat. Onoñ öskö *töniñ tegeneği* dep—ook çalbraktu, uctu ijnely ölon, vaza kujgek-kaañnañ korkkvas çy-zyn-çyur *vargaalar* özyp çat.

Асу-өлөн (рольн')

Kurgak cölderdin özym-deri uzun tazyldu volor, olor çerге tereñ özyp, onoñ çerдин сьгьп tartьp çat.

Olor војь-војьнаң uraak turup çat. Olordьñ ortozьnda izydeñ çarььp kalgan kuru çeri көrynip çat. Çerdin кьртьзьnda tus көp çerlerde—*soljanka* dep vaška çyzyn özymder ucupap çat.

Çerdin кьртьстарь. Izy kurgak uzaak çajdañ la özyp turgan özymder sujugьnañ ulam, kara tovraktu cölderdөñ vodozo, çerde cirigen neme onды көp vudyp volvoj çat. Kurgak cölderdin кьртьзь көp savaazь *kyren*, bir emeş cirigen nemely volor. Kuçurluda кьртьстар ucupap çat. Olor el-bek tusla өдyp, шиңep kalgan.

Soljanka dep ölon.

Тьндularь. Kurgak cöldөrdө çoon тьндular as. Tyrgeen çy-gyret *sajgaktar* ucupap çat. Çiir kursak la, icer suu vedrep olorgo el-bek çer өдөр kerek. Bөө-rylerdin tavaruunañ, olordь tyrgeen çorьgь ar-galap çat. Kara tovraktu. cöldөrdөgidij, kurgak cöldөrdө neme kemi-reeciler—*өrkөлөр*, onoñ do öskөлөri көp. *Keles-kinder* le *çьlandar* тьнда көp, kurtkoңьstar-dañ—*segertkişter-le ap-sandar*.

Sajgak dep an.

Kurgak cöldөrdin тьндularьньñ өңи, vazakynge kujyp kalgan cöldөргө тьңеј, оньñ ucun olor vacyт көrynves, vildirtves.

Çakarular Kurgak cöldөrdin klimadyñ kara tovraktu cöldөrdijn-le тьндeger. Kurgak cöldөrdin özymderi çastañ ala kyske çerте канajta кувььp çat, кии-сьндар veriger.

Kurgak cöldөrdin кьртьзьп кара tovraktu cöldөrdijnle тьндeger.

Nenin ucun kurgak cöldөrdө cirigen neme as?

Kurgak cöldөrdin özymderiniñ le тьндularьньñ vaška vutken vudymi канды киисьндар veriger.

Kurgak cöldördin albatъ-çony.

Syrekej elbek-çajm vytken kurgak cölderde ozodon veri *kazaktar, kalmьktar* çurtagan.

Olor kajda çatkanь, 119 listen kartadan көryger.

Olor mal azragan—kөp yurly kojlor, çыкь mal, төө azragan albatъ. Kurgak cöldördin nele өзөр өлөң-cөvi tutak, kultur-da volzo, төөdi, kojды, kursak taldabas тоозь çok көp maldardь ol cөldөр azrap çat.

Maldь kursagь tojдыra otkororgo cөldin elbek çalandarь ke-rek. Onьң ucun kazaktar, kalmьktar çajgьda çerdeң—çerge maldьң odorьñ vedrep көсүр çat. Odorlu çerge көсүр varala, mal odoor kelışken çerdi taldap альр, kijis ajьldarьñ tudup alar, ondo mal өлөң-di yze çivejince çadьp çat.

Kьstularga көсрөs turgun çurttar çazar çat. Ondьj ajьldardь valkaştь tezek le альştьra vazala çazar çat.

Kazaktardьñ көcizi.

Çatkan çurtть (auldь) evredegi өлөңdi mal yze otojlo tepsep salgan. Öskө çerge көcөrgө kerek volьp vardь.

Ajьlda (aulda) erteneң ala tyjmen voldь. Uj ulustar vajkandar-dь çuup, kevisterdi, төзөк çastьktь, kazan ajaktь çuundadьp çat. Er ulustar avralarga neme salьp, төөлөр koştop çat.

Oncozь belen. Çerineң kьjmьktar çadьlar.

Carlar çekken avralarda uj ulustar-la ook vaaldar varьp çat. Olordьñ kijninen arajьnaң төөлөр vazьp varьp çat. Olordьñ өrkөş-törinde tyre çuup salgan vajkandar koştop salgan. Төөлөrdi eecij attar-la ujlar varьp çat. Kijninde—yur kojlor lo eckiler. Avralar cь-ңьтьp çat. Kojlor maarap, төөлөр kьşkьтьp, ujlar mөөөрөp, attar kiş-ter çat. Baldardьñ yngyr ynderi ugulat.

Bastra karavannьñ aldьnaң atka minip algan Avaj çortьp vraat. Öskө er ulustar, vaza taң attular, varьp çatkan karavandь kurcaj çortкьлар çat.

Çe kyn azarьna çedip vraat. Buluttar altьp-kivakaj өңdy volьp vraat.

Udavas karaңuj kirer. Avaj temdek verip çat, caravan konorgo toktop çat.

Taң erten, kyn cьgar la tuştа, vaza katap çorьk.

Tynge vaza katap konorgo toktoor.

Sөлөzin өлөңdy tus çok suulu, maldь çakşь semirte azrap alar çer çaar caravan төrtinci kyni varьp çat.

Ucьnda vezinci sutkazьnda uraagьnda көl surkuraj verdi.

Suudь amzap көrdiler—çakşь, amtandu emtir. Evrede өлөң-dө koju, көk.

Mьnda toktoorgo çөптөštiler.

Ajьldardь turgustь, çurt (aul) belen.

Çurtть evrede çer sajьñ attar, ujlar, eckiler, kojlor çyrgilej ver-diler.

Olordoң cөл cokurlanьp turat.

Їirme kirezi kazьr ijter yur maldь kydyp җat. Bajkandardьң aldьnda ottor kujyp җat, ondo neni-de kajnadьp җat.

Ajьldardaң kiziniң җyzyne ьs sogot, askь kumьstьң җьдь җьtanat.

Kurgak cөldөrdiң alvatьzь Oktjabr revoljutsijazьnan ozo kandьj җyrymdy җatkan.

Ғајым vytken җaan cөлгө kanca җys million mal azrangadьj җer volgon.

Ғe ondogь kynniң aajь mal tudarьnda җaravaj turgan. Kujgek-kaaңga өlөң kujyp kalar. Ғuka karlu kьs volgondo tozoң volьp җat җerdiң ysti kalьң toştu volor, mal өlөңгө җedip volbos, җьlkь-da mal өtkyre ol toştь carсьp volvoj turar. Ol tuşta mal kursakka җedinvej өlyp turar, onь „dzut“ dep ajdatan. Onoң өskө malga sapku sibirdiң jazvazь, vaza-da өskө kьrgьp ootular tavьla verer.

Bicik vilbes karaңujda җatkan көckyn alvatь ar-vytkenneң ka-maandu җyrymdy volgon.

Maldьң kьrgьp ootularь-la turuzarьn olor vilvejten.

Mal oorygan tuşta, olor argazьn tapaj, arga-җokto төlgөөci emcilerine varьp, volьs surap, olordьң emdegenineң tam arь җьgm-dalьp җadar, ooru-җovol көптөөр, mal kьgьlar.

Kurgak cөldөrdө suu alarь syrekej kyc. Syrekej tereң kazьntь suu kazar kerek. Cөldiң җakşь kazьntь suularь vajlardьң kolьnda volgon.

Ғoktulardьң eş neme vilbezi, karaңuj җatkanь vajlarga tuzalu volgon. Kancala көp mal kьgьlza, kancala katu volzo, anca-la vajlar tam vajьp, vatrak-җalьylarь-kөптөp turatan volgon.

Kaan vaşkaruzь cөldiң көckynderiniң җurt-xozjajstvozьn тьңь-dar keregin kicevejten volgon.

Karьn kurgak cөldөrdiң alvatьzьn tyredip turatan: olordьң кө-сур җyrer malьnьң odorlorьn vlaap alala, orus көckynderge verip turatan.

Cөldөrdеgi көckynderiniң җyrym-җadьzьn җarandьrар kereginde,cөldiң mal azranarьn көdyrerge sovet vaşka-ru neni edip җat.

Sovet vaşkaru kecegi көckynderdiң җyrym-җadьzьn, xozjajstvozьn җarandьrarga, maldьң өzumi көптөдөrineң vaştap җat, ne de-ze?—ol alvatьnьң җadьzьn җarandьrарь mal volьp җat.

Ғe tuduş-la arь-berі көсур җyrze mal xozjajstvozьn көdyryp volbos.

Ajdarda Sovet' vaşkaru көckyn alvatьnь turgun җurttu derev-nelep җatsьn dep җөптөp turu. Turgun җurttar төzөөр kerekke Sovet vaşkaru көp volьs verip җat.

Birigip өlөң ederge, өlөндөр casьp өskyrerge nөkөрlikter төzөp җat, җонньң җьlu kazagalарьn edip җat, җонньң kazьntь suularьn ka-zьp, vuuktar җazar җat. Mal emdeer punktар edip җat.

Kөскүн албатының кул'туразы көдырер керегинде, „кызы аялдар“, ваза şkoldor едip çat. Bol'nitsalar çazap çat.

Kurgak cөldөргө аш-кыра иштеерге çаравас, çе малды cөлгө кан-са-да çys million toolu azraar.

Maldь kiceep azraza cөldiң xozjajstvozь toozь çok көp etti берgedij turu.

Kurgak cөldөрдө sovxoctor tözөlip çat, mal azrar sovxoctor vudyp çat.

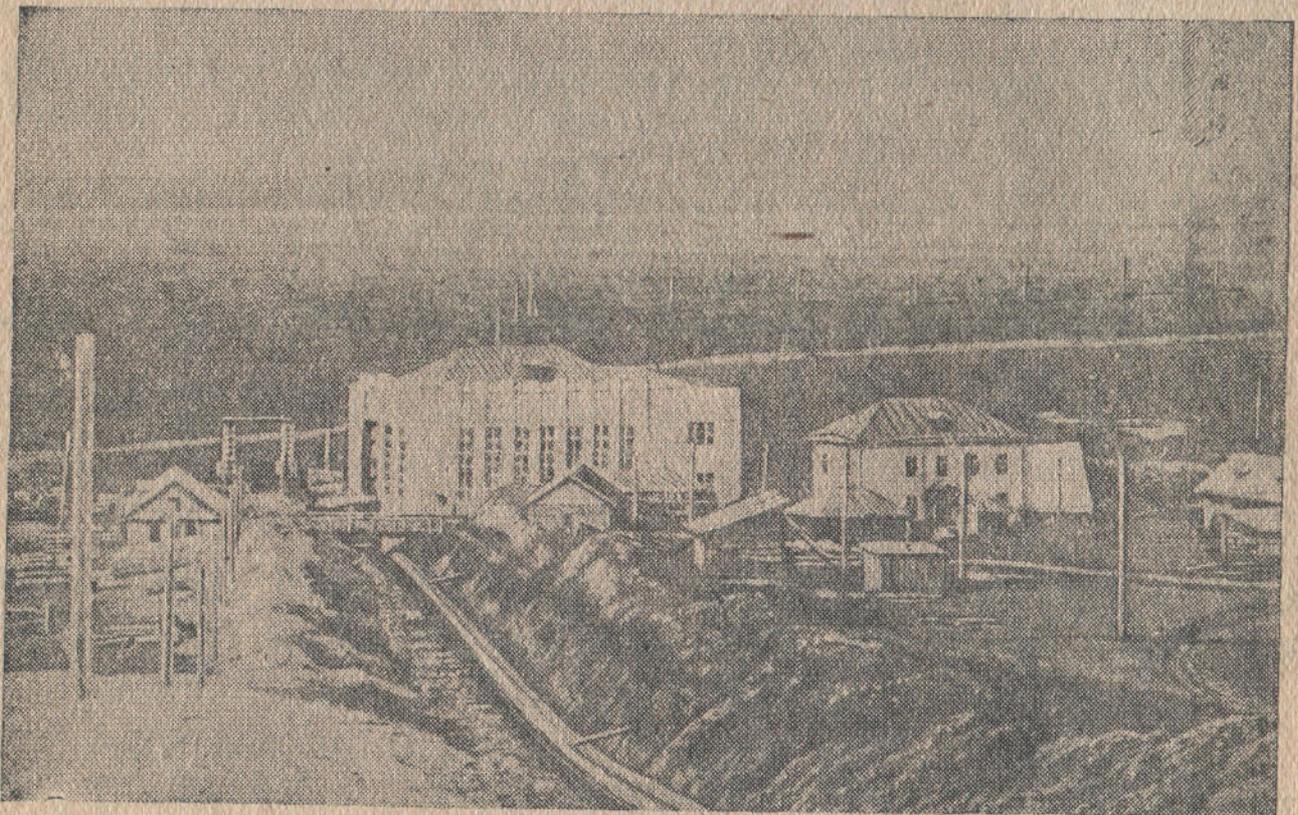
Emdi-le turguza ondo mal azrar көp sovxoctor tözөlip kal-gan, иштеp çat.

Kazьp alar tuzalu çөөzөлөр, vaza promьşlennost'.

Kurgak cөldөrdiң çeriniң aldьnda emdigee çetre kazьp alar tu-zalu çөөzөлөri syrekej көp çatkan.

Ol çөөzөлөrdi çerdiң aldьnaң sotsializm xozjajstvozьn çazaacь-lar kiceep tavarda, een cөldөр тыңdana verdi.

Karagandanь şaxтазының кара таş көmyrin surkurada yzyk çoktoң çerdiң ystьne cьgarьp çat. Kaspijskij talajdьn çakazьnda em-vanьn неф'ti trubalar-la tьn-tyş agьzьp çat. **Balkaş** көldiң çakazьnda, çes-kuulь kajьltar çerdiң ystьnde eң çaan, zavod vudyp çat.

Kurgak cөldө zavod tudup çat.

Karagandanь Emvanьn неф't иштеer çerlerin (promьslalarьn). Balkaş көldiң çaka-zьnda çes-kuulь vьtken çerip kartadan таар альgar.

Çе ol vaşтаңzь-la. Kurgak cөldөrdiң çeriniң aldьnaң kuulь, tsink, korgolçьn, өskөdө vaalu rudalar tapkan.

Şak munajda kurgak cөldөр kivulьp çat, onь-la kozo kazak-tardьn-da çyrym-çadьzь kivulьp çadьrь.

Kөскin-kazaktar stroitel'der, gornjaktar, neft'janiktar vol'p işter çat, көскin çurttarın taştар, turgun promыşlennostың işmekcilerinиң çyrymи аајына куl'turnыj vol'p çada berdi.

Talajдың тывинең neft' alganь. Emва suu агьр тушкен çerineң uraak emes Kaspijskij talaj-la çyзур çyрген val'ksылар, ozodon beri ondogь suu solonьnyң çarkьnyңdj көrynip çat деп ozodon onь sezip çyргender.

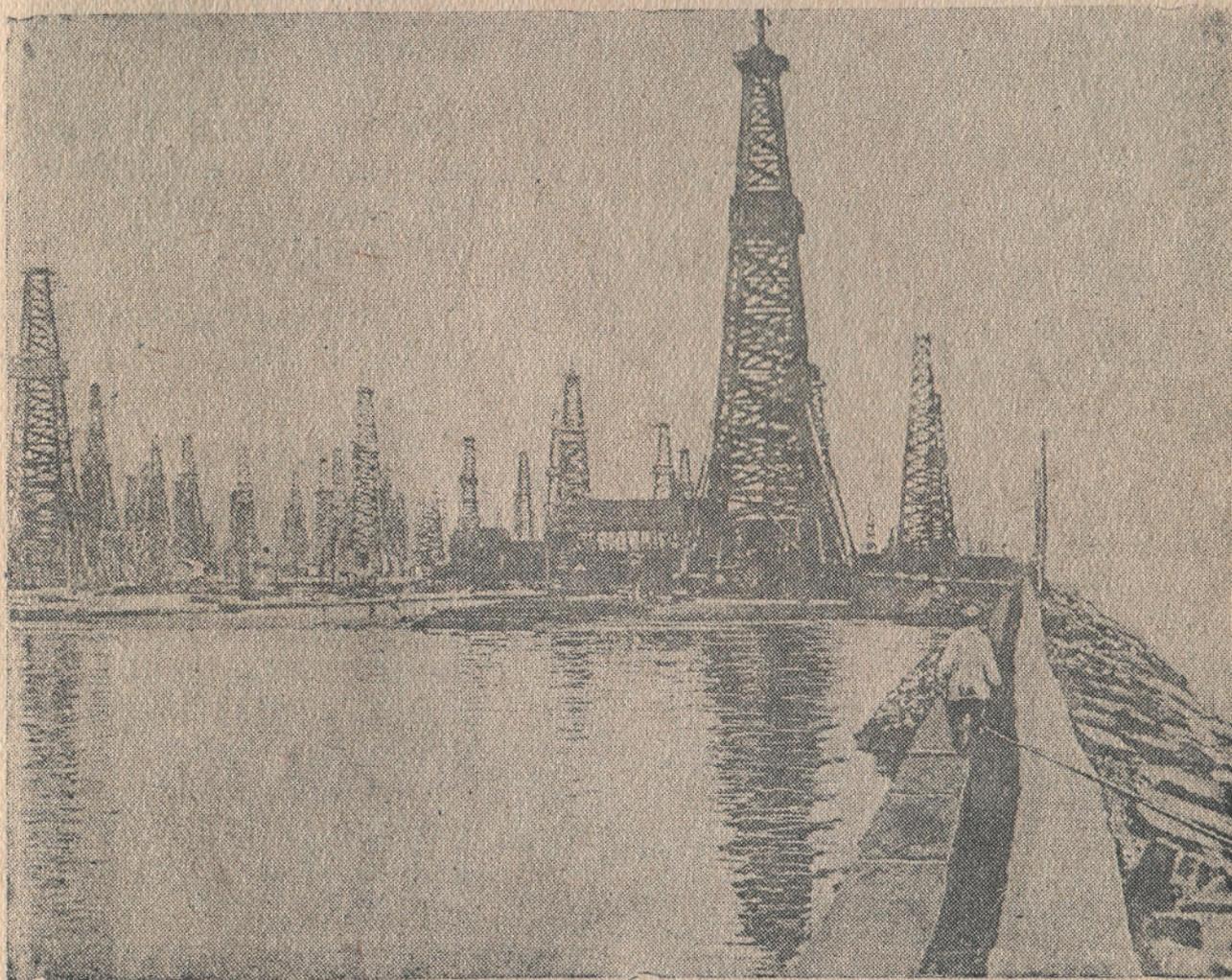
Talajдың тывин-le çарадын şinzilegender.

Talajдың төмөн терең тывинде syrekej көр neft' тавылган.

Sovet vaşkaru onь talajдың тывинең çuулар аларга sanagan.

Talajda kalьn taş stene—damva etken. Ol stene-le talajдың völygin vuup salgan. Onoң suuzьn сыгара tartьrьp salgan. Eki сыла сыгара тyn-туş çaan soormolor (nasostor) iştegen. Ucunda, talajдың тыви көrynip kelgen.

Kurgap kalgan talajдың тывинде канса-la toolu, neft' alar vijik vьşkalar edele, neft' ala bergender.

Neft' işter alьp turgan çerdegi vьşkalar.

Saadagan çok ondo neft'tың çaan fontanь өрө теер сыкть. Onь vөktөjlө, агьzatan trubalar-la neft'ti vaktarga агьскан.

İşmekciler le inzenerler sotsialist xozjajstvozьna ar-zytkennen syrekej көр neft' çuулар аландар.

Mьнаң ozo канса on сыldardaң агь talaj тыви volgon çerde emdi neft'tың vьşkalarь агаştьj turup çat.

Balyk tudar iş.

Kurgak cöldördin zonazınyñ kün vadıñ keltegeji, Kaspijskij talajdyñ çarattarında, Volga suudyñ tömengi usında la Ural suuzyn çakalaj çadır çat.

Ol çerlerde balyktyñ vajlyk çöözözi var volır çat. Ondo syrekej baalu balyktar tudur çat. Ol balyk çañs-la Sovet sojuzka tar- kar turgan emes, çe öske-dö gosudarstvolorgo varır çat.

Zonanyñ ol keltegejin kartadan taar alıgar.

Volga suudyñ oozında *Astraxan'* dep gorod turur çat.

Ol balyk añdajtan işteñ çaan töş çeri volır çat. Suudyñ çarattarında balyksylardyñ kanca çys toolu kemeleri turur çat. Erte- neñ enirge çetre, balyktajtan öjinde, mında kemelerdeñ le kerepter- deñ balykty çajladır çat.

Revoljutsijadañ ozo balyksylardyñ kusineñ çaan vaj sadısuular vajır turgandar.

Çañ Astraxan'da kanca-la muñ balyksı—kolhozсылar. Olordıñ ortozında ozogı köckün kalmıktar көр.

Emdigi öjde ondo çaan көnservnyj zavodtor, xolodilniktar, balyk añdaj- tan kerepter çazajtan za- vodtor vytken.

Astraxan' gorodty kartadañ taar alıgar.

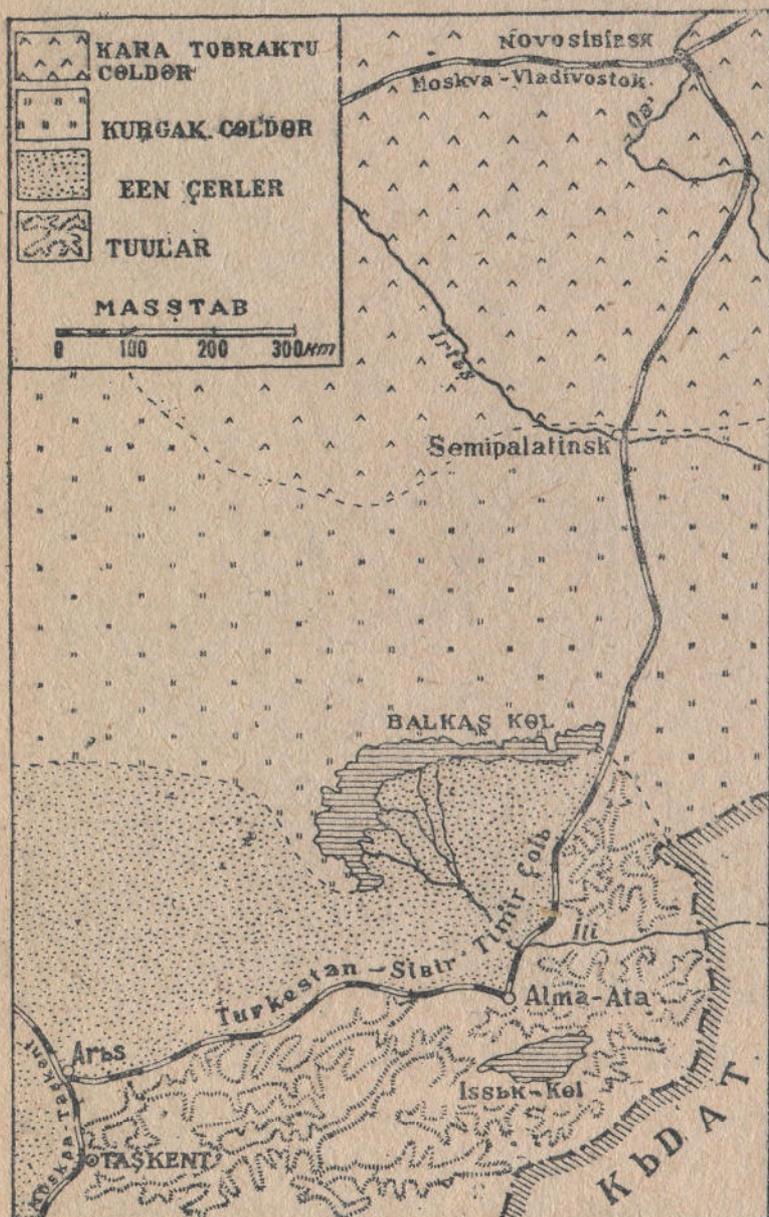
Kurgak cöldördin çyryzer çoldorı.

Oktjabrdıñ revolju- tsijazynañ ozo kurgak cöldördi çañsla temir çoldıñ linijazı keçire salıngan volgon.

Ol Orenburg gorod- toñ kün tuştyk le kün sy- gıñ ortodo Taşkent çaar bargan.

Ol temir çoldı kartadan taar alıgar.

Kajkamçyk çaan çal- landu kurgak cöldördin көр çañ SSRS-tyñ kul'turalu töş çerlerineñ uraak turur, tort völynip kalgan volgon. Ol cöldördi ödür çyzer ne- me çañs-la töş volgon.

Turkestan la Sibirdin ortozında temir çoldıñ kartazı.

Bu çuuktagъ çyldarda kurgak cöldördiñ kyn cыgъş talazьn tu-
ura kecire uzun temir çol. **Turkestan-la Sibirdiñ** temir çolь (Turk-
siv) çazalğan. Ol çoldьñ şyтуunda rajonьnъñ xozjajstvozь syrekej tyr-
gen kedyrylip çat.

Taskadular. Somdu kartaga kurgak cölder turgan çerdi ebrede cıjmdeger.
Erkin degen tuzalu çөөө kazьp turgan çerlerdi temdekter.
Somdu kartaga kazaktar-la kalmьktar çatkan çerlerdi temdeger.
Karaganda la Astraxan' gorodtordь temdekter.
Turkestan-la Sibirdiñ çolьn cıjmdej-le bicip salьgar.

Urok çok ejdögi iş. „Kurgak cöldördiñ zonazь“ dep temala al'vom
vydyryger.

6. EEN CÖLDÖRDİÑ ZONAZЬ.

Kaspij talajdan kyn cыgъş tala çaar, kurgak cöldördөñ tal tuş-
tyk çaar een cöldördiñ zonazь çajьla bergen.

Tal tuştyk, vaza tal tuştyk-le kyn cыgъş talalarь çanьnañ een
cöldördiñ zonazь tuular-la kurcalьp kalğan.

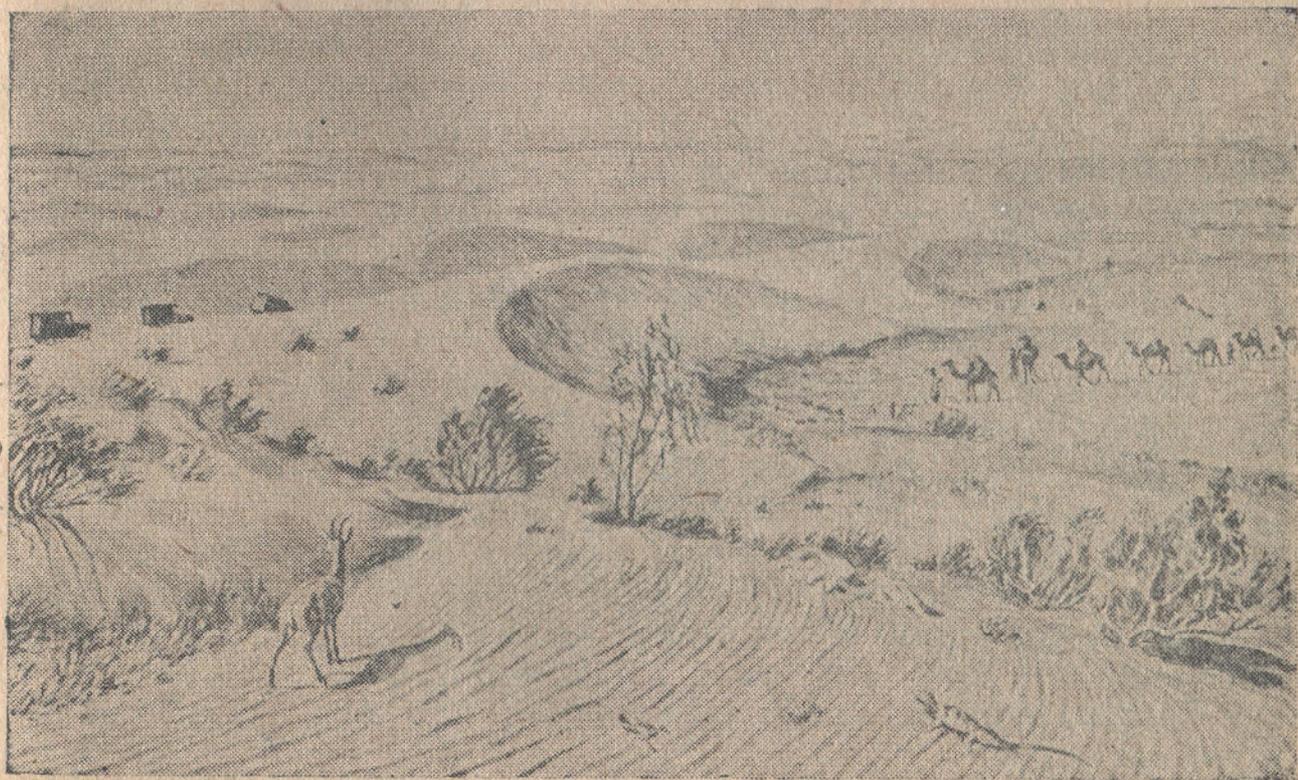
Een cöldördiñ zonazьn kartadan taap alьgar.

Een cöl-lө çogьktaganь.

(Çogьkсьnьñ kuucьnь).

Elezin—kumaktardьñ sarь төstөktөri ajlandьra көrynip turat.
Тоңьp kalğan tolkulu, ucь—kuju çok, talaj ebrede çajьльp kalğandьj
kezikte көrynet.

Kezik çerlerde kumak төstөktөр çalbraktarь çok kandьj da agaş-
tar-la çьralar-la vөktөlip çavьльp kalğan turat. Kaa-çaada katu, tege-
nekty өlөñ өзyp çat.

Een cölde.

Kyn сьгарыла изу волот. Tal тыште deze kumak тың кьзыганьна ьылаңаҥ бут-ла вазьр-та волвос. Сөлдін изуыне уренip kалган аттар-да kursak ьивеј, тынь ьетpes изыге ваҫтарьп сальр ijgen, ијуктаp тур-гандьј kunугьр турат. Асу-koron изыди ьаңьс-ла төөлөр керексинвеј турган аajлу тургьлајт.

Erten—tura on cas kiredе изу, kurgak salkьн тышти. Ol кьзьр kалган kumакть тоозьн ьылар өгө көдүгүр учурьр турат.

Kyn, kumакту тоозьн-ла, вөктөлө верди Uраакта бир-де neme кө-гүрвес boldь.

Кьзьр kалган kumак kизиниң ьузин, koldorьн korkушту ьip турар, көстөрине, kulактарьна толор, едиң кьсьльр турар. Kизи оозьн асarga volвос, kumак tololo тишке кььыгаза верер.

Еңирде kyn кьзьр kалган ьаан ьар аajлу азат, een cөлдi кьзы ьалвьш-ла өртөр варагандьј volор.

Karavan 6 konokko сьгара вагьр ьатть. Төөлөр-дө koomoj кур-сактан, суу ьогьнаң syreen ьовој берген. Olor буттарьн ьук-ле арај-дан көдүрп, kunугьр kалгандьј, vaskьлар турдь.

Cөлдө бир казынть суу (kolodets) учурадь. Oпнь суузь syрекеј аs учун karavanga-да иcерге ьетпей kалдь.

Syreкеј korkушту ьеткер tavаргьдьј туру.

Karavандь ваҫтаp турган turkmenderдиң бирүүзи, ozo вагьр ьол-дьн аajьн көрөгө vардь

Еңирде ol oјто, kuluzуньң ьаҫ savalagьн альр keldi

Ььра—кььн udavas vozoor деп oncoзь sestiler.

Ertengizinde karavan Amu-dar'ja деп сууга ьetti.

Ol ьалбак, көр суулу суу volгон. Baj буткен nogoон— ьазь агаҫ—өлөндөри опнь ьакаларьн keerkedip турдь.

Een cөлдөрдin ар-буткени.

Ьериниң устыниң вудыми. Kartadaң көрыгер: een ьерлердиң зо-назь syreen ьаан elbek, *Turannьн* ьавьс ьеринде ьадьр ьат. Turannьн ьавьс ьери ozo kacanda talajдьн τυви volгон. Kyn тыштык тала ьаар-ла kyn тыштык-ле kyn сьгьш ortodө ol көдүрүлп ьат, опнь kyn тыштык-ле kyn сьгьш talаньң kujunda туулар көдүрүлп ьат. Ondo *Pamir* деп кьрлу тала ьадьр ьат Pamirdaң арь тындык le kyn сьгьш тала ortodo *Tjan'-Şan'ньн* тууларь сөјлilп vарган.

Klimat. Een cөлдөрдin zonазь SSRS-тьң ьерине tereң ураак ва-гьр kirgen. Oo ськту salkьндар ьетпей ьат.

Kurgak cөлдөрдөгизинең, een cөлдөрдin zonазьнда onоң артык kurgak, изу. ьајдьн turkununa бир-де tamсь ьааҫ тышpes ьерлер учу-раp ьат. Kezikte ьааҫ ьаар турар, ье кьзьр kалган kumакка ьетпей, kurgap kalar. Тыште көлөtkиде изу 50° ьедип ьат. Kumак, таҫ, темir nemeler kynge кьзььг volзо kизиниң kolьн өртөр турар. Теңере ьаан-тајьн bulut ьок ајас турар, опнь учун ьајдьн uzun kынyne syрекеј изип kалган nemeler тынде тырген soop ьат. Een cөлдө тыште изу, тынде seryyn.

ьај 5-6 ај турар. Кьш deze кьска, sook volор. Sook 20°, kezik-те onоңдо тың volор.

Агьн суулар. Кужулда турган туулardan Turannьң çавььна агьр тушкен агьн суулар аs емес. Çе kurgak cöldөгизиндij, olordьң көр саваазь kummakka çogolьp, emeze soolьp çat. Çаңьs-la eki çaan агьн суулар *Kara kumньң la Kьzьl-kumньң* kumaktu een cöldөрin кесире агьр, Aral'skij talajдьң çakalarьна çedip çat. Ol—*Amu-dar'ja* la *Sьr-dar'ja* volor. Ol eki агьн суу vijik туулarda тоштьң алдьнаң сьгьр, агьр тушкен. Amu-dar'ja Pamirdьң тууларьнаң, Sьr-dar'ja Tjan'-Şan'ньң тууларьнаң ваşтальp çat.

Ondo ajdьlgan суулардь-la een çerlerdi kartadaң таар альgar.

Syreкеj izy өjdө, kacan een cöldөrdiң zonazьньң агьн сууларь таььзар, emeze soolьp турган тушта, Amu-dar'ja la Sьr-dar'ja deze kirip çalваk çajььp çat. Ol vijik туулarda тоштордьң, kajььp турган өji volor.

Cöldөrdө көldөр-dө ucurap çat, çе olor көvizi суу çok. Olordьң суу viu volьp soolьp kalgan, olordьң tereң tyvinde çarkьndu ak tus artьp kalgan. Uraagьnaң ol çaar salgan karga tyңej.

Nele өзөр nemeleri. Kumaktu-da een cöldөrdө өзымдер var. Kurgak cöldөгизinen, ondo olor onоң do sujuk өзөр. Olor onоjьp-ok izydi le сьk çogьп тың kereksivej çat.

Een cöldөrdiң өзымдерine kumak çaantajьп çetkerly volьp çat. Olordьң көр savazьньң yrenderi çeңil ucun, salkьп sokon тушта kumaktaң ozo varьp çat, onьң ucun kumak olordь tereң көмур volвоj çat. Көр çьraalar sraңaj-da çalвьрак çok, olordo çаңьs-la cicke tys agazь volor, kumak olordь çeңil азьp, olordьң çапьна tokтовоj, өtkyre өdyp çat.

Kumaktu cöldөrdө—s a k s a u l деп agaştar ucurap çat.

Een çerdin ol agaştarь kajkam-çьly көрyнет: olordьң өөң воjь тььгьк, vugьlyp kalgan, көр toolu çагьктар-la çoldor-lo çавььp kalgan. Çalbraktарь valьkтьң kicinек kajzгьгь oşkoş kiererly çаş-çазьl korvolогь agaşтьң çalвьarагь ordьна volьp çat. Saksaul agaştar көlөtki бервеj çat.

Çaan агьн суулардьң çarattaгьндaгь өзымдери sraңaj ваška. Ondo kumaktар өзымдерге kekenвеj çat, сьk çetkil. Suудьң çarattарьң çakalaj коju камьştar, trostnikter, agaştar сөjilip varган.

Кьртьştar. Kumaktu een cöldөrdө кьртьştar çok: çalвьрак çok anda-тьнда сасььp kalgan өзымдер kara товрак бервеj çat. Çавьь çerlerde salган neme çакşь vьtpes *kuçurlu* кьртьştar ucurap çat. Суу kujulada çatkan ak çerlerdin кьртьştarь salган nemee syreкеj ucurlu. Olor суулар kirь tuzunda суудьң çьl sajьп artьskan soormok valkazьнаң vьtken.

Saksaul деп agaş.

Тънар - тындуларъ. Ваѣтар-ла кѳргѳндѳ еен ѳерде тындулар ѳок дер кѳрѳр. ѳе кумакты аѳыктар кѳрзѳгѳр, Ондѳ бир кичине к таѣ, екinci, оноѳ агы усунцизи тынданала тавыѣ ѳокко кыжмыктана вердилер. Ол таѣтар емес, кумакка кѳмылип калган келескinderдин ваѣтаръ волор.

Кургак сѳлдѳгиди, еен сѳлдѳрдѳ *келескinder-le ѳыlandar* кѳр. ѳеткерли минут тuzunda олор кумакка ѳазыныр ѳат. Узунъ 2 *m-ge* ѳетре келескender учурап ѳат.

Еен сѳлдѳрдѳ ѳоон тындулardan—*antilopalar* учурап ѳат, олор сыreen аѳыксы, кѳркунсак аѳ. Бир-ле емес кичине к ѳеткерден олор, суурганды, тыргѳен каскылар ѳат.

Еен сѳлдѳрдин ваstra андаръ сары ѳнды волор, оныѳ учун еен сѳлдѳрiniѳ кумактарыныѳ ортозында олор ѳакшы вилдервей ѳат.

Коју ѳыralu ѳаан агын суулардын ѳараттарында *kakajlar* la *varstar* учурап ѳат.

Еен сѳлдѳр айл—ѳуртка сырекей-ле керекту тѳѳ мaldыѳ тѳрѳл ѳегри волыр ѳат. Буттарыныѳ сѳѳлду ѳалбак, тамандаръ улам, ол кумак-ла ѳеѳил вазыр ѳат, ат деже кумакка сѳгѳр турар.

Тѳѳ кургак, кату, тегенекту ѳлѳндѳр-лѳ курсагыѳн азранар. Канса toolu кynderge ол курсак ѳивей, суу икрей-де ѳыrer. Ол ѳjde ол ѳогыксыны-да коѣты-да канса ѳыс километрге алыр варар.

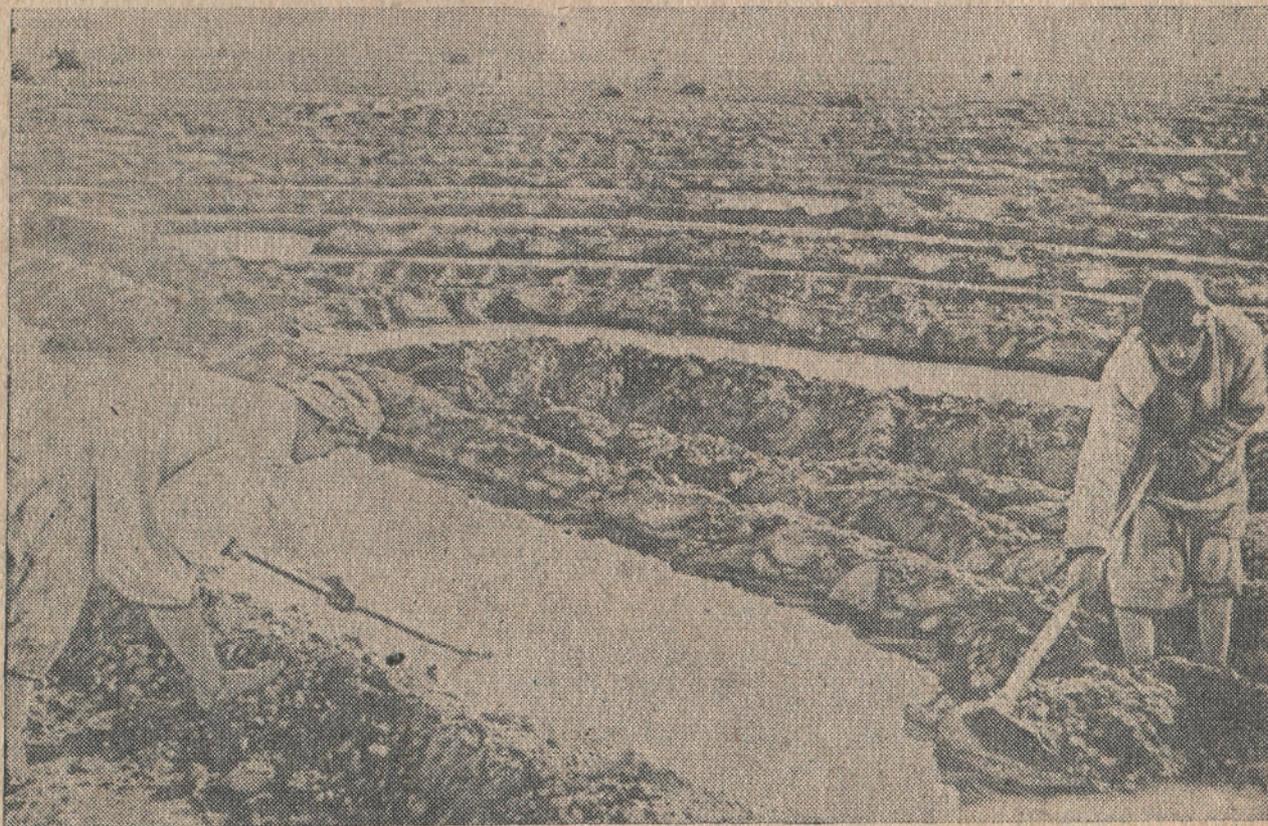
ѳакарular. Еен сѳлдѳрдин климadyн кургак сѳлдѳрдин климady la тындегер.

Еен сѳлдѳрдин ѳзымдери le тындуларъ neзинеѳ ваѣка вѳлыныр ѳат, кийисындар беригер. Еен сѳлдѳрдин зоназыныѳ канды ѳерлеринде неме ѳакшы выдер кытыѣтар вар?

Еен сѳлдѳрдѳги зонаныѳ алваты-ѳопы.

Еен сѳлдѳрдин зоназында *узбектер, туркмender, казактар* ѳадыр ѳат.

Ол алваты кайда ѳадыр ѳат, оны 119 листги картadan кѳрыгер.

Kumaktu een cöldördiң ar-vytkeni tyreni. Çe ondo-do alvatъ çon var. Ol mal azrañp çadъp çat. Kurgak cöldögi alvatъ-çon cъlar, olor odor lo suu vedrep yurly kojlorъ-la көсүр çat.

Een cöldördө kuckynderdiң ajьldarъ (auldarъ) anda-mьnda ca-cъьp kalgan.

Agъn suulardьң ak-çalaңdarьnda suu көp, kыrtъstarьnda salgan neme çakъъ byder, özümderi vajьk, vytken. Onьң ucun ozodon veri ulus ondo çilbirker çurtagьlar çatkan. Suudьң kujunda ak-çalaңdar-da çurt көp. Olor kьra izin iştep—agaştar өskyrup, көp көвөң ca-cъьp çat. Көвөң cacatan çerlerdi tam-la көптөдip çat.

Suu çok çerlerdi sugararga ozodon veri suulardan suak (arьk-tar) kazьp suu өtkyrup çat.

Turkmen-kөckynderde.

Bis Kara-kum деп een çerle karavandu (koştu төөлөрle) vardьвььs. Onь kartadan таар альгар.

Еvrede ucь-kuju çok bir tynej kumak төстөк çerler cөjilip var-gan, olor kujup kalgan özümderdiң artkanь-la çавььp kalgan. Kezik çerlerde saksaul agaştu çьralar ucup turgan.

Kenetijin, bir kumak төстөktiң arь çaьнда, uzunь la tuurazь 1½ km, tьp-tys ak çer acъьp көryndi. Ondo turkmenderdiң 26 ajьldarъ (kivitkalarъ), çergelej turgan. Onoң emeş uraak kazьntь suulardьң çaьнда çaş төөлөр lө kojlor sugarьp turgan.

Ol turkmen ulustьң aulь volgon.

Bis амьраarga toktojlo, ondo eki sutka çattьвььs.

Een cöldördögi alvatьga çьldьң srañajla kyc өji--çaj volьp tur-gan. Асу, kizi cьдар volbos асу-koron izy tьp-tyş амьr vervej turgan.

Turkmenderdiң kojlorъ.

Bajkan aýldarda bir-de tabýş ugulvaj turgan. Ebrede çerde wastra özymder kujur kalgan, kydyciler maldarý-la urak odorgo, öske kazýntý-suularga bargandar.

Eki kynniç vazýnda bistiç karavan ozo bargan yur malga çedişken.

Kumak tötökti ebrede sogýr, bis kenetijin uragýnda kandýj-da kajmýrazýr turgan neme kerdibis.

Ol yur kojlor emtir.

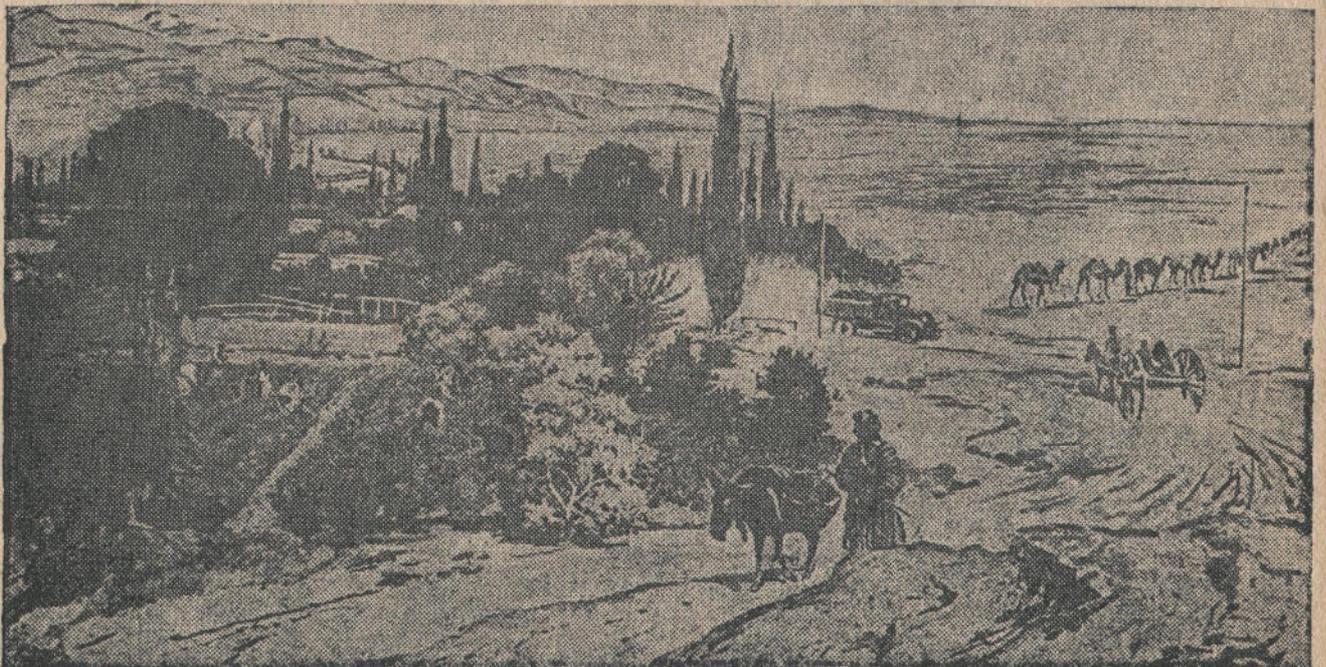
Tujgaktarý-la kara-kumnyç toozýndýj kumagýn casa, kojlor waýr çattýlar. Olor munnaç artýk volgon. Olordýñ kara, woro, kyren eñdy karakul tereleri kunge mýzýdar turgan. Eki çandap la kijin çanynda kyduci çaan ijte! waýr çattýlar. Aldýnaç kolýnda uzun korcok agaştu kyduci waýr çattý.

Turkmen kyduciniç izi kus-te, onýñ karuunada turarý çaan. Acu-koron tijip turgan kynniç aldýnda tyzýne-le een cöl-lö ol çyur çat. Een cöldördiç özymderi tutaktu, maldý tojo azrap alar keriginde kere tyzýne elbek çer ödyp çyurerge kerek volýr çat. Kezikte izy şuurgan tawaýr, yur maldý kumak-la көмур çat Ol şuurgan uzak volbogondo çakşý. Kezikte ol şuurgannaç kanca çys kojlor kыгылыр çat.

Turkmender çýldýñ saýýn gosudarstwego syrekej waalu kanca-la million, karakulevýj kojlor werip çat.

Çyzyn-çyur aş wyder çalanda.

Өзүмі çok, tas een cöl-lö uzak çorýktyñ kijninde, bis avtomobil'dy Fergananyç çalaçýna kirdibis. Ol çalaç Taşkent gorodtoon tyş-

tykle kyn cыгыş tala keltegejinde, Сыr-dar'ja suudyң agыр bargan aajьnca çadyр çat.

Онъ kartadan таар аьгар.

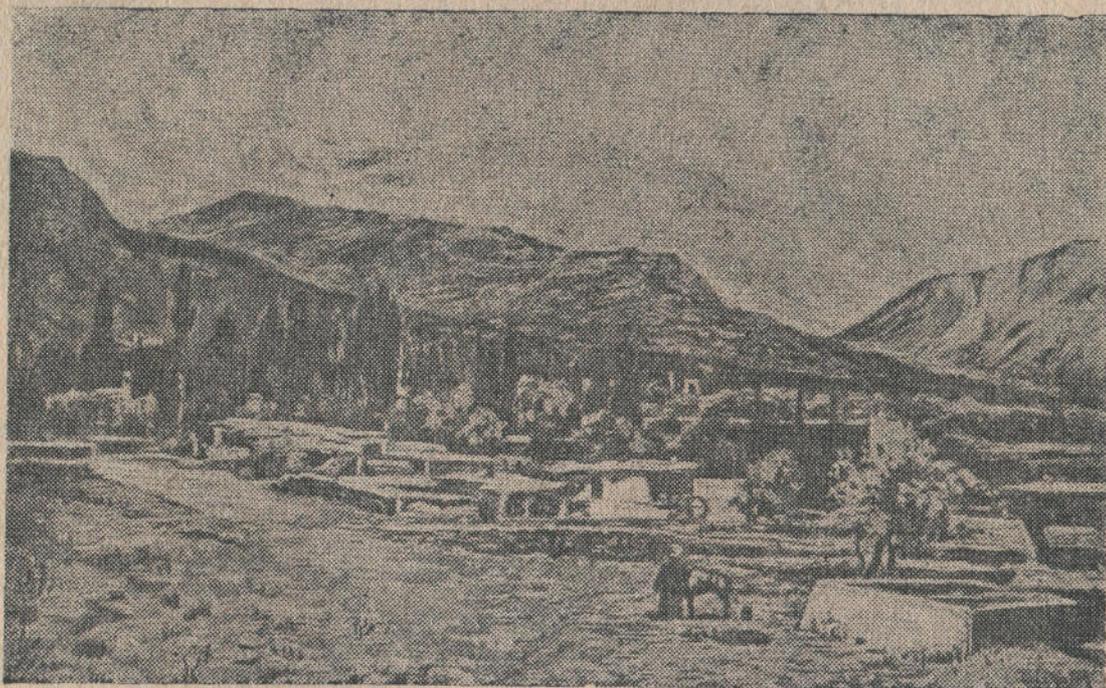
Çerdiң vudyу kenetijin kuvuьp vardy. Bistiң çaпьvьsta çijlekty koju sadtar, çazьl kьralar ødyp turdy. Eştekke miniр аьp la çoju varьp çatkan ulustar çaantajьn tuştap turdular.

Onдыда volzo een celdørdiң urak emezi vildirip turdy. Kьralardyң ortozьnda oң çaпьnda, emeze sol çaпьnda tas çerler elestelip turdy.

Kezik çerdiң kьralary, een cøldørdøң salkьn-la ekelgen kumak-la çavyьp kalgan turu.

Çe saadagan çok een cøldørdiң kalgancь-la işteri çogoldь. Avtomobil' kьralardyң la sadtardyң tuduş bargan çazьl øzymderiniң ortozьnca vardy.

Altam-la vazьnda suaktar keckidij volьp turdy.

Ferganayьң çalaпьnda.

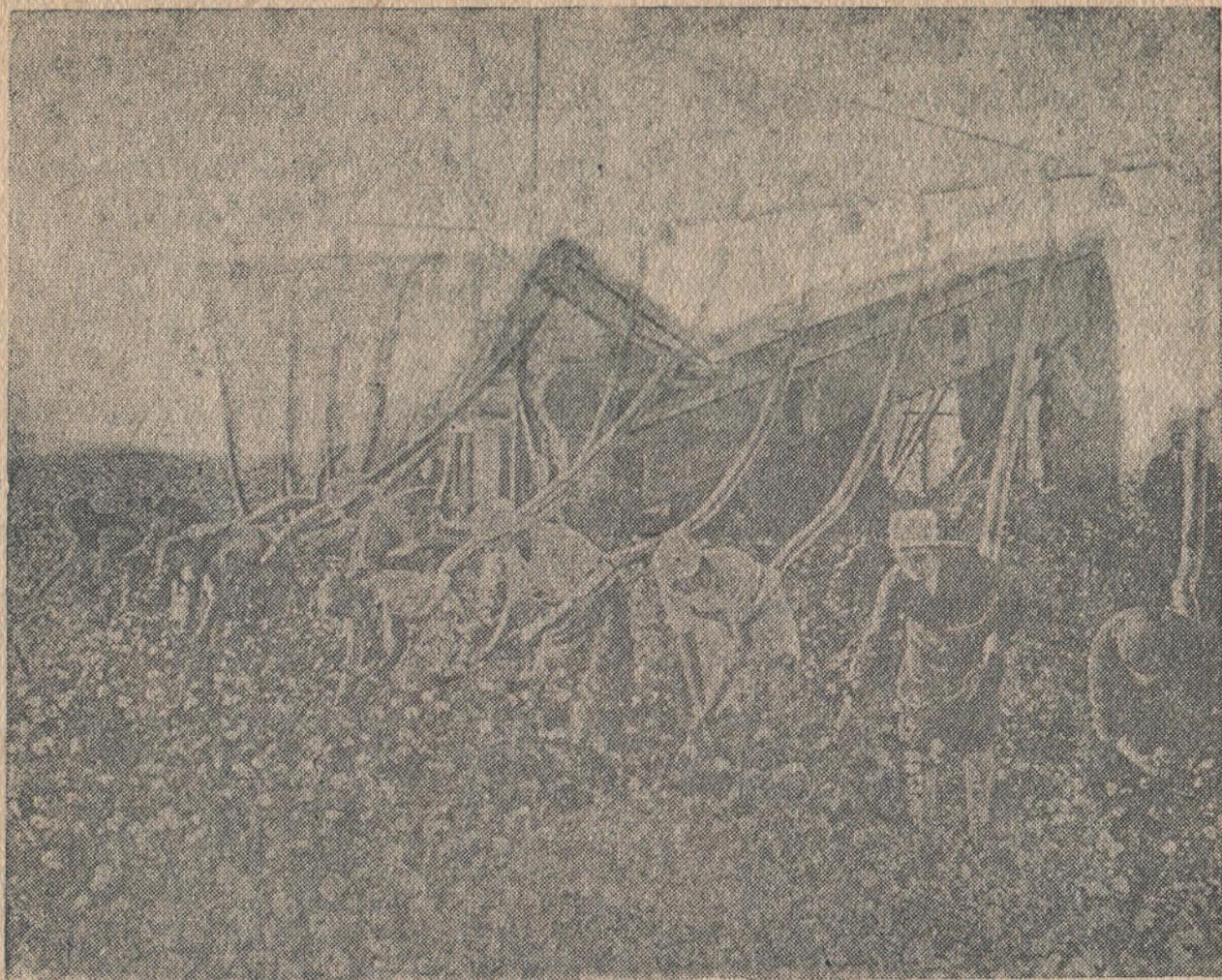
Uzbekterdiң çurtтары çerle sajьn casьp kalgan turu.

Olordьn tys çavyьlu, kicinek toj-valkaş, turalary agarьp turdy. Ajьldь toj-valkaş vijik steneler kurcar turdy. Turalardyң çaпьnda sadtar, çaraş çьttu dьnjalar-lu vaxcalar, vinogradnikter çazarьp turдылар.

Kezikte Ijutserna salgan, kaa-çaa ristü kьralar elestelip turdy.

Ferganayьң çalaпьnda kynniң çьluzь-la çaryьp көр çeri sugattar-la sugaryьp çat. Ondo көвөң syrekej vajtak tyzym verip çat.

Ferganayьң çalaпь Sovet sojuzьnda—көвөң økyrer çerdiң eң artьk çeri volor. Sovet respublikaga uzbekterdiң kolhoz-sovxoztorь çьl sajьn million toolu kilogramm eң artьk sortu көвөң verip çat.

Көвөңди машина-ла җуур тургань.

Еен сөлдөрдүн зоназыньң алвать-җонь Октјаврдың револјутсиязынан озо канайда җаткан.

Еен сөлдөрдүн зоназында җаткан җерлерди каан ваҗкарузь мультк-җерсeldиң кыци-ле җуулар ееленип, алган.

Ен сөлдөрдүн зоназында җаткан алвать 70 җыл кирези каанньң генералдарьньң колында җаткан.

Сөлдөрдөги җаткан улустың җакшь деген җерлерин влаар, көвөңди ле малды җеңил ваага алып тургандар. Олор җаан налог төлөөг учурлу болгон.

Ғерле сайып орустың серыери тургандар.

Еен сөлдөрдүн зоназыньң колкыци-ле җаткандарь еки албан җадында җаткан—каанньң генералдарьньң ла војлогьньң хандарьньң, ваза вайлардың ла мullалардаң (авьстарьньң).

Еен сөлдөрдүн зоназыньң алватьзыньң җырым-җадыньна касанда болзо суу сырекеј җаан учурлу болгон.

Ғе суу хандардың ла вайлардың колында болгон. Суу канка кирези көр болзо, анса-ок ваҗкару көр болгон. Ваҗкару керегинде чилер суу керегинде хандар војь војлогь-ла җаантајынь-ла җуулазыр туратандар. Ол җуулардың тузунда, җазыл өлөңдиј, өзүр турган городтор урелип, сөлдөр кумак-ла җавьлып турган. Қазынтылар казыр җазаарга канса-ла муң тоолу колкыци-ле җаткандарды ајдап-туратан.

Een cöldördiň zonazynda çatkan albaty bicik bilbes karanj, eş-le neme vyder volgon. Çurt-xozjastvozyň ozog çevren caktağy ada-öwököniň aajınca iştejen volgon.

Een cöldördiň zonazynda çatkan albatyňyň xozjajstvozy-la çyrym-çadyňy kanajda ögö ködyrylip, çaranyp çat.

Een cöldördiň zonazynda suu çoktyň kereginde nele çyzyn aş vyder көр çerler tegin çerge çada kalyp çat. Onyň ucun Sovet vaşkaru eň-le vaştap sugattar ötkyrenin kicedi.

Azyj taştalgan kanaldardy, buuktardy çazap, çañydan bek materijaldan—tsement la temirden çazaj verdi. Aldynda suudy suskular tegelikter ajlandygyr suzatanyň toktodolo, emdi suudy maşina-la sordygyr сыгарып çat.

Çerdi vajlardan ajryp aldy. Suudy aldyňa eelenbes etken. Suudy aldyňa eelenbes etken. Suudy kandyj-da kizi tegin alar. Ony kыralardyň sadtardyň tozyňa keliştire tekşi ylep kojgon.

Suuktardyň kanaldary (kazantylary) ulam-la sajn көптөп турь. Aş salarga çakşy çerlerdi vozodyp, een cöldөр tam-la aғы urap turdy.

Çe xozjajstvoň ködyrerge çakşy çoldor kerek, ondyj çoldor een cöldördiň zonazynda eskide çok volgon.

Şossejnyj bek taş çoldor çazaldy. Kanca toolu çyldar myňaň ozo vytken, Turkestan—Sivirdiň temir çoly een cöldördiň zonazyňyň xozjajstvozyňa vaza çaan ucurlu volyp çat.

Kara-tovraktu cöldөрдөň een cöldördiň zonazyňa ol çol-la elbek aş vагыр çat.

Onoň ulam ondo salgan neme aş çakşy çaranyp vyder çerlerdiň elbek çalaңdary көвөң cacarga çajym völdy.

Çurt-xozjajstvo çañытылып çat.

Ozogь tušta krest'ijandar çañыстан ozogь çepselder-le çerdi kazyp turgan çerde, emdi muň toolu traktorlor kolxoztordyň la sovhoztdyň көвөң cacatan kыralaryň işter çat.

Koj tudup azrap turgan-kөçkynder kolxoztorgo birigip çat, koj tudup azrajtan çaan sovhoztor vudyp çat.

Een cöldөрдө çaan ucastkalarga azral өлөң cасылып çat, көçkynder deze turlu çadyň çadaryň vaştap çat. Een cöldördiň zonazynda zavodtor, fabrikter vaştap eder völdy.

Een cöldördiň zonazynda çatkan albatyga Oktjabrdyň revolju-tsijazy kul'turnyj çazalga çaan çol acыp verdi.

Een cöldördiň zonazynda *Aşxabad* dep төs gorodtu *Turkmeniniň* sotsialist respublikazy vytken, vaza *Taşkent* dep төs gorodtu *Uzbektiň* respublikazy.

Ol respublikalary la olordyň төs çerlerin kartadan таар алыгар.

Turkmeniň le uzbektiň valdaryň, olordyň төрөл tili-le muň şoldor yuredip çat. Ondor toolu çaan yuredyly şoldor sojuztyň çañы vytken respublikalaryňa, vojnyňyň çaan yuredyly ulustaryňa-la inženerlerin сыгарып verip çat. Klublar, bibliotekalar, kino, teatrlar vudyp çat.

Een cöldördin zonazında promyšlennost' kanajda kədyrylip çat.

Turanın çavbı çerindegi promyšlennozı syrekej tyrgen əzyp çat. Kəvəç arsbı zavodtor, torko oroor, vəs sogor fabrikalar, mal-aş | xozjajstvozının maşinalarının zavodı, elektrostantsija vutken.

Kaspij talajdın çakazında valıktın promıšselderi tınır çat. Ondo-ok neft' tavylgan.

Kaspij talajdın vuluında—*Kara vugazta* çaan çəözə tavylgan. Mında kandıj-la çuzyn tus alıp çat.

Kara-kum dep een cöldördin tal ortozında kəkyr tavylgan, kəkyrdin zavodın edip kojgon.

Gorodtor əzyp çat. Kecegi kəkynder işmeksiler volo verdi.

Taskadular. Somdu kartaga Aral'skij talajdı; Aral'skij talajga kirgen agın suulardı; Kara-vugaz vuluında, een cöldi Kara-kumdı, Taşkent le Aşxabad gorodtor-dı temdekteger.

Een cöldördin zonazında kazıp alar tuzalu çəözənin çatkan çerin kartadan açıktagar, olordı somdu kartaga temdekter salıgar.

Urok çok əjdəgi iş. „Een cöldördin zonazı“ dep tema aajınca al'vom vıdyryger.

7. ТРОПИКАА ÇUUK ZONA.

Sovet sojuzında karlu la syreen sooktu kış volbos çerleri var. *Ol SSRS-nın tropikaa çuuk zonazı volor.*

Ol zona elvek çerge çajylgan emeste volzo, çə ol vistin sojuzbıyska syrekej baalu çer volıp çat.

Tropikaa çuuk zonaa kirip turgan çerler: *Krımının tal tıstyık çakazı* la *Kavkazının keltegejinde Kara talajdın çakazı* (çaradı). Olor, kacanda tonbos Kara talajdın çakazında çadıp çat.

КРЬМНЬН ТАЛ ТУШТУК ÇAKAZЫNDAGЫ ÇARADЫNDA

Krımının çarımortolıgın kartadan taar alıgar. Krımının tal tıstyık çakazında çaradı taar alıgar.

Slerdin aldıgarda Krımının tal tıstyık çakazında bir kicinek çeri çadıb.

Talaj. Tuular la kaja-taştar. Tuudın kaçuzına çurt çarşınır kalgan turup çat.

Çurt-derevnenin çanında park. Ondo, asık kejde, vistin turanın içinde əzətən əzymder: çaraş çıttu lavralar, varınkaj əndy cecəkter-le çavılr kalgan, oleandralar əzyp çat; ak əndy çaan cecəkty kara çazıl əndy magnolijalar əzyp çat. Ənətijin cecək oturguzarga etken klumvalarda çarık əndy cecəkter kəp.

Parkın ağaştarının ortozında uctu vaştu, kara çazıl əndy, typ-tys kiparister völynip çat.

Parkka çuuk turgan sadlarda, tıstyık taladagı çijlekter: persiktar, avrikostor vızıp çat.

Крымның tal туштык çарадынън кезек çери.

Çайдынън куні турур çат. Кун çарыр туру, онынъ çаркындагынынъ алдынъда talaj çазы, саңкы, көк өңиле ојнор турганды. Talajдынъ толкularы çаратка келип, согыльр суу çаказьндагы кая-таштарга тавыш-ла-çара согыльр турат.

AR-BYTKENI

Klimat. Крымның tal-tuштык çakazy sook ters salkыннаң *Крым-ның туулары-ла* вөктөлип çат.

Talaj çakazynda çaj izy, kurgak volor. Ol веş aj kirely турур çат. Çайгыда мында çааш аs çаар çат, онынъ усун суу çедиşпей турар. Къзь къска, çымzak volor. Къşкыда çаантайын туман турар. Çаантайын çааш çаар. Talajда çаан salkындар tyзур турар. Talaj çakalada kaa-çada кар tyзер, çе udavas каяла верер.

Ças къска, erte volьр çат—mart ajda sadtagь өзымдер ceceктер çат. Крымның tal туштык çakazyндагы syрекеј çакшь өји—avgust, sentjavr', oktjavr'. Ol ajlarda, кун çайгыдагыды, izy emes. Çылу, аjas кyндер турар.

Tuularga сыгыр көргөндө климат өскөлөнип çат. Tuularda çайгыда-da seryyn volor. Ondo çаантайын çааш çаар турар, ol-ok өјдө talaj çakazynda izy, kurgak volor.

Агып суулары. Крымның tal туштык çakazyнда агып суулар көр çок. Olor tuulardaң ваşтар агыр çат. Çaskыда кар каялыр турган тушта, çайгыда çааштынъ суу туулardaң агыр туşkende суулар кирип окрынду агыр çараттарынаң сыгыр турар. Olордынъ көр саваазь çайгыда соолыр калар.

Өзөр немелери. Крымның tal туштык çakazyнда *ыргылчи çазы* өзымдер көр. Olордынъ çалбактары катy, калың кат çамыпсык ла (te-re-le) çавыльр калган. Ondы өзымдерге çайгыда uzak туратан izy-de,

Крымнын tal туштык чакындагы хозжайствозь la alvatъзынын цырум-чадынь канайда кедирлып, чараныр чат.

Ajas kynder kёvizineц ulam, Крымды чакалادا баалу kul'turnыj  zymder  skyrerge kelizip чат.

Sadtarda *persiktar, avrikostor, mindal', maslinalar* вьзыр чат. Elbek ploщad'tarda *vinogradniktar* la баалу texniceskij  zymder  зыр чат.

Ol  zymder calдыгыр-kurgavazyн деп olordь sugataarga suu kerek. Suulardyн, talajдын чакаларында, suulu  erlerde, tuduш la sadtar, parktar yzyk  ok bargan turat. Suu  ok  erde, ondo izy  jde oncozь kurgar, vozop чат.

Talaj чакалادا suu—syrekej баалу neme volor.

 oktu-tatarlarga sovet vaщkaruunaц ozo  adarga kyc volgon. Крымнын tal туштык чакында чакшы  erler pomeщcikterdin le kaanga  uuk turgandardyн kolyнда volgon. Мында kaаннын војынын eelen-gen  gёly  eri var volgon.

 erdin le suudyн ucun  oktularga kalan tel erg  syrekej kyc volgon. Olor  aantaјын tyreцi  adyр, vajlardын kolyнда volgon.

 oktu-tatarlar vastrazy bicik vilbes volgon.

Крымнын tal-туштык чакында  atkan kol-kyctyleri emdi  aнъ цырум-le  adyр чат.  er, sadtar, vinogradnikter sotsializmнын kolyнда voldь. Aldынац  atkan хозжайstvolordын ordына tekши kolhoztor voldь, olor kolhozсылардын хозжайstvozын  r  kedyrer le цырум  adyнын  arандыrar ucun tartъзыр чат.

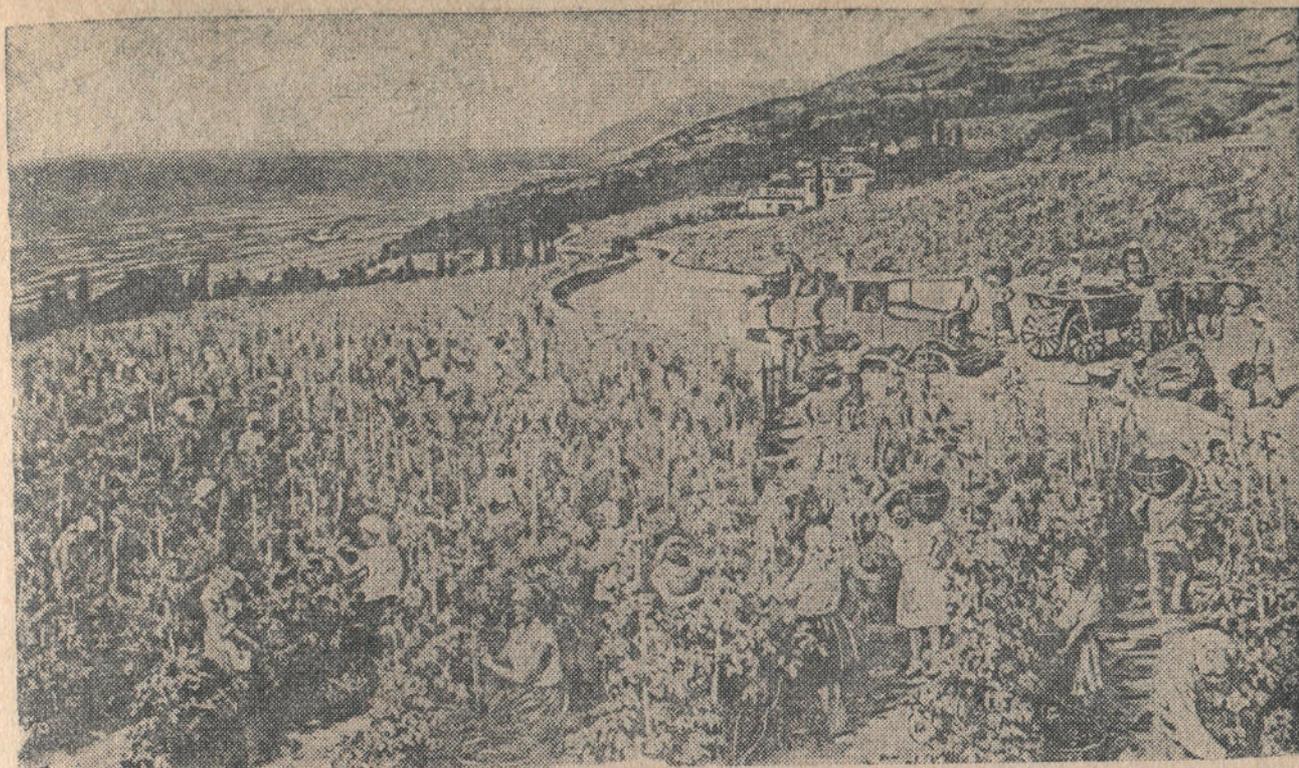
Ondor toolu щkoldor vytken, ondo yuredy tatar tili-le  dyp чат. K р bibliotekalar,  aan ulus yureder kurstar acылган.

Крымнын tal туштык чакындагы vinogradnikteri.

Vinograd деп  ijlek—talaj чакындагы  zymderdin eц artыгы volьp чат.

K р kolhoztor lo sovhoztor oncozынац artыk vinograd  ijlektin agazyн  skyrigilep чат.

Sovhoztordын viruuzinde vinograd agaщтын  ijlegin  uur  atkanын  urukta k rgysken. Vinogradnik tuнын tal туштык  aar edeginde c jilip bargan-мында кунниц  арыгы elbek, saxарныj sort vinograd чакшы вьзыр чат. Vinogradтын  ijlegin  uurь tyrgen volьp чат. Вьщkan savalaktарын  jinde kezip alarga kerek. Ondor toolu ищmekciler onь  uur чат. Vinograd-la toлып kалган kalamalardyн грузovik-мащина  aar тазыр чат. Saj игыр  azagan чакшы  ol-la (щosse) vinograd sovhoztordын kladovoјына варыр чат. Мынац vinogradтын bir ylyuzin sana-

Vinograd-çijilekti çuuganь.

torijaga tьstanьp la ooru ulustarga atkarьp çat. Kezigin tyndyk tala çaar, uraakta turgan proletardьn gorodtoьna ararьp çat. Keziginen arakь edip çat.

Крым—SSRS-нын emdener çeri.

Kurgak, çьlu klimat, talajdьn aru keji, vinograd, fruktalar Крым-нын tal tuьtyk çakalarьna ooru ulustь көp tartьp çat. Ancadala cemetty çөdylge (tuberkulez) ooru uluska Крым syrekej tuzalu.

Revoljutsijadan ozo Крымнын tal tuьtyk çakazьnda ar-vytkenniң emdejten ijde kyci, kol-kyci-le çatkandarga volьzn çetirbej turgan. Опь la kiziniң kycin çip turgandar la tuzalanatan volgon.

Sovet vaşkaru Крымнын tal tuьtyk çakazьn çys mundar toolu kol-kyci le çatkandarga emcizi etken. Kaanьn, vaza opьn төrөгөndөрiniң өргөөлөрin, vajlardьn dacalarьn kol-kyci-le çatkandarga амьраjтан туралар la sanatorijalar etken. Kaanьn ең çакшь degen өргөөzin kolhozьларга sanatorij etken.

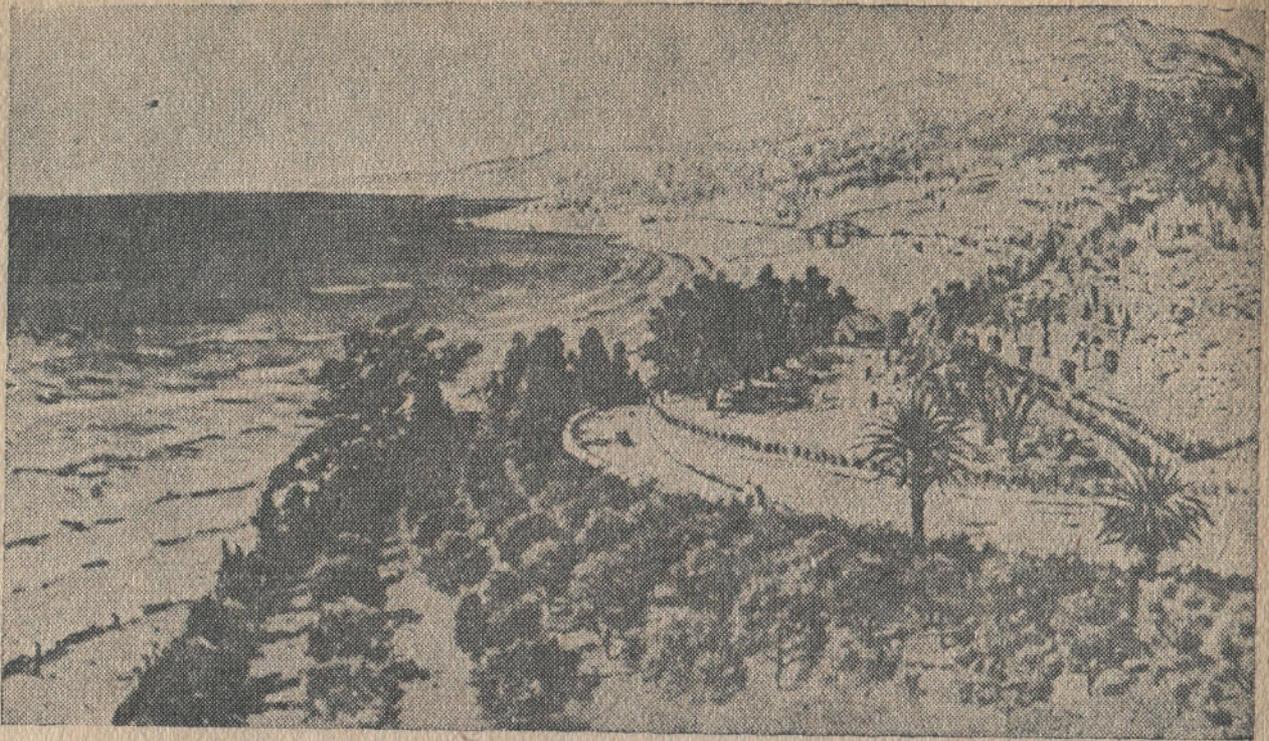
КАВКАЗТЫҢ КАРА ТАЛАЈ ÇAKAZЬNDAGЬ ÇARADЬ.

Kavkazтың кара talaj çakazьndagь çaradь, Крымнын çakazьndagь çaradьnan кун сьгьс тала çaar çadьp çat.

Kara talajdьn çakazьn kartadan таар альгар.

Kavkazтың Кара talaj çakazьndagь çaradь bir kicinek çeri поjav' ajda tuzundagьзь çurukta çuralgan.

Talaj çakazьndagь çaradь kунniң сокьm çarьгь çarьдьp çat. Çьlu ucun, ulus çeңil kijimdy çyryp çat, kezigi deze talajda сомьngьлар çat. Talaj çakazьnda edektej mandarin la apel'sin agaştarьnьn sadь өзyp çat.

Kavkaztağъ Kara talaj çaradъnъn kezek çeri.

Altъn  ndy apel'sindar la mandarindar v z r kalgan, varъnk j  ndy  azyl  albraktardъn ortozъnda ile-k rynip  at. Udavas  ijlekti n vytken tyzumin  uur, onъ SSRS-tъn  uzyn- uur gorodtorъna atkarar.

Sadtъ  araş  osse- ol kurcar  at.  ol-la avomobil' varъr  at. Ondo, tuudъn edegi le  r  turgan sanatorijaga ooru ulustar varъr  at. Sanatorijanъn aldъnda park. Sanatorijanъn kijin  anъnda suudъn  z gi le suudъ kecire kyr k rynet. Mъnda vaalu kul'turnъj  zymder  zur  at. Taarъr i ter salgan ucaskalarъ koju aga tar-la evrede kurcalъr kalgan. Koju,  dur volvos aga tarъ talajdъn  akalarъn la tuulardъn edegin  aar  at.

 arattar kajkamсылu mъjъndalъr uraak varъr  at.

 arattarda kacanda t pvos,  ylu talaj sajbалъr turat.  arattardъn  r  vijik tuular k duyulip sykъn—olor ters sook salkъndardan v kt r, v kt r  at. Tuulardъn kezik va tarъ m kky kar-la  avылъr kalgan.

Ar-vytkeni.

 erinin ysti. Kartaga k r r volzogor, Kavkaztъn  akazъnъn  alvagъ tek i tynej emes dep k r riger.

Tyndyk le kyn vadъş tala ortodo Kavkaztъn tuularъ talaj  akazъna  uuk kelip  at. Ty tyk le kyn sygъş keltegejinde tuular arъ volъr  at. Mъnda suudъn  z gi le  avъs tys  er   jilip bargan. Ol—*Kolxidskij*, dep  avъs  er volor.

Kavkaztъn vastra  akazъ  ylu talaj  aar va tanъr kalgan. Ol  arattardan  r  Kavkaztъn tuularъ  r  k duyulup  at. Olor K ymъnъn tuularъna  ki-yc katar vijik. Olorдъn k r savaazъnъn va tarъ m kky kar-la, to -lo  avылъr kalgan.

Klimat. Kavkaztъn talaj  akazъnъn klimadъ sykту. Talajdan sogъr turgan kyn vadъş salkъndar, Kavkaztъn  arattarъna k r syk ekelip  at. Ol syk tuulardъn edekterine toktor  at.

Крымнын tal туштык чаканындагы, Кавказтын чаканында—кыскарык la соогь чок болор. Мындагы чай онды-ок узун, изу болор. Се Крымдагызынан мында ськ көр тузур чат. Чаа эвре сылда волыр чат. Анкадала көр чаа чажыда болор. SSRS-нын кезик черлеринде бир сылдын туркунуна тузетен ськтар, мында Кавказтын чаканында ськ сутказына оной көр тузур чат. Бафра Союзтын сырекей ле чамгырзаак чери—Батум городтын евреде чаткан чери болор.

Агын суулары. Кавказтын тууларынан талай чаканына көр агын суулар агыр тушкен. Олордын көр саваазь тууларады тоштын la кардын алдынан сыгыр чат. Тууларадын ортозья, воь-ла козо камык таштарды, кумакты, соормок балкашты алганча, агыр чадьлар. Чавьс тус черлерде олордын акапы совозьр, тууларадан агьзьр тушкен таштарды, кумакты, соормок балкашты суу артызьр чат. Чажыда тууларада чаан чаа тузунда суулар чараттарынан сыгыр, чавьс черлерди альр чат.

Өзөр немелери. Бистин ороопьвьстын сылу, ськту бу черинди, сыreen чакшь вайтак өзымды чер SSRS-да кайдара чок. Тууларадын едектери, суудын чакалары чазьл вьрлы кожу агаштар-la тудуш чавьльр калган. Чакалай чаткан улустарга ол онды кожу өзөр өзымдер-le тудуш-la ченизерге келизип чат. Бир-еки сыл иштелвей ташталыр калган чер 2 m кизеви вийик карвьльсьн-la, емеже вийиги 5-6 m агаштар la өзур калар.

Чакалай вьткен кожу агаштар сызун-сыур болор. Олордын ортозьянда сыжлек-te агаштар—груша, слива, виноград учурап чат. Ургьльчи чазьл вьрлылериде: *лавр*, *лавровишья* ас емес. Агаштар, *liana* деп орольр өзөтөн өзым-le өзьлип калган. Ланаларадын кезиги курц тегенекты болор. Онды өзымдердин сыраларадын ортозья la малта, емеже кинзал-вьсак чок өдур волвос; тегенектери кижимге кадальр, кьжмык-таган-la сажьн едина, терең кадальр турар. Анкадала la кожу, ченил өдур волвос каворто суу альр салган агашту чер Колхидской чавьс черлерде болор. Састу-la черлерде кожу агаш емеш суьрчат. Чакалада сас черлерде, узакка вара танкавказтын калтраак оорузья-la оорьырга сырекей велең.

Туудь едектей өрө вийгинде климат la өзымдер өскөлөнип кубульр чат. Агаштардын ортозьянда ургьльчи чазьл өзымдер le лиандар чо-гольр чат. Өскө укту агаштар учуразьр чат. Оной өрө тууларадын вьк черлери, оной агь мөңкь кар-la тоштор болор.

Кьртьштарь. Закавказьянын кара талай чаканында, өскө вьдымды, кьзыл кьртьштар—„Краснозем“ учурап чат. Ол онды вайлык өзымдер, саж, лимон, апыльсин, мандарин өзөргө сыreen чакшь кьртьш волыр чат.

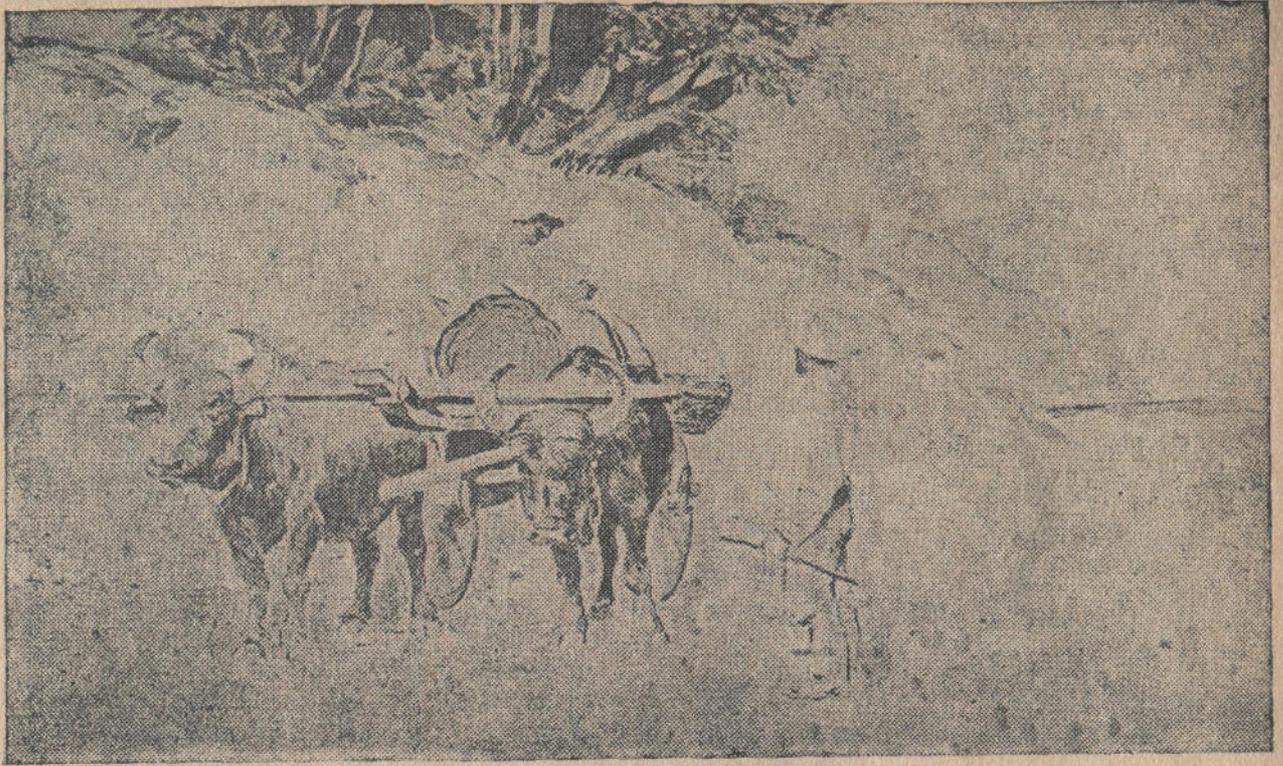
Тьнар-тьндулары. Суу Каворто альр салган Колхидский агаштардын ортозьянда, калтрыак оору чажьр турган, вөкөнөктөр көр, вазамиллион тоолу вакалар. Еңирде чарганаттар учур чат.

Талай чаканында емеш вийик черлерде сызун-сыур курт-коңьштар, келескандер, сыландар көр.

Кара талай чаканына сыуук тууларада көр чоон андар артыр калган. Озо оо каан, воьпньд вийлери-le келип андажтан волгон. Енди СБТК-тын постановениязь аажьнча 350 муң гектар черди андавас едип вайлар коьгон. Опы вайлаган учурь—кавказтын озогь ар-вьткенин не-le өзөр немелери le тьндуларьн корулар северлеерге вайлаган.

Мында *какажлар*, *ак-кижиктер* ле *варштар* сыур чат.

Тууларада өрө вийикте *туудьн текелери* учурап чат Кизи чедип волвос кая-таштардын ортозьянда *кан-кеределер* ужалар чат.

Bujvoldor-lo koş tartkanь

Kara talajдың қаказының климаты ғылу исун, ууреду қапынап шінзилеерге, кизи-кижиктер (овеж'андар) азрап қат.

Kara talaj қақаларында іштейтен *bujvol dep* мал tudup қат. ОI syreкеј vөкө, қаан uur nemeni tuulu-da қерлерде tartьp қууер. Оlor қылу-la қерде сьдар қадар. Оlorдың terezi kalьn, tygi takьr volor.

Қақарулар. Қрымның tal-тустық қаказының la Kavkazьn Kara talaj қақазының климаты la өзүмдерін туңдегер.

Neniң исун Kavkazьn қаказының өзүмдері Қрымдығызынап вай?

Talaj қақазындағы албаты-қопь la оның іштей қатқан изи.

Kara talaj қақазында Kavkazьn албатызы: *авхаз, adzar, gruzin* қуртап қат.

Talaj қақазының көр қапында авхаз-la adzarlar қуртап қат. Авхазтардың төс изи—кыра изи volor. Оlor kukuruza сасыр, vinograd қижлектің ағазын өскүртып қат. Қе vinograd ағашы eski le аайынаса коомој іштейтe улус volгон; vinograd ағаштарға орольр војының, тавына қажым өзүр турар. Авхазтардың derevneleri сасыңь, вақка-вақка usad'valar оқкоқ, ајландыра қижлекты садтар, vinogradniktar, kukuruzаның кыраларь курцап турар. Тураларь емезе тарьска-корводоң өргөн, емезе досколордоң etken volor, dranitsa-la қарқан, ајландра balkondu, stolmoо көдурып којгон.

Мындағы қерге ғылу емес-te турага кем қок қадар.

Talaj қақазының tal тустық қапында қуртаған adzarlar, olordьn қурум қадынь авхазтардығынап вақказы қок, туңей volor.

Kavkaztñ Kara talaj çakazndagь çarattarda çatkan alvatь-çonnñ hozjajstvozь kanajda өө көдыгылып, çyгym-çадьнь kanajda çараньр çат.

Kavkaztñ Kara talaj çakazndagь çarattarda çatkan albataa kaan Rossijazьnda çadarga syrekej kyc volгон.

Kaan vaşkaruzь kavkaztagь alvatьlardь vojьna vaktьrala, çakşь degen çerlerin multьk-çepseldy kyci-le vlap алган. Kavkaztь çuular альр турган туста авхазтар каан vaşkaruzьна вакрај syrekej турушкандар. Kanca toolu çьldarga olor kaannñ vaşkaruzь-la tartьşkandar, çe adakь-ucunda olor vakkan. Olordñ көр savaazь koldorьnda multьk-çepseldy өlgөндөр, канца-канца муң ulus deze Turtsijaga көсө bergender.

Тонор salган çerlerdi kaannñ vaşkaruzь ofitserlerge, vijlerge кьсканвај ylep турган.

Oktjabrdñ revoljutsijazьnñ kijninde Kavkaztñ Kara talaj çakazndagь çarattarda çyгym-çадьн çараньр ськан.

Talajdñ vastra çakazь-la kolxoztor-lo sovhoztor төзөlip kalган, ondo vialu kul'turnьј өzymder: *çaj, limon, apel'sin, mandarin*, çy-zyn-çyуr texniceskij le em өzymder өskyrup çат.

Aгьн суulardñ өзөктөрінде zavodtor vудyp çат. Talaj çakazьн çaar-арь tereңzide çаңь şossejньј la temir çoldor çазар çат.

Çaka-çurt derevnelerde bicik bilbezi-le çeңizip çат, vol'nitsalar, yuredy turalar, şkoldor vудyp çат, ondo alvatь-çonnñ төрөл tili-le bicikke yuredip çат.

Talaj çakazndagь ozogь өргөлөrdi le dacalardь sanatorija la амьрајтан turalar etken.

Çаңь sanatorijalar, оору ulus emdejten turalar vудyp çат.

Kavkaztñ çakazь—SSRS-тñ cecek çajьlgандьј çараньр турган çeri volор.

Talajdñ vastra çakazь-la şossejньј çol bargан. Kazь çerge talaj çaar çавьzap, ojto tuular çaar өксөр, tuulardñ көр суularьн kyrlerle kece көньр турат. Варьр çаткан çoldo tekşi sadtar, vinogradniktar, таңкьнñ plantatsijalarь, pal'ma-la kiparis агаştu çараş çoldor, çараş sanatorijalar la амьрајтан turalar сөјilip bargан.

Kolxidtñ sastu, kizi өдyp volbos агаşt-laştu çавьс çерin cecekтер-çajьльр турган sad edep деп Kommunist partija çөптөгөн.

Kolxidtñ sastарь çазь-çараş sad volор.

Kolxidtñ çавьс çeri Batum gorodtoң tyndyk le kyn сьгьş tala çaar çадьр çат.

Kolxidtñ çавьс çерin kartadaң таар альгар.

Оноң veri uzakta emes, Kolxidtñ çавьс çeri badalgak sastar-la өдyp volbos агаştar-la çавьльр kalган volгон, çoldordo, орьк-to çoldor çок volгон.

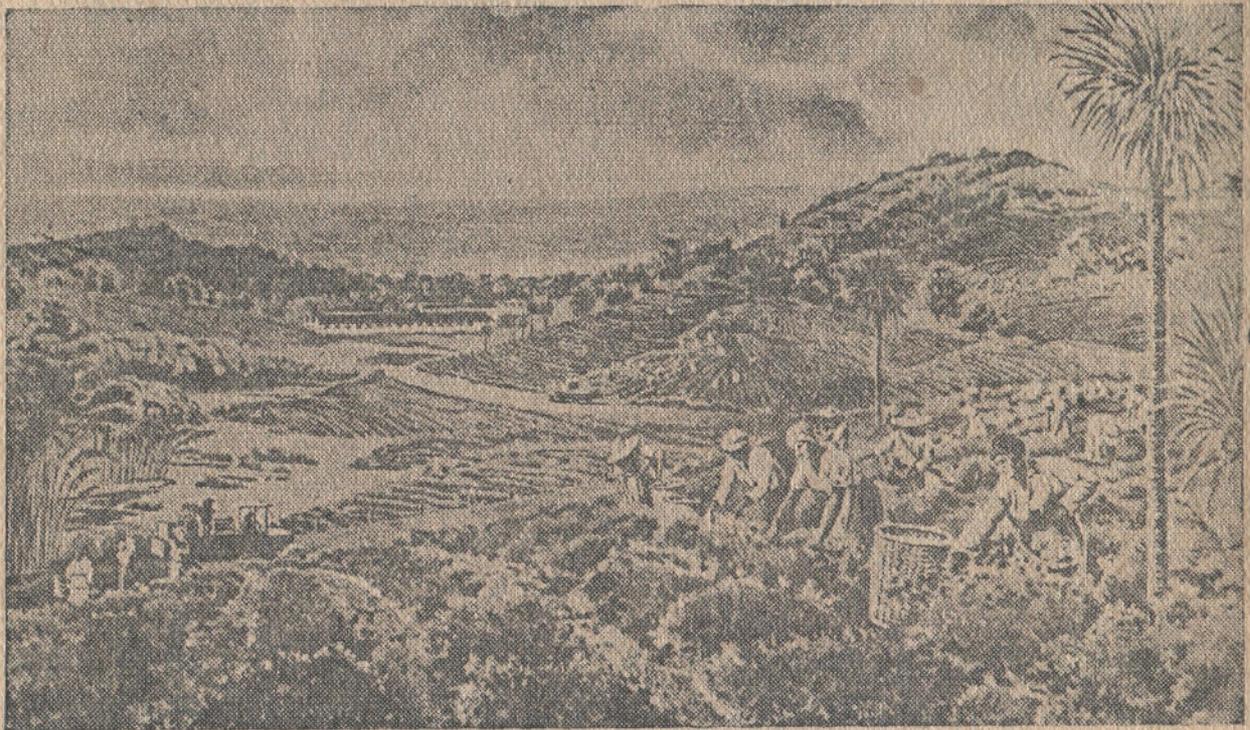
Ulustar agьn suular-la ыyryzip turgandar. Anda-mьnda cacyьp kalgan ыurt emeş vijiksy ыerlerde turgan. Bir kicinek acьk ыerlerge kukuruza cacyьp, vinograd oşkyryp turgan volgon. ыurt-ulus kaltьpaak oorudaң ooryp turgandar. Olor kьralarьn vektop turgan agaştar-la, kiry tuzunda, salgan azьn yrevezin dep, suular-la tartьzьp turgandar. Kolxida emdi tyrgen kuvulьp oşkolinip ыat.

ođyp volbos sastardь kazьntьlar (kanaldar) kazьp kurgadьp ыat. ыoldor ыazalьp ыat. Kerekke ыarabas agaşardь kezip ыat.

Emdi-tura kanca muң toolu gektar ыerdi sastardaң ыuular алган. Bu-la ыuukta vadalgak sas volgon ыerlerde vaalu ozymder oşkyrip ыat. Apel'sin, limon, mandarin agaştu sadtar vudyp ыat; caj agaştu plantatsijalardьң ыeri tam-la elber ыat; syreen kerekty texniceskij ozymderdiң plantatsijalary vudyp ыat,

Сайдың plantatsijazьnda.

Temir ыoldьң roezdь tavьştu, Batumnaң Sakva ыaar tyrgen vaгьp ыat. Cesecterdiң ortoзьna komylyp kalgan turalar, tegenekty

Сайдың plantatsijazьnda.

Ианалар-la ooolьp kalgan koju ыьpaalar-la vijik agaştar ođet. Agaş-tardьn vaгьңkьj tatu ыazьl vьrleri ыaşka ođyp kalgan, surkurap korynet.

On yc kilometr ыerdi otkonivisti vilbej-de kaldьvьs. Vagonnon ыьktьvьs. Pal'madaң etken alleja (ыol) vamvukтьң, mandarinньң, caj-дьң plantatsijalарьн ыaar vaгьp ыat.

Bis cajдьң plantatsijazь ыaar vardьvьs. ыeri tостekty ыer volgon. Tostektordьn edeginde ыergelej cajдьn agaştarь oзыp ыat. Olor kьzьl oңdy, kьrtьşta vaгьңkьj oңdy ыazьl ыalbraktary-la ile korynyp turat. Kanca ыys toolu ulus cajдьң ystygi ыalbraktaryн yзыp, kalamaa salьp turdь.

Сай ыalbraktu kalamalardь neme tartatan avtomobil'derge taazьp, olor onь onoң arь caj edeten fabrikaa tartьp turdь.

Kavkaztın çakazındagь sajdın plantatsijalarь emdigi ejde kanca-la muq toolu gektar çerde vudyp kalgan. Sajdь kolxoztordo, sovhoztoro işter çat.

Kolxoztorgo volьş aajlu edip sajdın maşına—traktornьj stantsijalarь vudyp kalgan. Sovhoztoro çyzyn-çuyr maşinalar işter çat.

Batum.

Batum—Sojuztın eң ucurlu porttь volor. Onьğ gran'pın arь çapna neft', çijleker, torco atkarьр çat. Batum—promьşlennostьğ tös çeri, tropikaa çuuk vaalu özümder: saş, apel'sin, mandarin, limon, onoң do öskö texniceskij özümder öskyreten tös çeri volьр çat.

Taskadular: Somdu kartaga Batum porttь temdekteger.

Urok çok ejdegi iş. „SSRS-пın tropikaa çuuk zonazь“ der tema aajьпса a'vom vudyger.

8. TUULAR.

SSRS-nda tuularь, onь çakalaj turup çat.

SSRS-пın fiziceskij kartazьпın: Xivinnьп, Uraldьп, Kavkaztьп, Kьmьп, Altajdьп. Tjan'-Şan'пın tuularьп, Pamir der tuulu oroondь taar aьgar.

Tuular vaşka-vaşka zonalarda turup çat, Uraldьğ tuularь uraak kьп tyndyk talada, tundranьğ zonazьnda vaştalьр çat, tajganьğ, vaza kara tovraktu cöldördiң zonazьп keçire tal tuştık tala çaar cөjilip

varala, kurgak cölderdə toktogon. Kavkaztın la Kırımın tuular tropikaa çuuk zona-la cölderdin zonazın ortozında turup çat. Tjan'-Şjan'ın la tuulu ooon Pamir een cölderdin zonazın çakalaj turup çat.

Tuular kandıj-da zonada turgan volzo, olordın ar-vytkeni vijigine kivulır çat dep, sler aldında vileriger: kancala kirezi vijik volzo, anca-ok sook volor. Vijik tuulardın vařtar çajgıda-da mənky kar-la toř-lo çavılır kalgan turar.

Tuulardın vijigine ulam özümderi-de tındular da öskönenir kivulır çat.

SSRS-ta tuuların vijigi bir tuñej emes. Olordın eñ-le vijigi Tjan'-Şjan'ın tuular. Pamirda SSRS-nın eñ vijik vazı—*Stalin* adına adagan suuri volor, onın vijigi 7¹/₂ km-ga çuuk.

Tuulardan Stalin ad-la adagan suurini kartadan taar alıgar.

SSRS-tın fiziceskij kartazına kořkon tablitsadan la çuruktan bilip alıgar:
1) Adagan tuulardın vijik vařtar kanajda adalır çat? 2) Olor kajda turup çat?

Tuular voñ-voñ eeci çöjilip, sındar volır bargan. Vijik tuulardın vařtar vulttan ögө vijik köduyulır çat. Ajas kynde olordo mənky karlar surkurap çadat.

Onıj vijik çerde bir-de tınu neme çatıraj çat. Çanı-la kankeredeler vijik tuulardın vařtarın çanında uşklar çuret.

Karcal özek.

Kar kalıñzıganda, onın uıgına tuulardın karlı vařtarın tořtor arajın çılır çat. Uraagın olor toř suu volır köyulır çat. Ol—mənky tořtor.

Olor syreen çaan ky-ci-le kaja-tařtardı çızır, tařtarın kodorır, olordı voñ-la kozo aparır çat.

Kaçu çerlerden çılır, toř çarılr, sınır, kaja toř, stolmo volır çajradılır çat.

Mənky toř uzagın tam-la tēmēdör çılır turar. Onın kujunın tořın aldın suu çıgır tēmē agır çat. Ol řuular, tavřřtanır bir kezek tařtardı voñ-la kozo agızır çat. Onıj suular kajatařtarda, kaskak-kajır *karcal özet* edip çıra sogır tyzet.

Onıj karcal özetdın tyvi-le kalçu akan suular çaantajın agır tyzet. Kajzıla mənky tořtor-dın kanca la suular vařtalır agar. Kөр tolu suular

mönky toştordıñ la kardıñ aldınañ cығыр агьр, olordıñ oncoзь-la özek төмөн агьр çat.

Tuulardıñ sındarь, kizi cedip volbos nemedij volьp, көрунер. Çe мында-da ulus çurtap çat. Tuulardıñ edekteri-le, өзөктөр-le kavkaz ulustың derevneleri cасыльp kalğan çadьp çat. Vijik tuular bir derevneni bir derevnedeñ vөлyp çat.

Tuulardıñ vaštaryñ ortozыnda çavьs çerler ucup çat, onды çerler-le kavkaz uluzь sındь азьp çat. Ol—*vogocьlar*. Bogocь азьra tuularda bir derevnedeñ vaza bir derevne çaar çoldor vагьp çat.

Kavkazтың tuularында.

Tuulardıñ edeginde. Bis kavkazтың srañaj-la bir çaan mөнky toštoryna cығarga sanandьvьs. Kavkaz tuularyñ edeginde Nal'cikta çuulьštьvьs.

Çajдың izy tuzь volgon.

Rozalar cecекter, kьralarda kukuruza tolьp, vaxcalarda, dьnjalar, avuztar vьзьp turgan. Sadtardañ kalamalar-la vinograd, avrikos, çijlekter, gruşalar vazarga aparьp turgan. Tuulardıñ edekteri bukovьj koju agašt看-la çavьльp kalğan turgan. Tuulardıñ edekteri-e өрө vijikte çojgon agašt看 karalьp turgan. Onoñ arь, өрө tuulardıñ vijik çalañdarь çazarьp, kizi cedip volbos kaja-taštardıñ kaskaktарь өрө көdyrylyp turgan. Srañaj-la ystygi vazыnda көk теңereniң aldында tuulardıñ ak karlu vaštарь ile көrynup turgan. Çajдың onды izy өjinde tuularda kar çatкань kajkamçьly volьp керyngen.

Tepsen çalandaгь maldың odorlorына. Bis tuu өрө cыkannañ veri eki sutka voldь. Bukovьj agašt看 төмөн çada kalğan. Bistiң vагьp çatкан çojgon agašt看 sujup vardь.

Tuudың cicke çoldorьñ suu syrekej çьra çip salğan. Tөmөн bistiң aldьvьsta көskө көrynves suu şuulajt. Baštаñ өрө syrekej vijikke kaja-tašt看 көdyrylet. Kezik çerlerdiң cicke çoldorьñ çaaštың suuzь çьra çip kojgon çadat. Kijimder-le, vajkandar-la, азьk-tylyk le koštop salğan bistiң eštекteribis çyk-le arağьnañ vuttарьñ көdyrup vазьp, çaantajьn-la vudyrylyp turadьlar. Olor kajadañ aza-vervezin деп vaşьlar olordь minutla toozьna tudup turat.

Өрө vaş аjlanar vijikte, cicke çol-lo uzak cығьş oncovьstь arьskan.

Maldың odorlorында. Ucunda bis, көs-vaş çok агьp turgan suulu, ak-çazьl çalaңa çetivis. Syrekej çaan өлөндөр-le çavьльp kalğan çalañdar-la çakşь cicke çol cөjilip bargan. Buttарьvьstың aldында cыk volgon, kicinek suular şьkьrap turgan. Ol—өлөң eder çalañdardь sugaratan suaktar volor. Çaңьs-la suaktardañ ulam мында çaan çараş çьttu cecекty cыktu өлөндөр өзyp çat. Bis vu çalañdar-la tamla өрө көdyrylyp uzak vardьvьs.

Çaan taštар la kajalar көrynup ucup turдь. Өлөндөр çavьzaj verdi. Olordың ortozыnda çalvragь çok туңej çaan çарьk өңdy cecекter көrynup turдь.

Kenetijin bis aldьvьsta, çerdiң aldынаñ cыkандьj, kyducy-arşь-jak cыga-kondь. Udagan çok maaraş uguldь, kojlor bisti soңьkazьp

евреде курсар којдылар. Аршыjak visti воjьның çatkan çerine апарды. Туулардаң тызур кaja-таштардың одыгына токтор калган чаан таş оның аjьның стенеzi-ле çавуузъ вольты. ОI кajда kojдың терелерин çajыр салган çадырь, асыткан сyt le рьштaktu агаş көнектөр турды. Мында аршыjak, оның вольтсызъла кудылыр турган уыр kojlordь керettyzyне сакыр туратан, агаş калбактарды вьсакла çараштыра кезип отуратан емитир. Оноң арь өрө сыгarga çеңил воlзын деп bis бу кajда коңдывьс.

Мөңкү тоş. Bis таң аткалakta уjгандьвьс. Tуман сериирде, bis мөңкүни көрдивис. Тоş кajдаң мөңкү тоштың кьрынаң çалбак саркьн суу сыгыр турган.

Таң аjas-воlгон, bis мөңкү тоштың ваşталган çerине вардывьс.

Çаан la ogoş таşтар сасыльр калган мөңкү тоштың устынде көр toolu агьн сууcактар шыкьрап турган, оlor тавьштаньр терең çарьк төмөн кирур çогольр турган.

Тоş lo оны евреде турган туулардың карлу ваşтары кунге сур-курар турды, евреде талаj ошкоş çарьк воlгон усун, кара өңду шили көстөр кижир алдывьс.

Ус castьн вазьнда bis тоş стенениң төзинде волдывьс, токтоj lo кajказыр турдывьс.

Канса-la өткөн уур çорыгывьс undульр калды. Тоş, kar-la тuj тоңыр калган, kizi çедип воlвос, таş стенеден тоş-lo кардың көçкөzi узык çокко тавьштаньр турды. Buttардың алдында елбек тоş çалан көгунур турды. Оjьльр калган çerler-ле çарьктар-la мөңкү тоş вастразь сокьрланьр калган турды, ондо саңкьр өңду stolmolor согыльзыр калган турат, оlor çаантаjьн кьжмыктаньр турганьнаң улам өj-өjинде сыгыльр, çajрадыльр турдылар.

Buluttардың ортозында. Мындың çаразьн көгур кajкар, bis мында вaza узак турар edивис, çе төмөрттен туманның çajканьр klaatkan ак толкыларь bis çаар келип çatkan, bis төмөндөдивис, бир кезек минуттың вазьнда аксу карауjда волдывьс. Kenetijин соок верди. Мөңкү тоштың устынде bis воjь-воjьвьсть араjдан la көгур турдывьс.

Мөңкү тошто артarga кarkушту воlгон. Çарьк төмөн тызерге-de maat-çок.

Bis тоштоң кarmаданьр тыштувис. Kenetijин вuлуt узылип, сериj верди, vistiң алдывьста вижик çаратта ваşьлардың кеверлерин le вajкандар турганьн көрдивис. Вajканың çанында от куjур çatkan.

Кавказта туулу çerдеgi dereвне. Enir өji вольр варган. Туулардың çajгы odorlorьнаң er le уj улустар тышкылеп çатты. Оlor çардында вурджуктар—cegen le аjран-la тоlтырьр салган koj терезинен еткен ваşтыктар еkelип çatkan. Bistiң варьр çatkan cicke çольвьстан dereвне көрyнди. Aул, olорды евреде турган боро-сарь өңду кaja-таштардыj, согыр салган таşтардыj көрyнди. Orто тuzьнда кавортоло çajрадыльр калган ozогь eski ваşnja өрө көдырылыр калган турат.

Арва салган кicineк кьралар туштар турды. Тоштордың ортозында çukada кьрышту ploşcadkalar воlзо, olордың oncoзын текши-ле kazала ашсасыр салган воlгон.

Aул көрyнди. Cicke oromdorьнда удura çолькан кошту eki ештек араjдан la өдыzip турган. Çаанду-kicyly таşтан еткен, шили çок кicineк көзнөкty çавьс саклjалар orom çаар көргылеп турган. Çавьс çавула-

ғыпн устынде сalkынаң өлөң çайканыр турған. Туулу çердеги, кураған вөрукты албаты, вайдастаныр алыр, мында отургандар. Çаан plaat тартыныр алған уј улустар тыктең учук ијрип отурдылар; ијиктер олодың саварларында tudуш-la ајланъзыр турды. Бір тураның çанында ој улустар, туулу çердиң улузъ касанда kijveince çырвес, бурка deј-ten тык плашс вазыр турған.

Tuulu çerдеги албаты канajда çуртаp çat.

Kavkazтың туулу çердеги албатызын, кааның сeryzi ураак туулarga суруп салған. Туулардың edekтеринде, агын суулардың çалаңдағында олодың derevneleri сасылыр калған турат. Азыр volbos кaja-таштар, өдур volbos мөңкy карлар бир сөөк албатынъ вaza бир сөөк улустаң ајгыр çat. Kazыла сөөк албаты бир канса сактың туркуньна алдынаң вашка çуртту çуртаp калған çadar. Sраңaj revoljutsijaga çetre ол албатынъң озогь ада-өвөкөниң çyрум-çадъзы ташталбаған volгон.

Revoljutsija туулarda çуртаған караңуј албатынъ кьжмыктадыр, çаңь çyрумге вaштады.

Svanetijada.

Tuularдың sраңaj-la терең өзөгинде кicineк ороон—Svanetija бар. Ол, өдур volbos кatu кaja-таштарга, карлу мөңкyлерге ваstra телекејдең вөктөлип çаткан çурт volгон. Саркын-da тырген суудъ ça-калај вyткен кaјыг вoomду çерде çyk-le таң attu çyрer çол бар. Ол çол-lo svan ulus çajгыда өскө ороондorgo çyрыzer; кьшкьда çoldорь, azulарь тujuktala верер, tort кьзына çyрышpes.

As албаты--oncoзь-da 11 муң кизиден өтпөс—revoljutsijadaң озогь ада-өвөкөниң çаңь-la çyруп, озогь аајынса хозјajstvoзын tudup çаткан ulus volгон.

Svandar војлогының alakanca-da çerlerin syрекеј кiceep иштеp çat. Çe Oктјаврдың revoljutsijазына çetre озогь ада-өвөкөниң çer иштеер çepsели svandarda ташталбаған: темір салда ордына-темир misty агаш салда; тырмууштың ордына вьдaktu тулкь тоормош, аш sogor çepseldиң ордына—таш вуулаган doskolordь sokkon аштың snaptарының уsty-le carлар суyreтеp азын sogor. Svanetter tegelikтерди, аврань vilbes—өлөңди, ашты çaj кьш canak-la tartar, улустарь deze тууларын çyктыкты çoју азыр çyрer, емеze артыңcакту, кошту ат-la çyрыzer. Svanetijada кошту çyрer, аңдаp çyрer çoldордоң өскө çoldор çок volгон.

Svandar nele nemee вyдеңкеј volгон. Aru агаштар, аралдар, ку, tuk суулар, ару вyткен тындular, кizee вьјанду, кizee cokту nemeler-ajга вазырагы, иш вaштаарда мал тajaгы-озогь çапының oncoзь-la текши бар volгон—ол хозјajstvoны өгө сьгагвај тыредетен.

Nedeң-de koomoжь—kанду өс nekezerи, ол кьлк emdиге-de çetre çьлыбаған.

Bir кizини вaza бир кizi çokтогон, өlтырген volзо, өlтырткен, çoktotкон кizиниң төрөгөндери, шokсылдың төрөгөндерин yјedeң yјege өштөер. Ондьј „kанду өшкө“ тартырган ulus çуртын таштар urada вавajca өlymnen, өctөң ајгылыр volbos ucurlu.

Svanetijadagь derevne.

Svandar, revoljutsijadan ozo, vastra telekejdeñ astьgьp-kalğan, opoјьp çurtar çatkan alvatь volgon.

Svanetijanьң çadьş-çyrymin hozjajstvоньң çazalь kynu-кynge, ajdañ-ajga kivultьp çat. Kпjastardan, çuu-saktañ ajьlgan Svanetija emdi kul'turalu oroondorgo çedizerge vascьmьp çat.

Ozogь vaşnjalar-la, ьştalьp kalğan, çarьk çok, keј çok turalar-la koştој emdi çañ çarьk, peckely, keң-çajьm turalar vude verdi. Eñ-le çaan derevnezinde emdi elektricestvo кyјур çat, Svanetijada eñ-le vaştarkь çaan mьlca edip koјgon. Kooperativtar, çonьң stolovьjь vьtken.

Ol oroongo tekşi şkoldor, vol'nitsalar. veterinarньj punktar etken. Sovettiң texnikumdarьnda, vuztarьnda olordoñ yurenip çatkan ulus as emes.

Kara talaj çakazьnañ ala şosse çol vьtken, ol çol-lo avtomobil'der çyryp çat.

Kavkaztagь hozjajstvоньң çazal-izi.

Oktjabrdьң revoljutsijazьpньң kijninde Kavkaztьң tuulu çerdin alvatьzь kozo birge birigele *Zakavkaztьң Sovet federativньj socialist respublikazьn* (ZSFSR) vьdyrgen.

Bastra Kavkazta çazal-iş ödyp çat. Çoldor çazalьp çat. Emdi uraak çerlerde çatkan aьldar (auldar) Sojuztьң çyzyn-çyur derevneleri-le gorodtorь-la til aьzьp çat.

Çaнь xozjajstvo төzөlip çat.

Eskide kyrlerdі oodьp, çaradьn la derevnelerdі çemirip çadar tuulardьn tyrgen, aгьn-suularь emdi kizee tuzalu iş işter çat. Emdi elektricestvonьң bir kanca gidrostantsijalarь vudyp kalgan turь.

Ol stantsijalar oрооньң xozjajstvozьna çaan ucurlu volьp çat.

Gidrostantsijalar bastra rajonьң promьşlennozьna ijde-kycin verip çat. Çaнь proizvodstvolor vudyp çat. Kьrda çurtagan çoktular emdi promьşlennostьң işmekçileri volьp çat. Kustarnьj promьşlennost' tьңp özyp çat.

Elektricestvonьң ottorь tuulardьң aьldarьna tekşi kyjyp çat.

Tuulardьң çerinde kazьp alar çөөzө көp. Ondo ne-le çyzyn ruda, taş көmyr, vaalu taştar, нефт' çadьp çat.

Ol çөөzө kiziniң көzineң çazьt çerde, kanca caktьң turkupьna çadьp çat. Tuulardьң vudymın şinziler yuener kerek, ol vaj çөөzөлөrdi таар аларга көp çaan iş edер kerek.

Tuular tьndana verdi.

Tujuk kaja-taşlarda, mөңky karlardьң granьnda toş mөңkylerdiң çanьnda, bastra Kavkazta inzenerlerdiң le yuengen ulustardьң partijalarь iştej verdi. Olor taşlardь өrymdep tuudьң көrymçily taştarьның keverlerin kazьp aьp çat. Kandьj bir kazьp alar tuzalu çөөzөly çer таар алала—şaxtalar la zavodtor edip çat.

Kavkazta көp rudalar tavьlgan. Çe Kavkaztьң tuularь as şinzilelgen.

Kavkaztьң çerinde kizi tapkalak ne-le çyzyn erçine-çөөzө көp.

Uraldьn tuularь.

Tyndyk taladagь Toştu tenisten tal-tystyk tala çaar, vijik emes kьrlak kaja-taş volьp, 2500 km *Uraldьn tuularь* çөjile bergen.

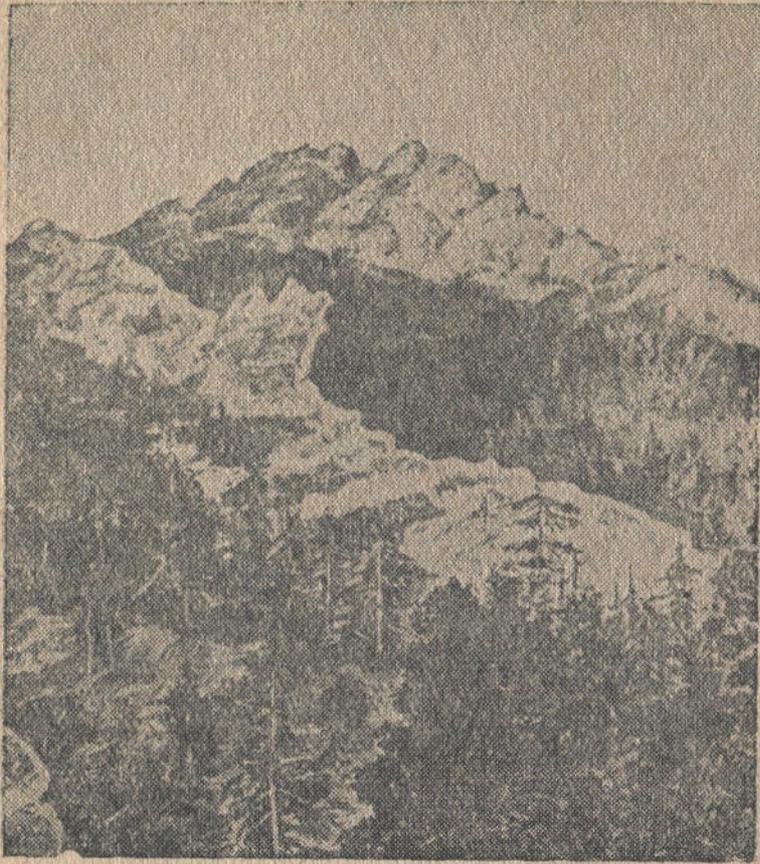
Uraldьn tuularьn kartadaң таар aьgar.

Uraldьn sьpьn azьra temir çol-lo.

Stantsija Ufa-da bir emeş toktoj-lo, onоң aгь poezd kьr өгө aгаjьnaң cьgarьn vaştar çat. Özөk-lө kьrdьң aгьn suuzь çarkьrap çat. Onьң eki çanьnda kajьr kaja-taştar turup çat. Kьrdьң edekteri aгаştar-la çavьlp kalgan. Civinің uctu vaştarь ile көrynyp turat. Kezek çerlerde, tuulardьң vaştarьnaң tyşken, çaan taştar-la, taş көгьm-la çavьlp kalgan çalaң—ucurap çat.

Uraldьn tuularь syrekej talalьp oodьlgan. Sookton, suudaң, salkьnnaң kaja-taştarь çarьlp tyzyp turatan. Uralda syrekej vijik syuri çok, syrekej tereң çuuka, өзөktөр çok.

Burulcьktьң aгь çanьnda zavod көrynyp çat.

Uraldın tuuları.

са, Ural тууларындын бирик эмес баштарын воёнундын кижинен артызыр, там тыргендер вагьр зат. Бистин алдыбьста сёл, ашту кьралар.
Ural киживисте чада-калды.

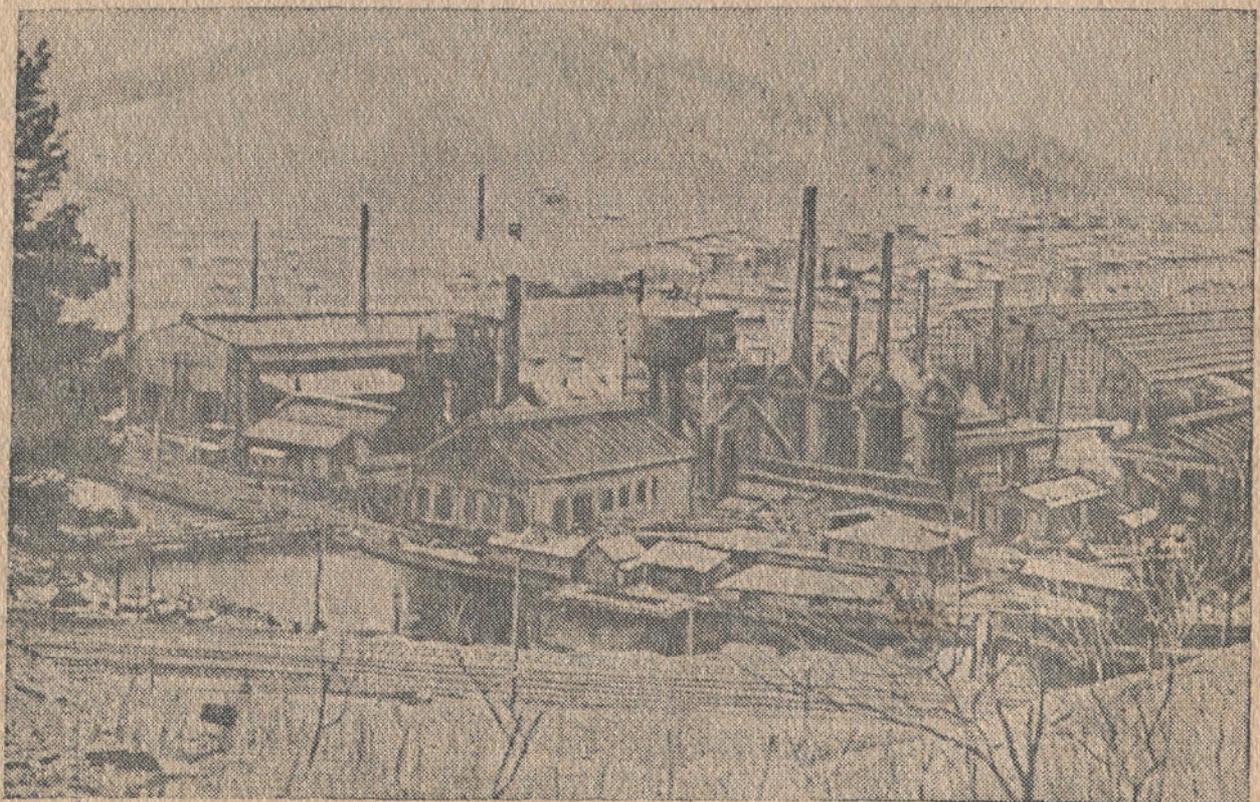
Роезд сорьгьн кирелendirip ижди, чарьм тегелик edip, туудын кайы edegинин чапынса вагьр зат. Bis bogosьндын усту орто сыгьр чадыбьс.

Төмөн бистин алдыбьста заводтордын ла чадыла чада-калган вокзалдын отторь elesteliр зат.

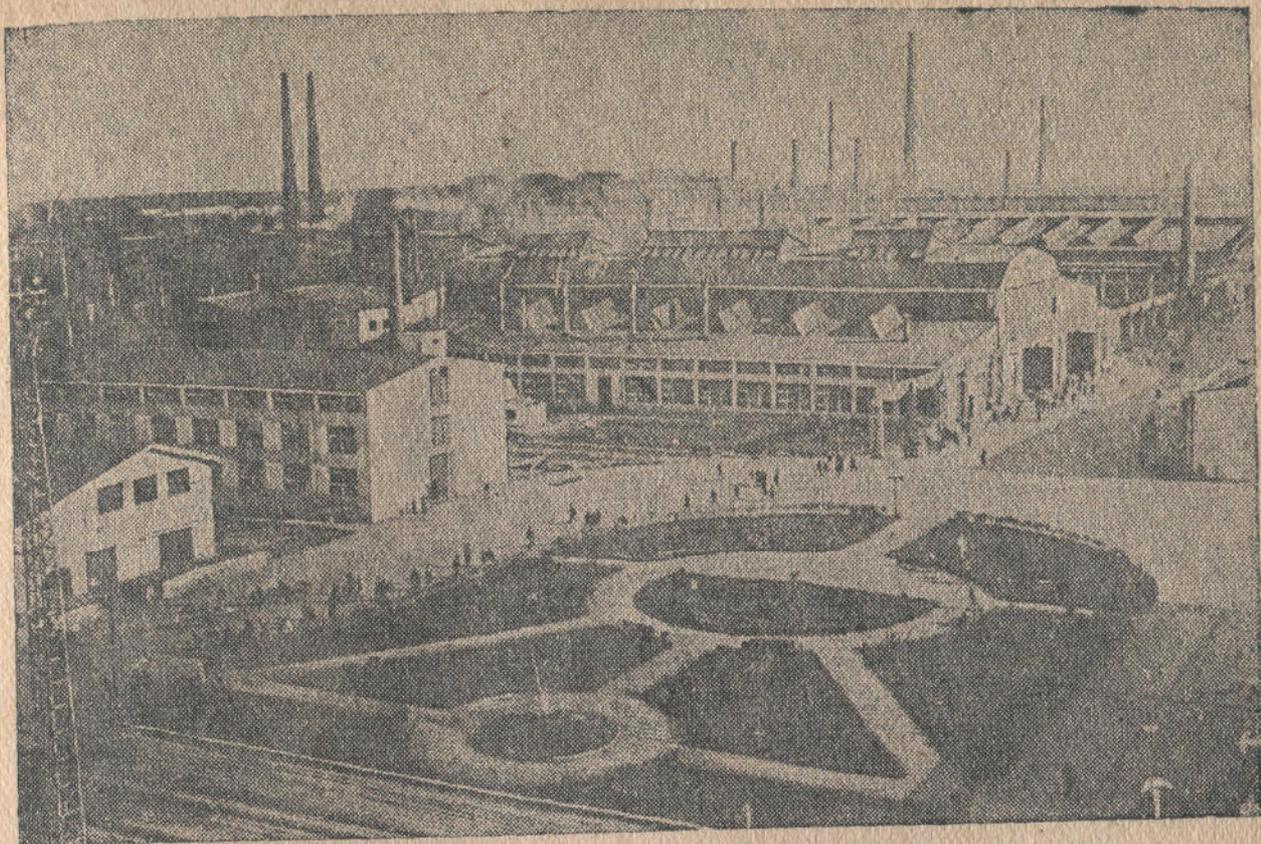
Parovoz cук-cук вуизьн тавьстаньр сыгарь турат. Parovozьндын чалдыьс одьла агаьтар чарьр турат.

Тун, се вагьр заткан улус укьтагалак. Bis bogosьда, Evropala Azijanьн граньнда. Evropa — Azija деп бичип салган таь stolmo eles etti.

Baza bir kezek minut, roezd туу төмөн тырген вагьр зат. Kaja-taьтардын, агаьту edekterдин чапынса,

Uraldagь чань зоводтор.

Uraldagь çañ zavod.

Uraldıñ tuularında vaj çөөзө varь деп озодоң veri çart. Uraldıñ çerinde—altın, çes le temir rudalar çadьp çat. Çe ol çaan çөөзөni сьпнса tuzalanarь совет-le өjinde baştalan. Uralda çañ zavodtor tyrgeen vudyp, өзyp çat.

Magnitogorsk.

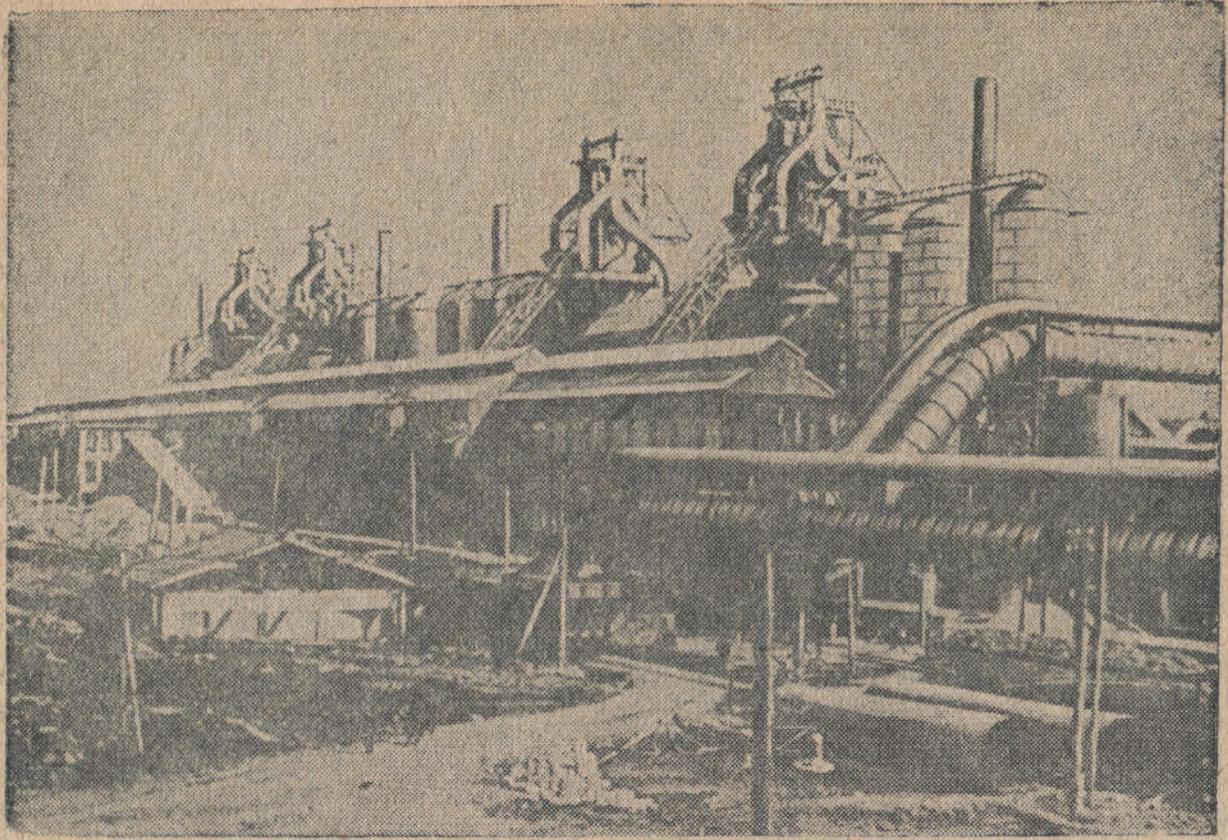
Ural tuularының тыстык taladagь вөлыгінде, Ural суудың ва-зында *Magnitnaja* деп туу var. Ol туу vastrazь, syrekej vajьk, te-мир ruda. Ondogь ruda çerdin ystynde çadьp çat.

Revoljutsijadaң ozo Magnitnyjdyң rudazьn kol-lo iştegen, Çyk-le çerdin ystynde ile çatkanьn aьp, rudanь at-la tartьp turatan volgon. Magnitnyjdyң een, taş edekteri polьn' деп acu өleң-le çavььp kalgan volgon.

Emdigi өjdө Magnitnyj tuudың çañында eki çьlga *Magnitogorsk* деп gorod vytken. Metallurgijanyң syrekej çaan zavodь vytken. Telekejdegi eң çaan domennyj peckeler etken, ondo temir ruda kajьltьp çat. Mьnda muң toolu işmekciler iştep çat. Kьrdьn tepseңderinde temir ruda kazьp çat.

Çerdi oodo attьp turan, kulak tunar tavьzь ugulat, kanca muң tonna ruda çerdin aldьnаң koskolьp сьgat. Syrekej çaan caktu ekskavatorlor çaan suzar suskuzь-la rudanь çuup, onь zavod çaar atkararga, platforma çaar төгyp turat.

Zavodto emdigi өjdөgi eң artьk maşinalar iştep çat. Zavod-lo koştoј uc elektrostantsijalar vytken.

Magnitogorskij zavodъnъ domnalarъ.

Elektricestvonъnъ ijde-kyci eгe cъgara azar salgan olda, muң toolu ook lo aan mařinalardъ kъjмъktadъp at. Uzunъ bir kilometr kirezi viugъ Uraldъnъ suun kecire viugan, ololor algan suuzъn vozotroj tudup at.

Ус elektrostantsijanъnъ tezinde, aңъ aan keldiң tolkularъ sajavалъp turat.

Magnitogorsk-tъ evrede aңъ urt-xozjajstvo ezyр at. Kъrlaң erlerdiң tas edekteri maalalar-la azarъp at.

Magnitogorsk, Evropanъnъ aan zavodtorъnaң, temirdi kep iřter vudyрup at.

e Magnitogorskijdъnъ zavodъnda tař komyр ok.

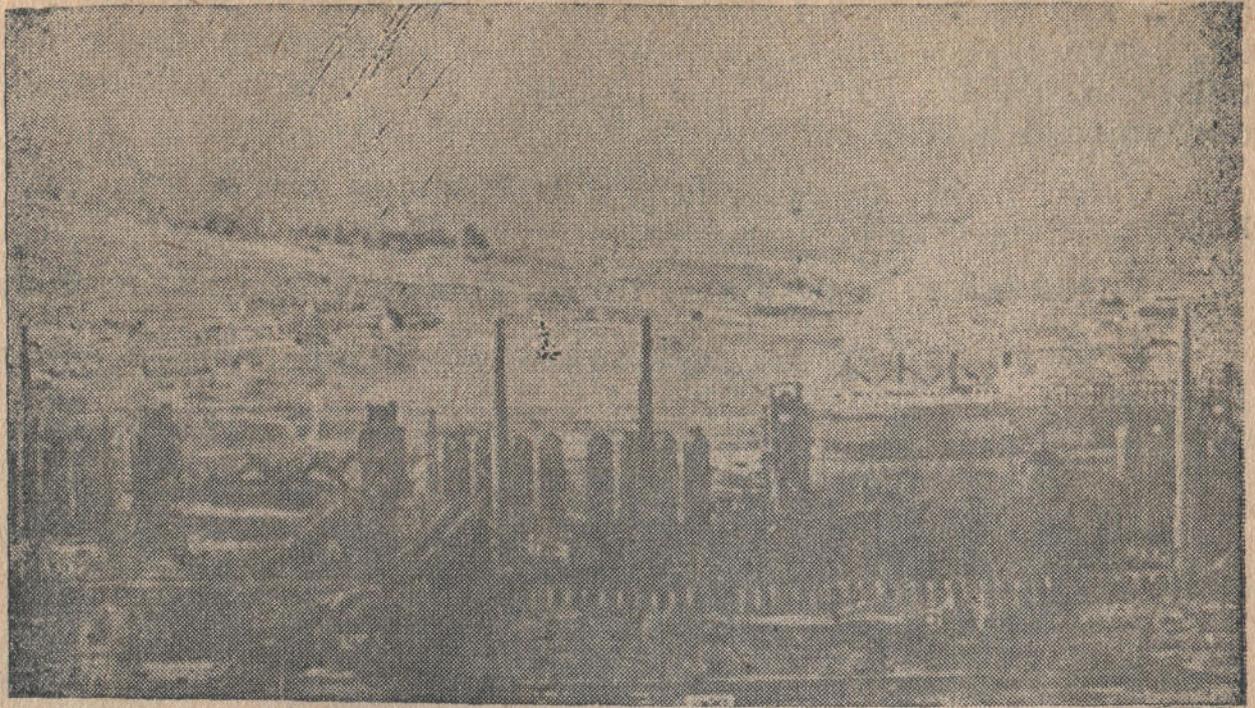
Altajdъnъ tuularъnaң uraak emes atkan Kuznetskij bassejnada tař komyр syrekej kep, e rudazъ as.

Onъnъ usun Magnitogorsktъ Kuzbass-la biriktirgen—*Uralo-Kuznetskijdъnъ kombinadъ*: Kuzbass Magnitogorskij-ga tař komyр ijer, Magnitogorsk deze Kuzbasstъnъ promъřlennъj tеs erine **Stalinskij-ga** ruda verip at.

Taskadular: Somdu kartaga SSRS-nъnъ tuularъnъnъ eң aan sъndaгъnъ temdekteger.

Kazъp alar tuzalu eъze alъp turgan çerlerdi temdekteger.

Somdu kartaga Magnitogorsk la Stalinskijdъ temdekteger.

Stalinsk dep gorod.

Neft' alьp turganь.

Kaspijskij talajdьn kьp vadьş akazьnda kicinek arьmortolьk var. Ol Kavkaztьn tuularьnьn edeginde adьp at. ajgь jde kьp onь ksl kgьp volvos arkьndu arьgь-la arьdьp at. Sьdap volvos izь turup at.

Evrede ln çok—tas. Toozьndu kurgap kalgan polьn' dep acu ln zyp kalgan ucastoktor kaa-aa ucurap at. Kaspijskij talajdьn voromtьk suuzь ksti sygyndyrvej at: talaj, een arattьj, kьpugьp kalgan turu. e neniң ucun bu een arьmortolьkta aan Baku dep gorod turь, temir oldьn kp rel'salarь salьlgan, tovar tartkan poezdter sivalьzьp, motorlor tavьstanьp turat.

Neniң ucun mьnda ondьj tьjmen?

arьm ortolьkta çakalaj uraakka sivalьzьp bargan agaş vijik vьşkalar onьn karuun verip çat. Mьnda neft' alьp çat.

Derevne bu turь. Bula uukta onьn ordьnda zumi ok tas cl volgon, emdi mьnda aan araş turalarda neft' iştep turgan kanca muң iştেকciler adьp çat.

Syrekej kp neft'tь *Bakudьn Groznьjdьn, Majkoptьn* anь-паң alьp çat.

Olordь kartadan taap alьgar.

Bakudagь promьseldaң neft'tь trubalar-la *Batumnьn* portьna agьzьp çat. Baza ondьj-ok trubalar *Groznijdь Tuapse-le* viriktirgen.

Onoң algan neft'tь anьs-la Sojuz icinde tudunar emes. Sovet-tiң neft'tin sk granitsalar azьra tkьgьp sadьp çat.

Tuapse le Batum—kara talajdьn eki eң aan porttoгь volьp çat, olordь azьra granitsa arь anьna neft' varьp çat.

Olordь kartadan taap alьgar.

Batumnyň portynyň çapnynda neme çuuktada tartar ne-le çyzyn çoldor көр çazalğan. Ol portko kandy-la gosudarstvolordnyň kerepteri çyzyn-çyur maanyly kelip turat. Olor kereptesine bistiň neft'ly toltıra urup alala, Kara talaj-la Italijaga, Frantsijaga, eskede gosudarstvolorgo arapçy çat.

Çakary: Neft' Batumnan Italijaga la Frantsijaga kanajda wapçy çat, ony kartadan açyktap көryger.

Taskadular: Somdu kartaga Bakunь, Groznьjь, Tuapseni temdekteger.

Urok çok öjdögi is. „SSRS tuulary“ dep tema aajьnca al'wom bydyryger.

III SSRS-ТЬ BASTRAZYŇ KÖRGÖŇI.

Ar-vytkenniň başka-başka zonalaryň ar-vytkeniňiň kandýj vol-gony-la, alvaty-çonyň trudyzi-le, sotsialisticeskij çazaly-la bis tanyz-zyr aldyyys.

Bastra Sojuzty vudynynce bir aaj bilip çartap alar kereginde ötkön materijaldy takyr yurenip körölder.

I SSRS-тың AR-VYTKENI.

Çeriniň ysti.

SSRS-тың fiziceskij kartazyň voýgardyň aldýgarga çaja salyr alýgar. Molçulu temdekterineniň köryger: talaj suudyň turgan kemineni çavys, vijik turgan çavys çerler, kylaň çerler, orto vijik tuular, vijik tuular, menky kar-la toş-lo çavylr kalgan tuular kanajta temdektelgen, köryger.

SSRS-zy-tys çerly oroon, çavys baza kylaň çerly oroon. SSRS-ta tuular-da var. Olor kövizi Sojuzty çakalaj turup çat.

Kartadaň mýndýj çavys çerlerdi körgyzyr beriger:

Kyncygýs-evropanyň çavzyň. Tyndyk, kyn tyştyk talada ol kandýj talajlarga çedip çat? Kyn cýgýs talada kandýj tuular turup çat? Kyn tyştyk talada kandýj tuular-la grandalyr çat? Onyň eň le çavys völykteri kandýj talajdyň çanynda çadyr çat?

Kyn vadýs Sibirdiň çavzyň. Tyndyk kyn tyştyk talada ol kandýj talajlarga çedip çat? Kyn vadýs talada kandýj tuular-la gran-dalyr çat? Kyn cýgýs talada kandýj vijik çerler-le? Tyştyk le kyn cýgýs tala ortodo kandýj tuular-la?

Turanski j çavzyň. Kyn vadýs talada kandýj talaj-la gran-dalyr çat? Tyştyk le kyncygýs tala ortodo kandýj tuular-la?

Kartadaň mýndýj vijik çerlerdji körgyzip beriger:

Orustyň orto çavys-çerlerin, Volganyň çanynda, Kyn cýgýs Sibirdiň çavys-çerlerin.

Bu çavys-çerlerdiň kazыz oncozynaň vijik?

Tuulardy kartadaň körgyzip beriger:

Uraldyň, Kavkaztyň, Xivinniň, Allajdyň, Tjan-Şjan'nyň, tuulu oroon *Pamirdy.*

Bu tuulardyň kazыz oncozynaň vijik? Kandýj tuulardyň vaştarь menky kar-la çavylr kalgan? Tuulardyň kazыz oncozynaň çavys?

Kartaa koşkon tablitsada la çurukta körgyzilgen kartadaň SSRS-тың tuularyň eň-le vijik vaştarь kajda turup çat, körgyzip beriger.

Kazьp alar өөзөлөр.

Bistin Sojuz kazьp alar tuzalu өөзөлөрлө syrekej vaj. Ol өөзө sotsialist xozjajstvонь өрө көdyрге kerek volьp at.

Kazьp alar tuzalu өөзөнi ыл-la saьпн аңьдаң таар aat. Sovettin ьinzicileri аңь өөзөнi uraak tundrada, tajganьң icineң, acukoron izyуly cөldөрдө таар at.

SSRS-зь өskө gosudarstvolordon нефт'le vaj volьp at Kavkazta нефт' ваь ozodon veri art; *Baku* la *Groznyj* gorodtordьң аңьнда. Kalgancь ыldarda өskө-dө erlerde tavьlgan: Tyстьk Ural-dьң аңьнда -cөldөрдө, Ural tuularьнаң kyn vadьь tala aar—tajgada.

Нефт' vytken erlerdi kartadaң таар аьgar.

Taь көmyrdin elbegince SSRS-зь onco gosudarstvolordьң ortozьnda екinci erinde turup at. Taь көmyrdin bassejndарь Sojuztьң узьyn-уур zonalарьнда onojьp-ок cасььp kalgan: ukrainаньң karatovraktu cөldөrinde—*Donbass*, tyстьk le kyn cьгьь tala ortodo kyn vadьь sibirin авьь erlerinde—*Kuzbass*, kurgak cөldөrdin zonazьnda—*Karaganda*.

Taь көmyrdin çatkan çerlerin kartadaң таар аьgar.

Нефт' ваьндь, temir ruda vajь SSRS-зь ваьtapкь çerde turup at. Temir ruda çatkan eң le vaj erleri: ukrainаньң cөldөrinde—*Krivoj Rog*, Kьmьda—*Kerc*", vaza *Ural* tuularьньң сьндарь.

Темir rudаньң çatkan çerlerin kartadaң таар аьgar.

akarular: SSRS-тнң узьyn-уур zonalарьнда vaza кандь kazьp alar tuzalu өөзөлөр var, sanаньgar, olordь kartadaң таар аьgar.

Eңle artьk kazьp alar tuzalu өөзөлөrdin çatkan çerlerin somdu kartaga temdekter сальgar.

Агьн сууларь.

Агьн суулардь kartadaң таар аьgar:

Dnepr-dь, Gon-dь, Volgonь. Ol суулар кандь авьь erlerdeң ваьtap агьp at? Olordьң kazьзь кандь talajga tyзьp at? Dneprдьң kajзь erinde Dneprogenes vytken көrgьzip беригер.

Pecoranь la Ural-dь. Кандь туулардаң ваьтальp at? Кандь talajga tyзьp at?

Nevань. Кандь көлдөң cьгьp at? Кандь vulуn-ga kirip at?

Tьn. taladagь Dvinань. Tьn. talada Dvinань vьdyгьp турган еки суудьң tavььkan erin таар беригер. Ol кандь talajga tyьken?

Sьr-Dar'janь la Amu-Dar'janь. Olordьң kazьзь кандь туулардаң агьp tyьken? Ol суулар kajdaar kirgen?

Ob'tь, Enisejdi, Lenань. Bu суулар kajdaң ваьтальp at? Кандь talajlarga tyзьp at?

Amurdь. Amurdь vьdyгьp турган еки суудьң tavььkan erin таар беригер. Ol кандь talajga tyьken? Amur суула SSRS-зь кандь gosudarstvolар-la grandальp at?

SSRS-тың елбек җаткан җеринде климатъ текши тыңей емес деп, ар-војыпаң буткен зоналарың уйренип турганъвъста вис көргөнивис.

Poljarnyj la tundranьн zopazьнн klimadь kandьj? Olordo кьш канса ај волър җат? Ondo җайгда-la кьшкьда кун канайър җьльдьр җагьдьр җат?

SSRS-тың көр савазь poljarnyj krugтаң (tegelikten) тыштык тала җаар өјинде pojаста җадьр җат.

Мында ар-војыпаң буткен zonalардың кандьjъ җадьр җат? Poljarnyj krugтаң агь тыштык тала җаар өјинде pojастьн климатъ канайда кивулър җат?

SSRS-тың ваstra җериндеги кьштың temperaturазь җайгь temperaturазьнаң җаан вашказь вар.

SSRS-тың кун вадьш вөлыгинде кьш җьмzak, җайъ deze seryун. Канса-la кирези кунсьгьш җаар ураганда, җай tam-la изы волор, кьзь deze sook волор Ol nedeң ulam ондыј волър җат?

SSRS-тың кун вадьш вөлыги Atlanticeskij теңизинең ураак емес җадьр җат, ондо Gol'fstrem деп җьлу суу агьр җат.

Ғуугьндaгь җаткан talajдаң җер кунге каршай җьльр җат, җе удавай-la сооп җат. Оньң усун, җердегизинең җайгда talajда seryун, кьшкьда deze җьлу. Atlanticeskij теңизинең согьр турган salkьн җайгда изууды, кьшкьда sookть өјлөндирип җат.

Оноң өскө, talaj җуугьнда теңери җаантајьн вилутту волор. Buluttar җайгда җердиң җьлььрн кирелендирип, кьшкьда deze соогьнаң корулар җат.

Кун сьгьш җаар ураган сажьн, Atlanticeskij теңистең salkьн аs җедип җат, оньң усун кьш syreen sook, җайъ deze kurgak, изы волър җат.

Кунсьгьш sibirдиң, vлк җерлериниң klimadь корон sook кьшту, изы җайлу волор. Ғер җагьньң уштынде Verhojansk деп gorodтың җапында syrekej-le sook җер җадьр җат (sookтьн poljuzь). Оо Atlanticeskij теңистиң salkьн җетпей җат; Azijanьң тындык җакаларь Тошту теңис-le курчалър җат, ондо җайгда-da тоштор җуруп җуер.

Тенери җай-кьш көвизинде вилут җок волор. Кьшкьда җаан sookтор (70° җетре) өјиндесalkьн җок тьмьк кундер турар. Ғай мында изы волър җат.

Turannskij җавьс җерлериниң klimadь kurgak волор. Воо Atlanticeskij теңизинең ськту salkьндар җетпей, kurgak salkьндар согьр җат. Мында вистиң een cөлдөрибис җадьр җат.

Dal'nij Vostokto, Камчатканың талтыштык-le кун вадьзь ортозьндaгь келтегејинде, вaза Jаронияның talajьнн җакаларьнда җайгда syrekej көр ськ тызет; ol ськть. Uлу теңистең келген salkьндар eкeлип җат. Оньң усун җайдың војьнда җааш көр волуп ондогь суулар korkушту җаан кирер.

Крым la Kavkazтың талтыштык җакаларь Kara talaj җакалada тындык җапын туулар вөктөр көјгон, оньң климатъ tropikaa җуук klimattu волор. Ondo кьшкьда-da sookтор волbosko җуук. Bистиң җерде deкавр' ајда acu-koron sook тызет, Zakavkazijada deze җьлу кундер волор, fialkalar, rozalar cecектер турар, apel'sinder, mandarindар възьр җадар.

Крымның талтыстык талазь кургак каан җер, Кавказның җакаларь деже Союзның ичинде ең-ле ськту җер вольр җат; кун вадьштын салкындарь Кара талайдан оноор көр ськ екелет, ол ськтар вилик туулarda токтогло туудын едектерине җааш вольр җаар.

Ар-воьннап вьткен зоналар.

Ар-воьннап вьткен зоналарды уьренип турган тушта вис казыла зонаның җериниң кьртьштары-ла, ɵзымдері-ле, тьндularы-ла таныьр алганьвьс.

Tundrada, agaш zonaында, җɵлдɵрдɵ кандь кьртьштар учуразьр җат, сананыгар. Җакшь неме вьдер кандь кьртьш волор? Ол канайьр вьткен? Нениң учун кургак җɵлдɵрдиң кьртьшында ɵлɵнниң җьдыган җириги ас?

Zona saып ɵзымдер канайта кубульр җат, аҗарьгар. Нениң учун tundrada agaш җɵк? Нениң учун коль вьткен аҗаштардың ортозында, таьганьнап ваька аҗаштар ɵзур җат? Кургак җɵлдɵрдиң ɵзымдери кара товракту җɵлдɵрдиң ɵзымдеринен нези ваька? Нениң учун еен җɵлдɵрдɵ ɵзымдер ас?

Tundrada, аҗашын zonaында, җɵлдɵрдɵ, еен җерлерде кандь тьндular учуразьр җат, тундраньн ла еен җерлердиң тьндularы воьнның ɵнi-ле канайта аныланьр җат. Бу тьндularга олордын ɵнi кандь учуру вольр җат?

Bистин Союзьвьста, оньң елбек җериндеги климады җузун-ваька вольр турганьнап улам, кьртьшыньң, ɵзымдериниң тьнар-тьндularыньң җузун-ваька вольр җат.

Кандьла җузун ɵзɵр немелерге алдынап ваька-ваька ɵжлы җьлу, ськ керек вольр җат. Казь ɵзɵр немелер tundrada вьдур җат, соок тьндык таланың климаында, кезиги деже җьлу тыштык талда вьдет: казыларь ськту җерге ɵзɵргɵ вьткен, казыларь деже кургак, каанга сьдамал вьткен.

Ваька-ваька климаттар, җузун-җуур ɵзɵр немелер җердиң кьртьшын-да кубулар. Өжинде роҗастын тыштык талазьндагы җɵлдɵргɵ не-ле ɵзɵр немелердиң җиренинен улам кара товракту кьртьш вьткен. Сook tundrada ургьлҗи тоң кьртьшында ɵлɵндɵрдиң тазьдарь җиребей узак җадьр җат. Ськту аҗаштардың ортозындагы кьртьшын сьгь җаантаьп җердиң кьртьшын ɵдур, кьртьшта каьлган немелерди, не-ле ɵзɵр немелерге тuzалу волотопьн онcoзьн агьза верер. Кургак җɵлдɵрдиң, еен җерлердиң кьртьш ɵкрɵ көр тусту (кучурлу) волор.

Җердиң кьртьшын не-ле ɵзɵр немелер кamaанду вольр җат. Sastu тундраньн кьртьшын җенестер ле торвос (кљюква) сырекеҗ җакшь ɵзɵр, җе тɵсты ɵлɵң (кoвьл') saska ɵзур волвос, оо деже җɵлдиң кьртьш керек. Кургак җɵлдɵрдиң тус ɵдур калган кьртьшына солжankalar җакшь ɵзур җат, җе ɵскɵ ɵзымдер ɵзур волвос.

Тьндular вaza ондыҗ ажалу вольр җат. Кезик тьндular ураак тьндык талда җадьр җат, кезиги деже—изь тыштык талда.

Ajdarda SSRS-тын климады тьндык таладан талтыстык җаар ваькаланган ааьпна җердиң кьртьш, не-ле ɵзɵр немелер, тьндularы кɵзɵ ɵскɵлɵнп браадар учуру.

Промышленност’.

Қаан Россіязының кезек-ле овластарында промышленностъ қара-
нып өзүр турған. Артық вастр ороон фабрик, заводтор қокко қуук
волгон. Мал-ақ тутқан Россіяда қаан промышленносту төс қурттар
вүткен: Петербург (емди Ленинград), Москва, Донбасс.

Олорды аяландыра „қанса қиреуи културалу государстволор тур-
гады қайым воқ қерлер елбек волгон. Ол қайым воқ қерлерде... аялан-
дыра аң оқоқ қурумды, сраңай аңды қурум қуруп қатқан“—деп,
қаан вақаруулу Россія керегинде В. І. Ленин айтқан.

Қе SSRS војының сотсиалист хозјајствозын вүдырип қурт-хозјај-
стволу волгон ороон емди телекеј устынде ең-ле еркин промышлен-
носту ороон вола верди.

Совет Сојузтың қартазы күбула верди. Сраңай ла еен деген қака
қурттarda емди колхозтор, совхозтор, заводтор, қасталар, қаан электро-
стантсиялар, қородтор өзүр сьқты.

Қузып-қуыр зоналардың ар-вүткеннің қөзөлерин қанайда туза-
лап қат, сағықа альпығар. Ар-војынаң вүткен зоналарының қарта-
зынаң алдыңдағы биліп алған қары-қараларды таар альғар.

Ар-војынаң вүткен зоналардың қартазынаң, ондо темдекеп салған ең қаан
промышленней районарды таар альғар. Тақ көмуғ, нефі, темір руда альп турған район-
дорды ла, ағақ промышленностының районарын көргызіп берігер.

Қаан заводтор турған қородторды: *Москвань, Қор’қидь* (авто-
мобилдер қазар заводтор), Сталинградты, Хар’ковты, Селжавинскийды (тракторлар қазар
заводтор), Саратовты, Запорожєнь (қомбайн қазар заводторды), Ростовты (қурт-хозјај-
ствоның мақиналарын қазар завод) қартадан таар берігер.

SSRS-тың физический қартазынаң Қатарский, Днепровский, Волховский деп ең қаан
электростанцияларды таар берігер.

Қурт-хозјајствозь.

Промышленност’ көдырлерде оо қоқтој SSRS-тың қурт-хозјај-
ствозь козо көдырыліп қат.

Алдыңаң қатқан қанса миллион оок қрестиян хозјајстволордың
ордына емди колхозтор вүткен. Қласс волгон кулак—вајларды вастразына
қуук ликвидироват, еткен, колхозторды тыңдыр вектеерин кісеер қат,
куллак-вајлардың артық-қалғанын қок едере тартыыр қат.

Қанса муң совхозтор, мақино-трактордың стантсияларь ороонды
қанса қат қурқай верди. Колхозтордо ла совхозтордо қурт-хозјајствоның
мақиналарь там-ла көптөр, тарқар қат.

SSRS-зы емди телекеј устынде ең-ле еркин, ең-ле қаан сотси-
алистический қурт-хозјајствозын тутқан ороон волды.

Тундрада, ағақтың зонасында, қара товракту ла қуғак сөлдерде, еен қерлерде,
тропикаа қуук зонада қурт-хозјајствоның қанды вақа қузыни бар, сананығар.

Қузып-қуыр зоналарда қурт-хозјајствозына қарсу едип турған: састар-ла, ськ-
тың азь-ла қор-қетіреци қилер-ле қанайта қендізіп қат.

Çyryzer çoldorь.

Алвaтънъд хозяйствозьн кәдырерине ең-ле çаан тuzалу неме— çyryzer çoldor volьp çat. Ологь çokko бир-де predprijatije, ороондогь хозяйство өрө кәдырылып сьндьк кәныгыр volьbos.

■ ■ ■ Темир çoldor çyзын-çyыр талаларьнда онcoзь тыеј vьткен емес. Россиянъд Европадагь кезик ле вөлыгынде, каан ваькару өјинде казьла кerek çерлеринде темир çoldor çазалган volгон. Темир çoldor-дън ең-ле çаан төс çери Москва volьp турган. Оноң, төс çер ucун, темир çoldor казь-ла талаларга çайьыр cькан volгон. Украина Дo-васс-ла козо коју kol-salaalu темир çoldu volгон. Çе сојузтьң өскө вөлыктеринде темир çoldor сраңај as.

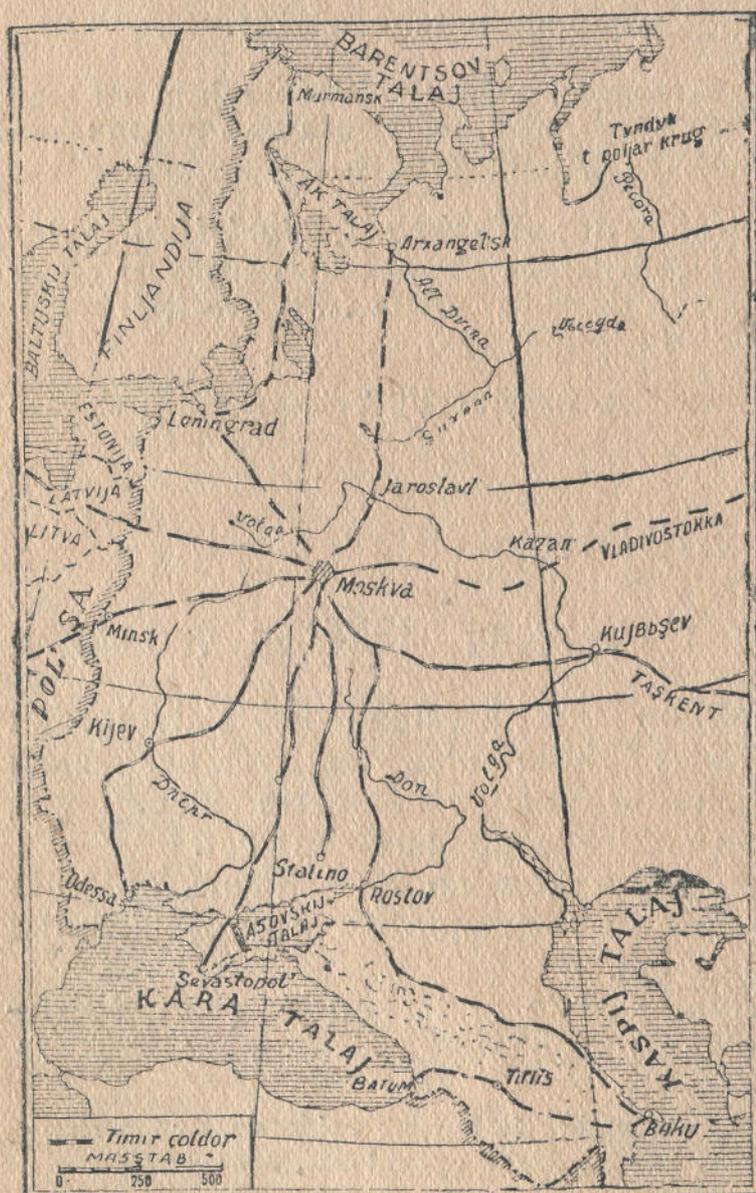
Темир çoldordъң kol-salaazьн sovettin stroitel'stvoзь cik çok көптөткөн, кезик темир çoldordъ elektricestvolo çyрer edip çазар çat.

SSRS-тьң fiziceskij kartazьнаң Москvadan: Leningrad, Murmanskijга, Minska, Arxangel'ska, Kijevka, Odessaa, Kьтмга, Kavkazka bargan темир çoldordъ аськтагар.

Москvadan Владивосток çaar bargan темир çoldъ көргызигер.

Москvadan Таькент-ке, Латвияга, Pol'ша çaar bargan темир çoldъ көргызигер.

Sovet ваькаруу вьдырген Туркестано-Sивирдиң темир çольн көргызигер.

Москvапъд темир çoldын тууни.

Темир çoldorgo коьтој суu-ла çyрeri vаза çаан ucurlu volьp çat. Товарлар-дъ суu-ла tartарь темир çoldo tartканынаң çеңил ваага kilizip çat. Сојузтьң көр çерлеринде темир çoldor çok-волордо, арь вери çyryzerге çаңь-ла суудьң çоль арга volьp çat.

Ең-ле çаан ucurlu суu çоль Volga суузь volьp çat.

Çе çайгада Volgada суузь тајьзар çat, кереpter-ге çyрerге kyc.

Volgada бир канca çаан буунтьлар edip, çаан ijde-kycty gidroelektrosta-ntsijalar eder деп çөp bat.

Bуунтьлар Volганъд суузьн кәдыруп, tereңzi-der, ol туьта кереpte çyрer-ге epty çакьь volор.

Суu çольн elbeder, çарандьраг керегинде ka-naldar казьр çat. Volga суудь канал-ла агьзьр узак-

tañ veri Baltijskij talajla tuduştırıp salğan. Bu suudñ çolbñ *Marinskij* dep adagan. Ol Volganñ ajrılğan onñ kol-salaazь Şeksnadañ baştalğan, kanca tuura suulardь өткөн, Onezskoje, Ladozskoje dep köldördi tavağь өткөн, Neva suudь төмөн Finskij vuluñ-ga kirgen.

SSRS-тñ kartazьnan Marinskij dep suudñ çolbñ ачыктағар.

Çe SSRS-тñ хозжайствоzь тырген өзөрине Marinskij dep suudñ çolь çetkil emes: 1933 çьlda Onezskij көl-lө Ak talajdñ ортоzьнда *Belomorsko-Baltijskij* канал выткен. Оноjьр Ak-talajdañ Baltijskij talajga suudñ çolь выткен.

Онь kartadan таар аьғар.

Emdi turguza Volga—*Moskva* dep kanaldь işter çat. Ol kanal-la Moskva-suudañ Volgonañ өгө başтағь çaar varar çуuk çol volor, аjдarda ol Moskvañ çaan ucurlu suudñ porttь edip salar.

Удавас Volga suudь Don-ло канал азьга tuduştırар. Ol Volga suudañ Azovskij la Kara talajga аьғар çol volor.

Ol işter oncozь вытсе Volga-laçыrer çoldor çaranар, „çaan Volga“ dep adalar.

„Çaan-Volganьñ kartazьn ачыктағар көрыгер.

Baza bir ucurlu suu çolь—Dneprdñ suuzь. Оньñ төмөн çавьстарьндағь uclarlar керептердиң çыrerин vuudar туратан volgon. Dneprdñ elektrostansijazьnьñ vuuntьzь suudь өгө көдығур kojgon. Uclararьn тy-улген suu аьр ijgen, emdi Dneprdñ vastrazьna керептер çыrer volgon.

SSRS-ta өскө gosudarstvolor-lo çыryzerge talajdñ çoldorь керек volьр çat.

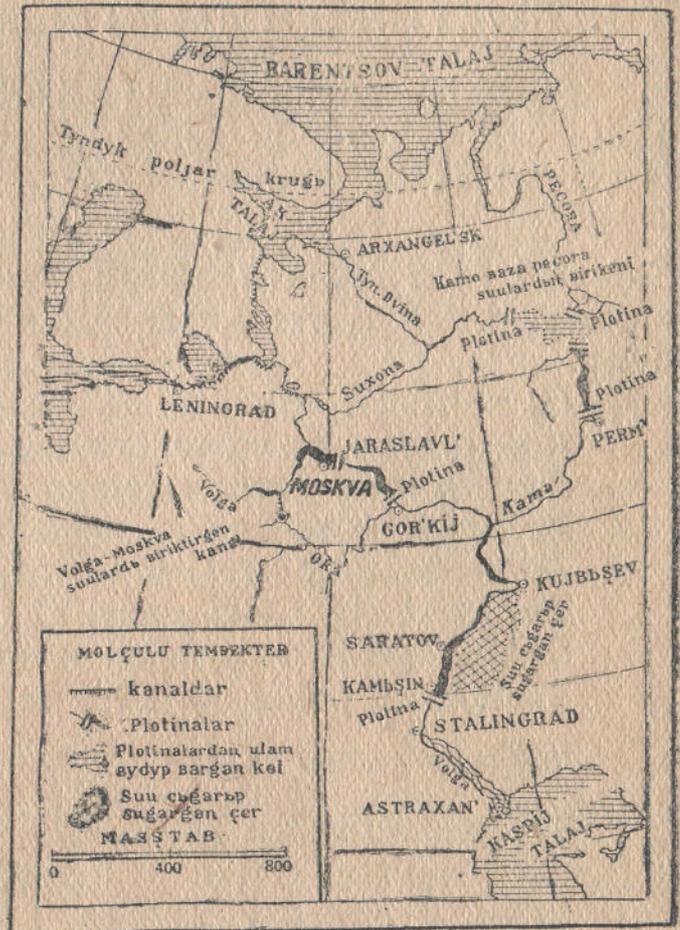
SSRS-тñ тындык çакаларьндағь Тындык Тошту теñis-le varьр çаткан *Тындык talaj çolь* çaan ucurlu volьр çat. Тындык taladaғь ең çaan porttor: *Murmansk, Arxangel'sk, Igarka* volьр çat.

Өскө gosudarstvolor-lo çырызeten ең çaan ucurlu talajlar—Baltijskij la Kara talaj volor.

Ең çaan porttor: Baltijskij talajdñ Finskij vuluñьnьñ çаказында—*Leningrad*; Kara talajdñ çаказында—*Odessa Batum*; Japonьñ talajьнда—*Vladivostok*.

Sovet Соjузьnьñ ең çaan porttu gorodtorьn көрызип беригер.

Leningradтан Londongo çaar, Murmanskijdañ N'ju-Jorkko, Igarkadañ London-go varar talajdñ çoldorьn telekejdiñ kartazьnañ көрызип беригер.

„Çaan Volganьñ“ kartazь.

IV. SSRS-тың POLITIKA ҒАНЫНАҢ КӨРГӨНІ.

1. SOVETTІŃ SOTSIALIST RESPUBLIKALARЫНЫҢ SOJUZY.

SSRS-тың administrativnыj kartazыn көryger. Sovet Sojuzыныҗ vаstra çeri çyzyn-çyur buduk-la buduganыn sler көrөriгер. Ancada-la çeti vaška eң аңланьр çat.

Ol—sovettin Sojuzыnda çatkan çyzyn—vaška alvatьlarь Sovet Sojuzтың çetti respublikalarын төzөгөн. Bu respubliktar çаныш edip birigele, birge Sovet sotsiajist respublikalarының sojuzыn төzөp bydyrdi.

Ol sojzтың respublikalarь mьnajda adalьp çat:

Rossijanың sovet federativnыj sotsialist respublikazы—(RSFSR).

Ukrainаның sovet sotsialist respublikazы—(USSR).

Belorussijanың sovet sotsialist respublikazы—(BSSR).

Zakavkazskij sovet federativnыj sotsialist respublikazы (ZSFSR)

Turkmenniң sovet sotsialist respublikazы

Uzbektiң sovet sotsialist respublikazы.

Tadžiktың sovet sotsialist respublikazы.

Bu kazыla adalgan respublikalardь kartadaң таар альгар.

Sovettin sotsialist respublikalardың sojuzы—aldыnda kaan vaşkarulu Rossijanың çerinde turgan aktu kyci-le çatkan alvatьlar oncozь kyyni-le birikken kaғыndaş sojuzы volьp çat.

Ukrainаның sovet sotsialist respublikazы Sojuzтың tal тыштыk-le kyn vadыш taalazының ortozыnda, Rumьnijаның la baza Pol'şаның granitsazыnda turup çat. Tal тыштыk taladaң ol Kara talaj-la Azov talajga tijip çat. Ukrainаның төs çeri—*Kiev*.

Belorussijanың sovet sotsialist respublikazы sojuzтың kyn vadыш talazыnda, Pol'şаның granitsazыnda turup çat. Tөs çeri—*Minsk*.

Zakavkazijanың sovet federativnыj sotsialist respublikazы Kavkazтың tuularының taltыштыk talazыnda, Kara talaj-la Kасpij talajдың ortozыnda, granitsalarь taltыштыk çанынаң Turtsija-la Iran volor. ZSFSR-ның alvatьзь natsional'nostarь vaška-vaška ZSFSR-da yc respublika birikken: Zakavkazijanың kyn vadыш talazыnda, Kara talajдың çakazыnda *Gruzijanың* SSR-зь turup çat (төs çeri *Tiflis*); kyn сыгыш talazыnda Kасpij talajдың çakazыnda—*Azerbajdzannың* SSR-зь (төs çeri—*Baku*); tal-тыштыk talada Turtsija-la Irанның granitsazыnda—*Armijanың* SRS-зь (төs çeri—*Erivan'*)

kəştirip, sajqaktap çadatan. Orьs emes ook natsionalardardь kьstagan, tonogon ucun olordьn xozjajstvologь tyrep, çoksьrajtan volgon.

Oktjabrdьn revoljutsijazь Rossijanьn kanca var natsional alvatylarga çajьm çyrym verdi, olordь Sojuztьn sovet sotsialist respublikalarьnьn tynej pravalu clenderi edip saldь.

Sojuztьn çaka-çurtarьndagь promьşlennost' tyrgen çaranьp, əzyp, turat, SSR sojuztьn sotsializm vudymdy xozjajstvozьn çazazarga nele çuzyn natsional uktu alvatьzь kozьla verdi. Kul'turazь tutak çatkan kəckyn alvatylar çañь promьşlennost' təzəlgen sentrda çuulьp, turgun çurt çazap çat.

Soңdop kalgan natsional alvatylardьn kəp çañь emdi vojьnьn tərəl vicigi-ie vicijir volgon. Vojlorьnьn şkoldogь, vuztarь var, ondogь uyredy olordьn tərəl tili-le ədyp çat.

Onojьp Sovet vaşkaru tuzunda Sovet sojuztagь çatkan alvatьnьn çyrym-çadьnь kивulьp çat.

1. KAPITALIST OROONDORЬ.

Çerdiң ғарының ыстынде SSRS-таң өскө канды-ла җузун ороондор көр. Ғе җаңы-ла SSRS-та вақару ішмекци класс-ла акту кыци-ле җаткан крестияндардың колында туруп җат. Ғаңы-ла SSRS-нда социализм ыудылы хозҗајство ыудыр җат.

Өскө ороондордо онсозында капиталистер-ле помешиктер еелер җат.

Государствоньң вақаруу ваstra олордың колында, җер онсозы олордо, фабрикаларды, заводторды онсозын ваза олор еелер җат.

Ол ороондордың ішмекци класс, кол кыци-ле җаткан крестияндарь онсозы капиталистерге, помешиктерге іштеп җат.

Капиталисттер, помешиктер олордың кыцин җип вајыр җат.

Вајырга алваданыр асар капиталисттер војлогының товарларын са-дарга җаңы җерлер ведерп җат, ваза җеңил сырҗо, җеңил җалга іштеер ulus керексип җат. Кыту җаан капиталисттердиң государстволорь алва-тының кыцин җирге, вајыр садызарга, җуу җепсели җок алватларды җуулар алган, онды ороондорды влазыр, војь-војлогы-ла җуулара ве-рет. Онојыр вақтыыр, җуулар алган ороондорды *Колониялар* дер ајдар.

Бу җылдарда капиталисттердиң государстволорында сырекеј җаан хозҗајствоньң *кризис* (кызалаң) воіыр. җат.

Көр астам җиір керегинде капиталисттер цик җок көр товарларын едип ғынокка сыгарыр іјген.

Товар сырекеј елбек волордо, онь садыр алар ulus җедишеј турган.

Капиталист ороондорының кол кыци-ле җаткандарь војының кереги-не tudунар, едiner товарларды елведе аларга акса җок керегинде кы-ци җетпей турган.

Өскө grandардың ары җаңындагы ғынактарды, ескиде сыгарган товарлар-ла җыкла еде толыр калган волгон.

Промышленностьың бир кезеги ерик җок *токтој* берген.

Производство *астај* берген. *Фабрик заводтор вөктөлө* берген.

Канса million ішмекцилер іш җок артан, аштаң, аштап җадьры.

Капиталисттердиң государстволорындагы ішмекци класс коммунист партијага ваштадыр, онсозы капиталисттер-ле, помешиктер-ле, олордың вақаруу-ла кајралы җок тартыыр турдылар.

Тыјмен едерин ыириктирп „асана поход“ едип җат. Бир канса ороондордо ішмекцилер-ле полиција, серылер таварыыр мультк—җепсел-ды җуулазыр-та іјери көптөгөн, тыјмender сыгыр турат.

2. KAPITALIST OROONDORЬNЬN KOLONIJALARЬ.

Ѕердиң җарының алты ulyziniң веҗ ulyzi kapitalisterdiң колында тұруп җат. Kapitalistterdiң кyцты җаан gosudarstvolorь ураактагы Африкадагы, Америкадагы, Австралијадагы, Азиядагы вай җерлерди колпыа тудур вактыгыр алган. Ол ороондорды җуулар аларга кyс емес болгон, ондогы албатылар җуу җепсели җок, караңуяга җаткан албаты болгон.

Ѕуулар алган җерлерин капиталист ороондордың башкаруузы војлогының колонијазы edip җарлајтан. Колонияларда капиталисттер тавпыа eezi вольт еелер җадар.

Олор товарларын ондо арагыр, сырекеј җаан ваага җетирip sadat. Ондогы ороондордың җерден вyткен nele җөөзөзин капиталисттер вaҗ vilip, eeler җат. Олор *kandьj-la var sьrienь vlaap alar, ондогы албатынь җip, tiredip turar, olordьн җерлерин vlaap, альр, olordь kuldanьр војпыа иштendirip turar.*

Kapitalistterdiң gosudarstvolorь koldop алган ороондордың көр җаны тропиканың ројазында вольт җат.

Ондогы климат, көр җерleri izy, emeze сырекеј сык, оның usun ондогы не-ле өзөр neme сырекеј оңзик volor. Оndo kizee kereкty nemeler көр вyдер--каучуқтың агазы, хинапының агазы, аштың агазы, kokostьн pal'mазы, сахардың trostnigь, vanan. Plantatsijalardьн сырекеј tyzymdy вyдетен nemeler: kofe, kakao, каучук, ris мында казыр алар тuzалу җөөзө көр:—теленir, мөңyн, кууль-җес, алтып.

Колониялу ороондордоң капиталисттер вu ар-вyткениң ваалу җөөзөзин тонор војпыа арагыр җадылар.

Колонияларда не-ле җyzyn сөөкty көр албаты җуртар җат.

Колонияларда җаткан албатының җyрым җадынь коомој. Иштеp volвој mojnogon kizini tyрmelep kojor. Bir-le emeҗ җastra кылык usun камсылар җадар. Кизини җаантајын камсыла сојыр өлтыре сојыр турганы көр. Ancadala африканың negralaryның җyрyми korkuшту кyс.

Bastra derevneniң uluzьн soldaat каруuldu албадар темir җолдың, җossejнь җолдың izine ajдаар, иштедер. Оndo җаантајын курлаңаа җетре saska, сууга тұруп иштеер. Иштедиң oncoзьн кызы kol-la edip җатканга җуук. Materijaldь negрлар војлогы җоју җyктенip тазыр алар.

Kapitalistterge negр машинадан артык астамду. Машинаны кыптыктадарга кyјdyrer nemelerine акса сыгарат керек. Negr deze teginge җуук җавыс җалга иштеp җат. Benzin-ваалу, negрлардың oncoзьнаң артык җиir курсагы ванан тегин volor.

Асар-сыјар капиталисттер колониялардың ар-вyткениң җөөзөзин сырекеј yrep tudunat, вaza иштеер kizi кycин korkuшту yrep җат.

Negrлар, өскөдө колонияны албатызы korkuшту кату иштерге сыдавај муңнан өлып җат, каучук иштеерде, темir җолдор җазаарга, plantatsijalarda иштеерде, вaza җадым оорular тавылганда сырекеј көптөн кыгыла верет, темдектер ајтса, җапыс-ла frantsuzтардың африкадагы колонијазында темir җол җазаарда оңцети муң negрлар өлгөн.

Ғе, emди колониялардың-да албаты-җондорь кycин җидирген капиталисттер-ле удurlазарга көdyрyлип турулар. Колонияларда revoljutsияның tyрmenderi көптөр, өзө verdi. Колониялардың акту кycи-ле җаткандарь kommunist партијага вaштадыр tam-ла virigip, tam-ла icкерлер капиталисттер-ле тартызыр турулар.

Çerdiñ şarǵıńnıń ystynde aldyñañ çatkanga adalyp turar oroondor var, synpa kelze, kусту kapitalistterdiñ gosudarstvolorǵa baǵyp kalǵan, vaşkarı olordıń kolında turat.

Onıy bir eñ-le çaan, alvatı-şonı kóp, oroон *kьdat* volıp çat

3. KAPITALISTTERDIŃ EN ÇAAN OROONDORЬ-LA OLORDЫN KOLONIJALARЬ.

Amerikanıyń birikken şattarы (ABŞ). Amerikanıyń birikken şattarы—kapitalist oroondordıñ eñ vaj oroонı volor.

Amerikanıyń birikken şattarыńnıñ turgan çeri tyndyk taladagы Amerikanıyń *ortolo taltıstyk talazında* volıp çat.

Amerikanıyń biriktergen şattarыnla olordın tes çerin *Vaşington* gorodıy kartadañ таар алығар.

ABŞ-ты кандыҗ сылу pojasta turup çat, onıy kartadañ vilip алығар.

ABŞ-la кандыҗ gosudarstvolor gran'dalıp çat, olordıy кандыҗ теңистер kurcar çat, көрыгер.

N'ju-Jorkton Leningrattka varar çoldıy kartadañ ачыктар көрыгер.

N'ju-Jorkton Lenindradka çetre kanca kilometr volor, onıy kartadañ vilip алығар.

ABŞ-ныñ eñ çaan kolonijalarы: N'ju-Jorkton tal tystyk tala çaar çatkan, *Portoriko* dep ortolık, Ulu теңистegi *Gavajskij la Filipinskij* ortolıktar. Tyndyk Amerikanıyń tyndyk le kuncығыş tala ortotogы welyginde çatkan *Aljaska* dep çarыmortalık

Olordıy kartadañ таар алығар

Portoriko ortolık la Gavajskij la Filipinskij ortolıktar izy pojasta çadyр çat. Olordo kofe. kakao, vanan išteer plantatsijalar var.

Portoriko ortolıktan San-Frantsisko gorodko kofe tartyp turgan çoldıy kartadañ ачыктар көрыгер.

Anglija. Anglija—ol orto kып vadыş Evropаныñ çakazında Velikovritanija dep ortolıкта çadyр çat. Anglija - talajda çatkan oroон

Anglija кандыҗ сылу klimotta çadyр çat, Kartadын vilip алығар.

Anglijanıy-la onıy tes çerin *Londondıy* kartadañ таар алығар.

Ozodoñ veri Anglija talaj-la çyryp sadыzar volgon. Onıy кертери çer şarыńnıñ çyzyn-çyur talajlarы-la çyreten volgon. Ol çer-le saıyp vaj çerlerdi woıyna vaktыp alǵan.

Anglijanıyń vlapr alǵan çeriniñ ploşcadi Anglijanıyń woıynañ — 140 katar çaan. Anglijanıyń vijler çatkan çeriniñ ploşcadi çaany kanca kirezi, kartadañ көрыгер. Onıy ol çerleri, Anglijanıyń woıyn budıgan budıktıñ өңi-le budılgan.

Onıy vlapr alǵan çerleriniñ eñ-le çaandarы wı: *Indija, Avstralija, Tal-tystyk-afrikanıy, sojuzы, Kanada.*

Olordıy kartadañ таар алығар.

Anglijanıyń vlapr alǵan çeriniñ көр savazы Indijskij теңисти ajlandыra çadyр çat.

Anglijadan Indija çaar varatan kьska talaj Çolь çerortozьndagь la Kьзыl talajdь kecire volьp çat. Ol anglijanьң kapitalisterine eң çaan ucurlu çol volьp çat. Ol çol-la olor voььпнң fabrikalatьna kolonijalardaң sij tovar ekelip çat, ojto çandra vojlortьпнң tovarlarьп арагьp çat. Ol çol vaza bir çaan ucurluzь, kolonijalar-la vařkararğa çenił, olordь öske kapitalist oroondorь vlapr alarьnaң korulaarğa çenił volьp çat.

Anglijadan SSRS-пнң tyndyk taladagь porttorьпн çaar, onoң ojto varьp çatkan sadu edeten kerepteriniң talaj çolьп kartadaң açьktar көryger.

Frantsija. Frantsija Evropanьң kyn vadьř talazьndagь velyginde çadьp çat.

Frantsijanьң, onьң төs çerin Parizть kartadaң таар альгар.

Ol kandьj çьlu rojasta çadьp çat, vilip альгар.

Ol kandьj talaj-la kurcalьp çat. Kandьj gosudarstvolor-lo gran'dalьp çat.

Frantsija Evropada SSRS-ть eecide, eң çaan 0000 volьp çat.

Pariz Moskvadaң arь kazь keltegejinde turup çat, onь kartadaң vilip альгар. Moskvadaң Pariz çaar varatan çoldь kartadaң таар альгар.

Frantsija syrekej көp tolu kolonijalu volьp çat. Olor, kartada Frantsija voьь vidulgan vidukтьң өңindij, viduk-la vidulgan.

Frantsijanьң kolonijalarьndagь çerlelri Frantsijanьң voььпнң çerineң 22 katar көp.

Frantsijanьң kolonijalarь Afrikanьң tyndyk le kyn vadьř talazьпнң ortodo velyginde çadьp çat; Afrikanьң tal tuřtyk le kuncьgьř tala ortodo çakazьndagь *Madagaskar* dep ortolьgь.

Azijadagь *Indokitajdьң* çarьmortalьgьпнң kuncьgьř velygi onьjь volьp çat.

Frantsijanьң kolonijalarьпн kartadaң таар альгар.

Afrikanьң tyndyk taladagь çanьnda çatkan frantsuztardьпн kolonijalarьna varatan çol kandьj talaj kecire ödyp çat, kartadaң көryger.

Frantsijadan indokitajга towardь kandьj çol-lo арагьp çat.

Germanija. Germanijanьң turganь Evropanьп төs velyginde

Kartadaң Germanijanь, onьң төs çerin Berlindь таар альгар.

Germanija çьlu rojastьпн kandьjьnda çadьp çat, onь kartadaң çartar, vilip альгар.

Ol kandьj gosudarstvolorь-la gran'dalьp çat. Kazь çanьpnaң talajlar-la kurcar çat? Ol kandьj çьlu rojastьпн kandьjьnda çadьp çat? onь kartadaң көryger.

Berlin Moskvadaң kazь çanьпн çaar turup çat onь kartadaң vilip альгар.

Germanijada emdigi өjde kolonijalar çok. Imperialist çuu tuzunda kanca var kolonijalardь onoң vlapr algandar.

Germanьң kapitalistteri le vařkaruu çanь çuuga veletenip çat. Olor SSRS-тьң çeriniң kezik velygin vlapr alala, onь voььпнң kolonijazь edip alarğa kyyndy.

Japonija Japonija, Anglijada tynej, talajda çatkan oroон. Ol Azijanьң kuncьgьř çakazьndagь ortolьktarьnda çadьp çat.

Japonija-la onьң төs çerin Tokionь kartadaң таар альгар.

Ol çьlu rojostardьпн kandьjьnda çadьp çat, onь kartadaң vilip альгар.

Japonija Moskvadaң arь kazь çanьnda çadьp çat.

Japon SSRS ta kazь tuzьnda gran'dalьp çat?

Moskvadaң Tokio çaar kandьj çoldor-lo varar? Kartadaң көryger.

Japonnyң ең қаан колониялары: *Koreja la Formoza* деп ортолык. Калгансы қылдарда Япон *Manczurijanь* қуулар алған.

Japannyң колонияларын картдан таар аьгар.

Кьдат. Кьдат Azijanьң tal туытыкле кунсыгыс тала ортодо қадыр қат.

Кьдаты-ла онын төс қерин Nankindy картдан таар аьгар.

Ol kandyj pojasta қадыр қат, билір аьгар.

Moskvaдан Nankinga канайта барар, оны картдан көргер.

Кьдатың ар-вуткениниң қөзөзи қузын-қуыр ороондордың капиталистериниң сағызын воьын қаар тартыр турған. Кьдат қаар Anglijanьң, Amerikanьң, Japonnyң, Frantsijanьң капиталистерин озодоң вери умзаньр келген.

Olor кьдатка воьынның товарларын тартыр екелгедер. Olor ondo қер садыр, аьр, қахталар, rudniktar, zavodtor tutkandar. Ol кьдатың ар-вуткениниң қөзөзиниң онсозын, ваstra промьшленнозын влаар алгандар.

N'ju-Jorkton Londonnon, Pariztan, Tokiodon, San-Frantsiskodon Кьдат қаар барьр қатқан керептердиң қолдоғын картанан көргер.

УУРЕДУСІЛЕРГЕ.

Bu usevnikti yuredy tuzьnda tuzalanьr turagьna қеңіл volзын деп, geografijanьң ең керекты термдерин бу usevnikke козылта edip саьр турубьс.

Bu IV-ci klasska geografiya usevniktiң термдериниң spisagьn Ojrot oblastьң қаңь alfavitтьң komitedi көгүр қөртөр-қаратть.

Azija	Азия
Atlanticeskij (Atlantik) теңис	Атлантический океан
Ak-talaj	Белое море
Ar-vytken	Природа
Administrativnyj қаһпаң вөлу-ген картазь	Карта административного деления
Al'vom	Альбом
Apatitter	Апатиты
Apel'sin (қийлек)	Апельсин
Alleja	Аллея
Avrikos (қийлек)	Абрикос
Amerikanьң Birikken қтаттарь (АБҚ)	Соединенные штаты Америки (США)
Асу өлең (роьн')	Полынь
Ағашту tundra	Лесотундра
Aeroplan	Аэроплан
Aerodrom	Аэродром
Buluң	Залив
Bajkal көл	Озеро Байкал
Baxci (maala аш өскүргени)	Бахчи
Buk (ағаш)	Бук
Bambuk (ағаш)	Бамбук

Вогосьлар
Burdjuk (вогвьј)
Cum (ажьль)
Сажка (куş)
Ќаць Ќег
Ќагьт ортолък
Ќагьт şar
Ќакаруу
Domna
Duv (агаş)
Дьнја (maala аş)
Dzut (тозон)
Drofa (уларь)
Европа
Еен сөл (çer)
Gran'
Gidroelektrostantsija
Garaz
Granit (cum taş)
Globus
Gagara (куş)
Gaga (куş)
Gol'fstrim
Kara talaj
Kьdat
Klimat
Ker-валък
Kolokol'cikter (cecektek)
Kuşтьң vazarь
Kul't-baza
Kazьp алар tuzalu neme
Kilijньj tus
Korpus
Kurgak сөлдөр
Kara tovraktu сөлдөр
Karakul'
Klumвь
Kiparis
Kyre çer
Kарсал өзөк
Kukuruza
Kolonijalar
Krizis (кьzalan)
Kombinat
Kөл
Kьзьк валък
Ljutserna (өлөн)
Lavr
Mandarin (çijlek)
Meneraldar

Перевалы
Бурдюк
Чум
Чайка
Новая Земля
Полуостров
Полушарие
Задание
Домна
Дуб
Дыня
Джут
Дрофа
Европа
Пустыня
Грань
Гидроэлектростанция
Гараж
Гранит
Глобус
Гагара
Гага
Гольфстрим
Черное море
Китай
Климат
Кит
Колокольчики
Птичий базар
Культ-база
Полезные ископаемые
Калийная соль
Корпус
Сухие степи
Черноземные степи
Каракуль
Клумбы
Кипарис
Плоскогорие
Ущелье
Кукуруза
Колонии
Кризис
Комбинат
Озеро
Селедка
Люцерна
Лавр
Мандарин
Минералы

Morз (валык-ан)
Моңол
Mezelik
Nezavudka (cecek)
Өzymder
Ortolык
Открытка
Ortolыктар
Olivkovыj agaş
Plantatsija
Poljarnыj zona
Pestruška (tundradagъ сыскан)
Povарныj tus
Port
Paraxod (suudyң kerevi)
Promыslъ
Ris
Radio
Radiostantsija
Pudnikter
Somdu karta
Sajgak (ан)
Selezindy өлөң
Sap (sakpu ooru)
Saksaul (өлөң)
Sanatorij
Syuri (tuudyң syurizi)
Saklja (tura)
Şar
Şaxta
Ştol'na
Talaj
Teңis
Taskadu
Tuular
Toştu teңis
Treska (валык)
Tundra
Tjulен'
Toş oodocъ kerep
Trauler
Tөsty өлөң
Tipcak (өлөң)
Tөөniң tегenegi
Tropiktар
Tropika çuuk zona
Tыmыk teңis
Tuңd. t. Toştu teңis
Ucuk (çer)
Ulu teңis

Морж
Монголия
Сопка
Незабудка
Растительность
Остров
Открытка
Острова
Оливковое дерево
Плантация
Полярная зона
Пеструшка
Поваренная соль
Порт
Пароход
Промыслы
Рис
Радио
Радиостанция
Рудники
Контурная карта
Сайгак
Питательная трава
Сап
Саксаул
Санатории
Пик
Сакля
Шар
Шахта
Штольня
Море
Океан
Упражнение
Горы
Ледовитый океан
Треска
Тундра
Тюлень
Ледокол
Траулер
Ковыль
Типчак
Верблюжьи колючки
Тропики
Подтропическая зона
Тихий океан
Северно-Ледовитый океан
Мыс
Великий океан

Уткыш
Zona
Fiziceskij kartazь
Faktorija
Fosforit

Пролив
Зона
Физическая карта
Фактория
Фосфорит

Kөcyрген kizi.

BAZALЬKTAPЬ.

SOVET SOTSIALIST RESPUBLIKALARЫНЫҢ SOJUZЬ (SSRS)

I. SSRS çer şarьның kandyj çerinde turganь	3
II. SSR Sojuzьndagь çurt-alvatьзының la ar-vytkennin çyrym-çadьзы	
1. Poljarnьj zona	10
2. Tundraьnьj zonazь	23
3. Ağaştьnьj zonazь	34
4. Ağaştu cөldөr-le kara tovraktu cөldөrdiң zonazь	57
5. Kurgak cөldөrdiң zonazь	71
6. Een cөldөrdiң zonazь	79
7. Tropikaa çuuk zona	88
8. Tuular	99
III. SSRS-ть vastrazьn көргөni	111
IV. SSRS-тьnьj politika çanьnan көргөni	118
TELEKEJDINьj KAPTAZЬ	121
УУРЕДУСILERGE	125

Сдано в производство 21/XI-35 г. Подписано к печати 23/II-36 г. Статформат 62X94^{1/16}. Тираж—1700. Бум. листов 4. Печатных листов 8. Знаков в бум. листе 114.152. Индекс У-н 15. Изд. № 1426. Заказ № 4462. Новосибирск. Типография № 1 ЗСКИК. Уполкрайлита № А 65 от 21/XI-1935.

Цена книги—70 коп.
Переплет—25 коп.